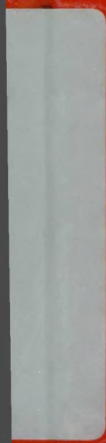
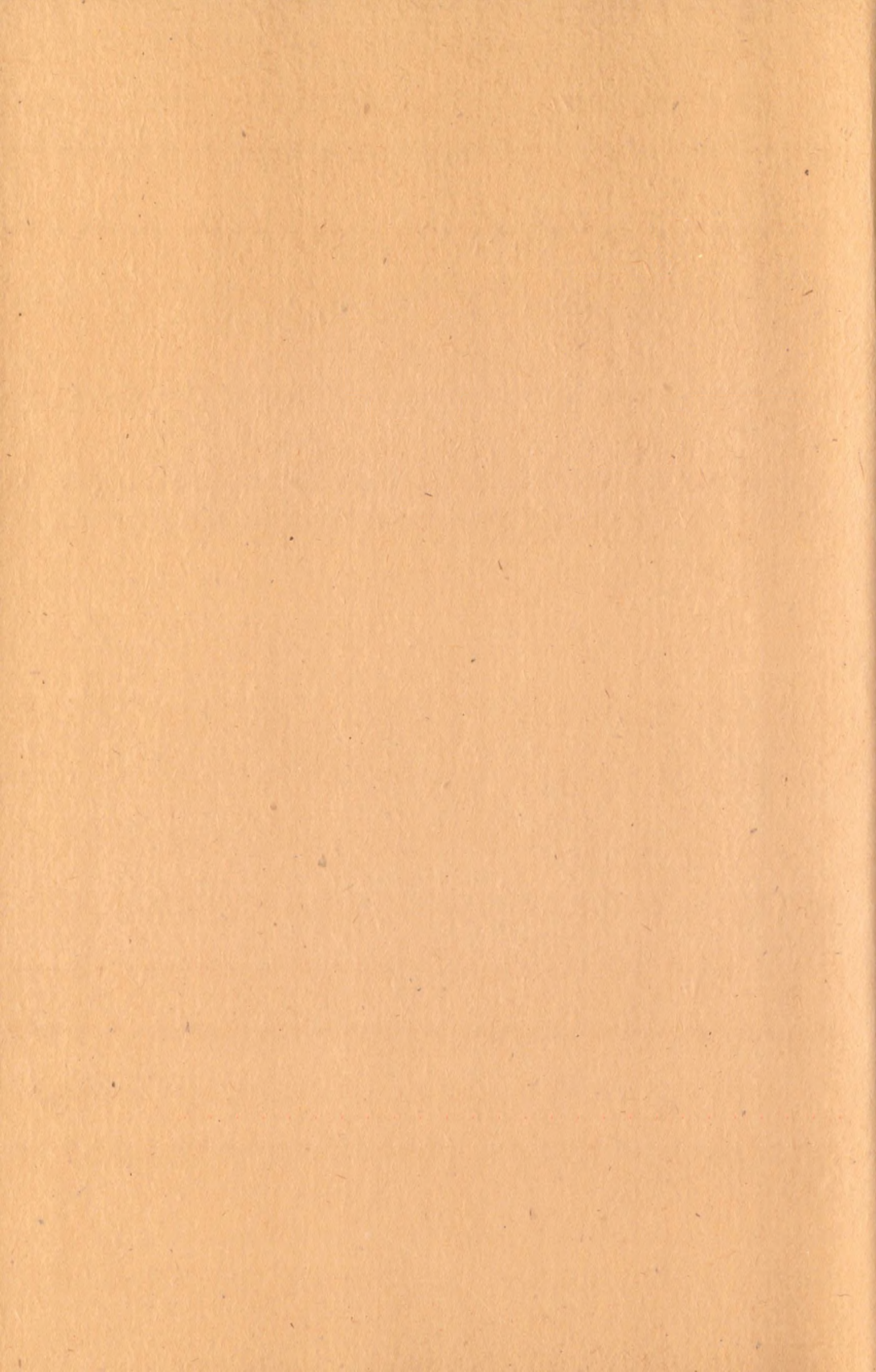

100
73

TC
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

3
ATASE

GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI KÜTÜPHANESİ

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
OSMANLI ORDUSU'NUN
AZERBAYCAN VE DAĞISTAN
HAREKÂTI**

AZERBAYCAN VE DAĞISTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI

Gnukur. ATASE ve Dent. 1918

Bşk.lığı Kütüphanesi

Kayıt No : 024516

Yerr No : 6/67/1

Kopya No : 3

Geliş Tarihi:

Nâsır YÜCEER

Geliş Tarihi:
Kopya No:
Yerr No:
Kayıt No:
Bşk.lığı Kütüphanesi
Gnukur. ATASE ve Dent.

GENELKURMAY ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI YAYINLARI

ANKARA
GENELKURMAY BASIM EVİ
1996

GNKUR ATASE BŞK.
KÜTÜPHANESİ
Giriş T : 03.07.1996
Kayıt No : I.D.H: 67

Demirbaş..00007026

9561023

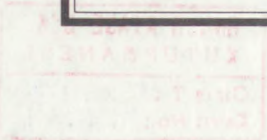
YUC

1996

ISBN : 975-409-075-0

GENELKURMAY BASIMEVİ
YAYIN NUMARASI : '96/6

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	VII
ÖN SÖZ	IX
KISALTMALAR	XI

GİRİŞ BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA OSMANLI DEVLETİ'NİN DURUMU

I. SİYASÎ DURUM	1
II. CEPHELERİN DURUMU	2
A. SÎNÂ-FİLİSTİN-SURİYE CEPHESİ	2
B. İRAK CEPHESİ	6
C. KAFKAS CEPHESİ	9
III. BREST-LİTOVSK BARIŞI VE GELİŞMELER	14
A. TRABZON KONFERANSI	17
B. ELVİYE-İ SELÂSE'NİN KURTARILMASI	20
C. ARPAÇAY'IN DOĞUSUNDA GERÇEKLEŞTİRİLEN HAREKÂT	26
D. BATUM KONFERANSI	29
E. TÜRKLERİN KAFKASLAR'DAKİ DURUMU	34

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLÂM ORDUSU

I. KAFKAS İSLÂM ORDUSU DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU	39
A. AZERBAYCAN'IN DURUMU	45
B. DAĞISTAN'IN DURUMU	50
II. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONLARINA DOĞRU AZERBAYCAN'A KARŞI BAZI DEVLETLERİN İZLEDİĞİ SİYASET	53
A. OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAYCAN SİYASETİ	53
B. ALMANYA'NİN AZERBAYCAN SİYASETİ	58
C. SOVYET RUSYA'NİN AZERBAYCAN SİYASETİ	62
D. İNGİLTERE'NİN AZERBAYCAN SİYASETİ	67

III. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN KURULUŞU	72
A. 5 NCİ KAFKAS TÜMENİ.....	74
B. 15 NCİ PİYADE TÜMENİ.....	76
C. AZERBAYCAN MİLLÎ KOLORDUSU'NUN LAĞVEDİLMESİ VE YENİ BİR KOLORDUNUN TEŞKİLİ.....	78
IV. GENCE'NİN DURUMU VE BURADAKİ ERMENİLERİN İTAAT ALTINA ALINMASI	79
V. ŞARK ORDULAR GRUBU'NUN TEŞKİL EDİLMESİ.....	82

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN AZERBAYCAN HAREKÂTI

I. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN DOĞU YÖNÜNDE HAREKÂTA BAŞLAMASI	83
A. GÖKÇAY MUHAREBELERİ	83
B. SALYAN MUHAREBESİ	88
C. AKSU'NUN KURTARILMASI.....	89
D. KÜRTEMİR'İN KURTARILMASI.....	89
E. KAFKAS İSLÂM ORDUSU BİRLİKLERİNİN KUZEY VE GÜNEY GRUBU OLARAK TEŞKİLÂTLANDIRILMASI	91
F. ŞEMAHİ KASABASI'NİN ZAPT EDİLMESİ	92
II. ENVER PAŞA'NIN BAKÛ HAREKÂTI'NI GİZLEME ÇABALARI.....	93
III. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN BAKÛ'YE YAKLAŞMASI	98
A. ORDUNUN HACIKABUL-POSTACENGİ HATTINA DAYANMASI.....	98
B. BAKÛ ÖNLERİNDE CEREYAN EDEN MUHAREBELER	99
C. BİRİNCİ BAKÛ TAARRUZU.....	104
IV. KUBA VE HAÇMAZ KASABALARININ ZAPT EDİLMESİ	106
V. BAKÛ'NÜN KUVVET DURUMU.....	108
VI. BAKÛ'NÜN ZAPT EDİLMESİ İÇİN YAPILAN HAZIRLIKLAR. 111	
A. İKİNCİ BAKÛ TAARRUZUNA KADAR CEREYAN EDEN MUHAREBELER.....	111

B. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN HAZIRLIKLARINI TAMAMLAMASI.....	113
VII. İKİNCİ BAKÛ TAARRUZU VE ŞEHRİN ZAPT EDİLMESİ.....	116
VIII.KARABAĞ HAREKÂTI.....	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN KURTARILMASINDAN SONRA KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN FAALİYETİ

I. DAĞISTAN HAREKÂTI.....	139
A. DAĞISTAN HAREKÂTINDA BİRTAKIM TEREDDÜTLERİN ORTAYA ÇIKMASI.....	140
B. DERBENT'İN ZAP TEDİLMESİ.....	142
C. DERBENT'İN KUZEYİNDE CEREYAN EDEN MUHAREBELER.....	145
D. KUZEY KAFKAS CUMHURİYETİ HÜKÛMETİ'NİN İLÂN EDİLMESİ.....	147
E. PETROVSK (İNCİKALE-MAHAÇKALE) İSTİKAMETİNDE İLERLEME VE MUHAREBELER.....	148
F. TARKİ DAĞI MUHAREBELERİ.....	153
G. TÜRK KUVVETLERİNİN PETROVSK'A (İNCİKALE- MAHAÇKALE) GİRMESİ.....	156
II. TÜRK BİRLİKLERİNİN DAĞISTAN VE AZERBAYCAN'I TAHLİYE ETMESİ.....	158
SONUÇ.....	165
KAYNAKÇA.....	171
İNDEKS.....	175
EKLER.....	187

SUNUŞ

Rusya büyük devletler arasında yer almaya başladığı tarihten itibaren Osmanlı Devleti'ni hem Balkanlar, hem de Kafkaslar istikametinden tehdit etmiş, bu tehdit iki devlet arasında asırlar süren mücadelelere yol açmıştır. Özellikle Kafkaslar stratejik yönden olduğu gibi etnik, tarihî, kültürel ve ekonomik yönden de Osmanlı Devleti açısından büyük önem taşıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında çok kanlı muharebeler cereyan etmiştir. Ancak 1917'de Rusya'da baş gösteren Bolşevik İhtilâli Rusya'yı savaş dışı bırakacak olaylara neden olmuştur. Diğer cephelerinde olduğu gibi Kafkas Cephesi'nde de Rus ordusunda yaşanan çözüme Osmanlı Devleti'ne, uzun yıllar beklediği tarihî fırsatı yaratmıştır. Bu fırsattan yararlanan Osmanlı Devleti, işgal altındaki doğu topraklarını kurtardıktan başka, Bolşevik Rus-Ermeni zulmü altında kıvranan ve kendisinden yardım bekleyen Azerbaycan ve Dağıstan Türklerinin imdadına yetişmiş, onları da Rus ve Ermeni zulmünden kurtarmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Osmanlı ordusunun gerçekleştirdiği bu harekât neticesinde bağımsız Azerbaycan ve Dağıstan Devletlerinin kurulmasına zemin hazırlanmıştır.

Büyük ölçüde arşiv belgeleri ile Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlık mücadelesine katılan birlik komutanlarının hatıralarından yararlanılarak Öğ.Kd.Yzb.Nâsır YÜCEER'in hazırladığı "Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlık Savaşı" adlı eserin bilim dünyasına faydalı olacağına inanıyorum.

Gökalp YUĞNAK
Hv.Pl.t.Korgeneral
As. T. ve Str. E. Bşk.

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda mağlup olan devletler arasında yer almasına rağmen, savaşın devam ettiği dört yıl süresince kazandığı büyük zaferlerle bölgesinde, siyasi ve askerî dengelerin değişmesine neden olmuştur. Bu zaferlerden biri de, esasını 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeni'nin teşkil ettiği "Kafkas İslâm Ordusu"nun gerçekleştirdiği Azerbaycan ve Dağıstan harekâtıdır. İslâm Ordusu'nun harekâtı ile Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilâli'nin Kafkaslarda yarattığı boşluktan mümkün olduğunca istifade edilmesi amaçlanmıştır. Nitekim, Azerbaycan ve Dağıstan'daki işgalci unsurlar temizlenerek, bu memleketlerin istiklâli temin edilmiş, kanımızca Kafkaslarda ortaya çıkan bu tarihî fırsat iyi bir şekilde değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalacağı Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında Kafkasya'da iki yeni Türk devletinin kurulmasına yardımcı olmuştur. Hem de Bakû petrolerinden dolayı doymak bilmeyen bir sömürü iştahı ile hareket eden Rusya, İngiltere ve müttefiki Almanya'nın karşısında cephe aldıkları halde.

Bu araştırmada Enver Paşa'nın emriyle kurulan "Kafkas İslâm Ordusu"nun Azerbaycan ve Dağıstan'daki faaliyetleriyle birlikte bağımsızlıklarının nasıl kazanıldığını ortaya koymayı amaçladık. Bu faaliyetlerin ne gibi sonuçlar verdiğini, bu sonuçların Kafkaslarda hangi değişikliklere neden olduğunu belirlemeye çalıştık. Ayrıca günümüzde de dünyanın en hassas bölgelerinden biri olan ve son derece önemli siyasi ve askerî olayların yaşandığı Kafkaslar üzerinde, Rusya'nın ve diğer büyük devletlerin izledikleri siyâsetin niteliğini açıklamayı amaçladık.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında "Kafkas İslâm Ordusu"nun Azerbaycan ve Dağıstan harekâtı bazı eserlerde genel olarak ele alınmasına rağmen bu konuyu esas alarak yapılmış bir araştırmaya rastlamadık. Güncelliğini daha uzun yıllar yitirmeyeceğe benzeyen Kafkas olayları Türkiye'nin ve Dünya'nın ana meseleleri arasında yer almaktadır. Bu sebeple önemli neticeler verdiğine inandığımız "Kafkas İslâm Ordusu"nun Azerbaycan ve Dağıstan harekâtını imkânlarımız ölçüsünde araştırmaya gayret ettik.

Araştırmanın giriş bölümünde; Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî durumunu genel hatlarıyla ortaya koyarak, Brest-Litovsk Anlaşması'nın sonuçlarını ve bu arada cereyan eden muharebeleri ele aldık. Birinci bölümde; "Kafkas İslâm Ordusu"nun nasıl kurulduğunu, Kafkasların genel durumu ile büyük devletlerin izledikleri Azerbaycan siyasetini değerlendirmeye çalıştık. İkinci bölümde; "Kafkas İslâm Ordusu"nun Bakû'nün zapt edilmesine kadar yaptığı muharebeler ile bazı siyasi gelişmeleri ele aldık. Üçüncü bölümde ise; Bakû'nün zaptından sonra başlatılan Karabağ ve Dağıstan

harekâtı anlatılmıştır. Son olarak Mondros Mütarekesi gereği Türk birliklerinin Kafkasya'yı tahliye etmesine değinilmiştir.

Konunun askerî harekâta ağırlık veren bir araştırma olmasından dolayı ana kaynağımız Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nde bulunan belgeler olmuştur. Yaklaşık 8.000.000 belgenin bulunduğu ATASE Arşivi'nde bu belgelerden 3.500.000'i Birinci Dünya Savaşı'na aittir. Bu yüzden konu ile ilgili belge bulmakta sıkıntı çekmedik. İmkânlarımız ölçüsünde bu belgelerle harekâtın askerî ve siyasî yönlerini aydınlatmaya gayret ettik. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne gidemememiz bir eksiklik olmakla birlikte bu eksikliği bir ölçüde Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın yayınladığı arşiv belgelerinden telâfi etmeye çalıştık. Çalışmamızda TBMM Kütüphanesi ve Mikrofilm Merkezi'nde bulunan gazete arşivinden yararlandık. Yine bu çalışmada konuya temas eden eserleri tespit ederek onlardan da yararlandık. Bize yardımcı olan eserler arasında birlik komutanı olarak bizzat harekâtın içinde yer alan değerli komutanların yazdıkları eserler yol gösterici olmuştur. Kendilerini saygı ve rahmetle anıyorum.

Bu çalışmada yardımlarını gördüğüm ATASE Arşivi personeline ve TBMM Kütüphane ve Mikrofilm merkezinde bulunan personele yardım ve ilgilerinden dolayı teşekkür ederim.

13.06.1995, ANKARA
Öğ.Kd.Yzb. Nâsır YÜCEER

KISALTMALAR

a.g.a.	: Adı Geçen Arşiv
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
Alb.	: Albay
ATASE Arşivi	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
BAF	: Barış Faaliyetleri
BDH	: Birinci Dünya Harbi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
F.	: Fihrist
Gnkur.	: Genelkurmay
İSH	: İstiklâl Harbi
K.	: Klasör
Koll.	: Koleksiyon
Ks.	: Kısım
s.	: Sayfa
s.	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TAR	: Tarihçeler
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yb.	: Yarbay
Yzb.	: Yüzbaşı

GİRİŞ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA

OSMANLI DEVLETİ'NİN

DURUMU

I. SİYASİ DURUM

Almanya'nın 1 Şubat 1917'de savaş malzemesi taşımayan Birleşik Amerika gemilerini batırmayacağını açıklamasına rağmen, sözünde durmayarak ticaret ve yolcu gemilerine bile saldırmaya devam etmesi Amerikan kamuoyunda Almanya'ya karşı olan düşmanlıkları iyice alevlendirdi. Öte yandan Birleşik Amerika'ya karşı Meksika'ya yapılan gizli ittifak teklifinin bu ülke tarafından olumlu bulunması, Amerikan basını ve eski Başkan Roosevelt'in tahrikkâr demeçleri, Kongreyi Almanya'ya karşı savaşa girmeye ikna etmiş oluyordu.(1) Böylece 2 Nisan 1917'de Birleşik Amerika'nın savaşa girmesiyle İtilâf orduları 25 Amerikan tümeni ile takviye edildikten başka bu ülkenin büyük ölçüde para ve silâh yardımını da temin etmiş oldular. Eylül 1915 Marne Muharebelerinden itibaren bir yıpratma savaşı mahiyetine bürünen çarpışmalar Amerika'nın İtilâf Devletleri safında savaşa girmesiyle sınırlı kaynaklara sahip olan Almanya ve müttefikleri açısından felâketin başlangıcı oldu.

Rusya'nın, 1917 yılında cereyan eden Bolşevik İhtilâli nedeniyle fiilen savaş dışı kalması İttifak Devletlerini siyasî ve askerî yönden oldukça umutlandırmış ve Rus cephelerinde önemli ilerlemeler kaydedilmişti. Ancak Amerika'nın savaşa girmesi dengenin yeniden İtilâf Devletleri lehine bozulmasına neden oldu.

Alman ordularının, Amerikan askerî ve ekonomik yardımlarıyla kuvvetlenen İtilâf orduları karşısında gerilemesi, Osmanlı cephelerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Her ne kadar Rus ordusunda, Bolşevik İhtilâli'nin yarattığı gevşeklik nedeniyle Kafkas Cephesi'nde muvaffakiyetler elde edilmişse de, Irak ve Suriye Cephelerinde peş peşe bozgunlar yaşanmıştır. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle zaten sınırlı olan Alman yardımının durması Osmanlı ordusunu ve ekonomisini çökertmiştir.

Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa'nın hükûmet üzerindeki etkinliğini azaltmayı başaramadığı için 3 Şubat 1917'de istifa etti. Yeni kabineyi Tâlât Paşa kurdu. Tâlât Paşa'nın içişleri bakanlığını da üzerine alması İttihatçıların ülke genelinde ağırlıklarını alabildiğine hissettirmelerinin yanında İttihatçı üçlü de gerçek manada iktidarı ellerine geçirmiş oluyordu.

Siyasî alanda yaşanan bir başka gelişme de, 3 Temmuz 1918'de Sultan Mehmet Reşat'ın ölümü üzerine 4 Temmuz 1918'de Osmanlı tahtına Mehmet Vahideddin'in geçmesidir. Vahideddin padişah olduğu zaman 58 yaşındaydı. Sultanlığı boyunca İttihatçıların oynacağı olan Mehmet Reşat'tan sonra

(1) Fahri Belen; XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul, 1973, s. 313.

Vahideddin'in padişah olması halk arasında ümit yarattı ve muhalefeti sevindirdi. Enver Paşa'yı Harbiye Nazırlığı'nda ve Genelkurmay Başkanlığı'nda bırakarak, kendisi görünüşte başkomutan oldu. Bununla birlikte Vahideddin'in tahta geçmesi siyasette ve askerlikte fazla değişiklikler getirmedi. Çünkü onda İttihat ve Terakki Partisi'nin otoritesinin üzerine çıkacak cesaret ve dirayet mevcut değildi. Hazırladığı Hatt-ı Hümayûn'da adaletin dağıtılması ve pahalılık nedeniyle halkın çektiği sıkıntıların giderilmesiyle ilgili hususlar yer alıyordu. Ancak devletin ekonomik imkânları bunları gerçekleştirmekten çok uzaktı.

Siyasî platformda bu gelişmeler olurken, ülke ekonomisi çökme noktasına gelmişti. Ülke genç nüfusunun büyük bir kısmının silâh altında bulunması ve çoğunun hayatını kaybetmesi, üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzden başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde ve orduda yiyecek kıtlığı baş göstermiştir. Demir yolları askerî taşımacılığa bile kâfi gelmediği için ticarî nakliyat durmuş gibi idi. Ülkede hemen hemen ihtiyaç maddelerinin tümü vesikaya bağlanmış, kefen bezi için bile vesika gerekli olmuştu. Namuslu memurlar, emekliler, dullar, yetimler ve dar gelirliler büyük bir sıkıntı içinde idiler. Başta tífüs olmak üzere bulaşıcı hastalıklar askerleri ve halkı kırıyordu. Büyük vergi artışları, hükûmetin muhalefeti ezmesi ve Batı Cephesi'ndeki Almanların geriledikleri haberleri hükûmetin yurtseverlik çağrılılarıyla karşı koyamayacakları ciddi moral bozukluğu doğurmaktaydı. (2)

1914 yılında Almanya'nın mutlak galip geleceği ön yargısıyla girilen Birinci Dünya Savaşı'nda dört yıl boyunca felaketler birbirini izlemişti. Devletin zaten sınırlı insan ve ekonomik kaynakları çok geniş sahalarda cereyan eden muharebelerde cömertçe harcanmıştı. 1918 yılının yaz aylarında Alman ve Bulgar Cephelerinin çökmesi, Osmanlı Devleti'ni de çok fena sarsmış, bu yüzden İngilizler Suriye'nin tamamı ile Musul'a kadar olan Osmanlı topraklarını bir anda ellerine geçirmişlerdi. Kafkas Cephesi'nde sağlanan ilerleme savaşın sonucuna etki edecek nitelikte değildi. Askerî ve ekonomik sahalarda yaşanan felaketler neticesinde Sadrazam Tâlât Paşa nüfuzunu kaybetmiş, geleceğe dair ümitleri iyice azalmış olduğundan istifa etmeye hazırlanmaktaydı. Ondandır savaşı yıllarının son hükûmetini kuran Ahmet İzzet Paşa her şeyin kaybedildiğini düşünerek mütarekeyi tek çıkar yol olarak görmüştü.

II. CEPHELERİN DURUMU

A. SİNÂ - FİLİSTİN - SÜRİYE CEPHESİ

Mısır'da dört tümen kadar bir kuvveti bulunan İngilizlerin 1 Kasım 1914'te Akabe'ye saldırmaları Sinâ Cephesi'nde ilk çatışmaların başlamasına neden olmuştur. (3) Akabe Limanı'nı ellerine geçiren İngilizlerin esas hedefi Filistin -

(2) Stanford Shaw ve E. Kural Shaw, (Çev. Mehmet Harmancı) Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.2, e yayımları, İstanbul, 1983, s. 388.

(3) Tahsin Ünal; Siyasî Tarih (1700 - 1958), Ankara, 1978, s. 446.

Suriye ve Arabistan Yarımadası'nı da işgal etmekte. Bu yüzden İngilizlerin yayılmasına fırsat verilmeden durdurulmaları gerekirdi. İstanbul'da bulunan devrik Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa, Mısır'a karşı yapılacak bir harekâta Mısır halkının cephe almayacağını belirterek Osmanlı Hükûmeti'ni devamlı teşvik ediyordu. (4) Enver Paşa böyle bir harekâtın İslâm Birliği açısından yararlı olabileceği kanısındaydı. Aynı zamanda Süveyş Kanalı ele geçirildiği takdirde İngilizlerin Hindistan'dan Avrupa cephelerine kuvvet sevkiyatına engel olunacağından Almanya karşısında etkinliği azalacaktı. Öte yandan Çanakkale Boğazı'na karşı İngilizlerin başlatacağı olası bir harekâta kullanmak üzere Hindistan'dan yapılacak asker sevkiyatı önlenmiş olacaktı. (5)

Kanal Harekâtı'nı yapma görevi Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya verildi. 4. Ordu Komutanlığı'na atanan Cemal Paşa'ya aynı zamanda Suriye Valiliği de verilmişti. Cemal Paşa İstanbul'dan Süveyş Kanalı'nı ele geçirip Mısır'ı zaptedeceğine dair heyecanlı konuşmalar yaparak ayrıldı. Şam'a gelerek burada karargâhını oluşturan Cemal Paşa 14 Ocak 1915'te Kudüs'e hareket etti. Kanal için Osmanlı ordusu yeteri kadar asker, malzeme ve lojistik destek imkânlarına sahip değildi. Kanal Harekâtı'na yarım hazırlıklarla girildi. Buna mukabil İngilizler bölgenin önemini iyi bildiklerinden, Kanalı savunmak için çağın en modern silâhlarını burada konuşlandırmışlardı. Kanalı 35.000 asker savunacaktı. Mükemmel bir lojistik desteğe sahip olan İngiliz ordusunun malzeme yönünden de hiç bir sıkıntısı yoktu.

3 Şubat 1915 gece yarısından sonra başlayan Türk taarruzu önceden haber alındığı için çok şiddetli bir karşı taarruz ile geri püskürtüldü. 25 tümenin beş taburu tamamen şehit oldu. Bu başarısızlık üzerine Türk birlikleri Gazze'ye çekildiler. Böylece Kanal'ın mevcut silâh ve imkânlarla ele geçirilemeyeceği anlaşıldı. (6)

Süveyş Kanalı ikinci taarruz denemesi Alman Albay Friedrich Kress von Kressenstein ile yardımcısı olan ve İkinci Dünya Savaşı'nda Ankara Alman Büyükelçisi olacak olan Binbaşı Franz von Papen tarafından yapılmıştır. Bu taarruz da ağır zayıat verilmesine rağmen başarıya ulaşamamıştır. (7) Bu başarısızlıktan sonra İngilizler, Filistin ve Suriye'yi ele geçirmek için kuzey istikametinde üç yıl sürecek harekâtı başlattılar. Böylece 27 Ekim 1918'de Halep'in İngilizlerin eline geçmesine kadar bir dizi muharebeler cereyan etti.

Enver Paşa, Irak ve Filistin'de kaybedilen toprakları tekrar almak için, Yıldırım Orduları Grubu denilen özel, dinamik bir kuvvet oluşturmak için çalışmalara başlamıştı. Amaçlandığı kadar büyük ve kuvvetli olmayan Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na General von Falkenhayn getirildi. Orduda 65 Alman subayı ile 6000 Alman askeri de bulunuyordu. 1917 yılında Yıldırım Orduları Grubu'na bağlı 14 tümenlik bir kuvvet vardı. Bir yıl süren hazırlıklardan

(4) S. Shaw- E. Shaw; s.383.

(5) Belen; XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, s.230.

(6) Ünal; s. 446.

(7) S. Shaw-E. Shaw; s.383.

sonra Mısır İngiliz Orduları Komutanı Sir Archibald Murray Aralık 1916'da Filistin'e karşı taarruzu başlattı. Yıldırım Orduları Komutanı Falkenhayn ile 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa arasında yetki anlaşmazlığı Osmanlı savunmasının zayıflamasında önemli bir pürüzdü. İngilizlerin ilk hedefi 35.000 nüfuslu bir Filistin şehri olan Gazze idi. Burayı Alman Binbaşı Tiller'in komutasındaki 3.000 Türk askeri savunmakta olup bir binbaşının emrinde iki Türk alay komutanı albayın bulunması yadırganacak bir husustu. General Murray ciddi bir mukavemete uğramadan İngiliz kuvvetlerinin Gazze'yi ele geçirip buradaki Türk birliğini esir edeceğini plânlıyordu. 26 Mart 1917'de Gazze'ye taarruz etme görevi, 53. Piyade Tümeni'yle takviye edilen 6. Kolordu Komutanı General Chetvorde'a verildi. 18.000 kişilik İngiliz taarruz kuvveti başarılı olamayarak, 4.000 zayıat vererek 27 Mart 1917'de geri çekilmek zorunda kaldı. Birinci Gazze Muharebesi'nde başarısızlığa uğrayan İngiliz ordusu takviye edilerek yeni bir taarruza hazırlandı. İngiliz Hükûmeti Kudüs'ün bir an önce ele geçirilmesi için General Murray'ı sıkıştırıyordu. Bu sefer 3. ve 53. Piyade Tümenlerinin savunduğu Gazze'ye üstün İngiliz birliklerinin taarruzu 19 Nisan 1917'de çok şiddetli bir topçu ateşi ile başladı. Kara ateşine denizden de 12 harp gemisi destek veriyordu. Üç saatlik bu topçu ateşinin ardından Türk savunma hattını yarmak için İngiliz piyadesi taarruza kalktı. Kum torbalarından iç çamaşır yapıp giyecek derecede imkânsızlıklar içinde savaştan Türk kuvvetleri, İngilizlerin cepheyi yarmalarına engel olarak onların taarruzlarını bu sefer de durdurmayı başardılar. Bu muvaffakiyet üzerine karşı taarruza geçilmiş, fakat cephane azlığı yüzünden devam ettirilememiştir. İngilizler ikinci kez başarısızlıkla sonuçlanan bu muharebede 6444 zayıat vermişlerdir. Sonsuz bir azim ve imanla çarpışan Türk birliklerine bu zafer 1969 şehide mal olmuştur.

Üstün kuvvetlere sahip olduğu halde başarısız olan General Murray'in yerine İngiliz Mısır Orduları Komutanlığı'na General Sir Edmund Allenby getirildi. Allenby komutasındaki İngiliz ordusu ağır fakat sistemli bir biçimde ilerlemeye başlamıştı. Bu ilerlemede Emir Faysal'ın kuvvetlerinin İngilizlere yardımcı olarak gerilla harbine girişmelerinin rolü büyük olmuştur.

Arapların bu ihanetlerine rağmen, kahraman Türk askerleri kutsal bildiği bu topraklar uğruna temiz kanını akıtmış, her karışını gücünün sonuna kadar savunduktan sonra çekilmiştir. Yerli Arapların dindaşlarına karşı İngilizlerle işbirliği içinde sergilediği ihanetler, gelecekte onları büyük felâketlere gark etmiştir. Bu topraklar Osmanlı idaresinden sonra günümüze kadar istikrara kavuşmamış, emperyalist devletlerin siyasî ve ekonomik emelleri uğruna Araplara cehennem edilmiştir. Batılı Hristiyan devletlerin desteği ile Arap dünyasının kalbine hançer gibi yerleşen İsrail Devleti'ni, Arap ihanetinin bir sonucu olarak görmek her halde yanlış olmaz.

General Allenby, Ekim 1917'de Gazze'den çölün ucundaki Birus-Sebi'ye kadar uzanan Osmanlı savunmasına yüklendi. Bu hattı 191.000 kişilik İngiliz kuvvetine karşı 40.000 Türk askeri savunuyordu. Türk birliklerinin büyük bir cesaret ve özveriyle çarpışmasına rağmen, Türk savunması yarıldı. Bir hafta

devam eden muharebelerden sonra Gazze ve Birus-Sebi düştü. (8) İngiliz kuşatmasına Akka üç gün dayanabildi. 7 Aralık 1917'ye kadar İngilizler Kudüs'ü işgal etmek için geniş hazırlıklar yaptılar. Kudüs'ü 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa (Cebesoy) savunuyordu. İngilizler üstün kuvvetlerle Kudüs'ü kuşatmışlardı. Ali Fuat Paşa, Falkenhayn'a mevcut şartlarda Kudüs'ün müdafaa edilmesinin imkânsız olduğunu bildirmesi üzerine Kudüs'ün doğusuna çekilmesi emredildi. Kudüs bir kaç İngiliz tugayının sisten faydalanarak yaptıkları baskınla kaybedildi. 20. Kolordu, 9 Aralık'ta Kudüs'ü tahliye ederek Ceba - Anata - Tur mevzilerine yerleşti. 9 Aralık sabahı Kudüs Belediye Başkanı 60. İngiliz Tümen Komutanı'nın yanına giderek saat 11.30'da şehri kendisine teslim etti. 11 Aralık 1917'de Kudüs'e giren Allenby Yahudiler ve Araplar tarafından coşkuyla karşılandı. (9)

Kuzey istikametinde ilerleyen İngilizler Kudüs'ün 25 km. kuzeyinde cereyan eden 30 Mart 1918 Birinci Şeria ve 4 Mayıs 1918 İkinci Şeria Muharebelerinde başarılı olamadılar. Bu sırada Yıldırım Orduları Komutanlığı'ndan ayrılan Falkenhayn'ın yerine General Liman von Sanders atanmıştı. Eylül 1918'e kadar taarruz hazırlıklarını tamamlayan İngiliz Ordusu Komutanı General Allenby 19 Eylül 1918'de başlayan Nablus Muharebesi'ni Arapların yardımıyla kazanmış ve Türk ordusu Şam'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bu esnada İtalyan ve Fransız kuvvetleri Beyrut'u ele geçirmiş bulunuyordu. Türk savunma hattının yarılmasıyla peş peşe mağlubiyetler alınmaya başlandı. 23 Eylül'de Hayfa işgalcilerin eline geçti. Şam'daki Arap asiler Osmanlı Garnizonu'na karşı ayaklandılar. Bu Arap-İngiliz işbirliği neticesinde Türk birlikleri Şam'ı boşalttılar. Halep'in kuzeyinde

(8) Nicholas Berrill isimli bir İngiliz vatandaşı Genelkurmay ATASE Başkanlığı'na gönderdiği 10 Ocak 1994 tarihli mektubunda, Büyükbabası Henry Berrill'den kendilerine itikal eden bir hatırayı ve anısını şu şekilde ifade etmiştir; "Büyükbabamın - şimdiye kadar gördüğüm en büyük kahraman - olarak nitelendirdiği Birinci Dünya Savaşı'ndaki bir Türk subayına ait bir piyade başlığı ailemde bulunmaktadır. Bunun hikayesi şöyledir; Büyükbabamız Henry Berrill General Allenby emrinde 1917 İngiliz - Filistin Seferi esnasında 74. İngiliz Tümeni'nin bir kısmını oluşturan 25. Galler Hafif Silâh Taburu'nda süvari eri olarak görev yapmıştır. Büyükbabamın taburu, ya Kudüs'e ilerleme sırasında veya sonrasında, ya da ikinci Gazze Muharebesi sırasında, yıkılmış harab olmuş bir kasabayı veya bulunması istikametini tükayan mevziyi savunan oldukça küçük bir Türk birliği tarafından durdurulmuştur. Sayıca çok olmalarına ve teslim olmaları için sürekli taarruz etmelerine rağmen, kararlı bir şekilde silâhları bırakmayı ve geri çekilmeyi reddeden Türk Komutanı, İngiliz süvarilerinin ve subaylarının büyük hayranlığını kazanmıştır. En sonunda bizim süvariler mevziyi ele geçirmek için emir aldıklarında, ölünceye kadar savaşmayı sürdüren Türk subayı en son öldürülen kişi olmuştur. Büyükbabam bu insanın kahramanlığından o kadar etkilenmiş ki, birliği mevziden geçerken sürünerek Türk subayının başlığını almış ve hatıra olarak saklamış. Daha sonra Büyükbabamız Fransa'da öldürüldü, bu hikâye babadan oğula aktarıldı. Şu anda bende bulunan bu savaş başlığının bulunması gereken yerin Türkiye olduğunu düşünüyorsanız bunu size memnuniyetle gönderebilirim.

Nicholas Berrill'le yapılan yazışma sonunda bu kahraman Türk subayına ait savaş başlığı Türkiye'ye getirilerek İstanbul'daki Askeri Müzede sergilenmiştir.

(9) İngiliz Mısır Orduları Başkomutanı General Allenby'nin adının Arap harfleriyle "Ennebi" = peygamber manasına gelmesinden faydalanan İngiliz ajanları, Muhittin-i Arâbi'ye affen "Mısır'dan Ennebi çıkacak, Nil suyunu çöle akıtacak, Araplık kurtulacak" İngiliz istihbaratının uydurduğu bu masal Araplar tarafından ciddiye alınmış, Allenby'yi Elnebi okuyan Araplar, bir Hristiyan Generali peygamber derecesine yükselterek, ne denli gâffet içinde olduklarını göstermişlerdir. Yaptıkları ihanetle Filistin ve yüzyıllar önce Selahattin Eyyubi'nin Haçlılardan kurtardığı Kudüs'ü elleriyle Hristiyanlara teslim eden Araplar, bir süre sonra bu topraklardan kovulacaklarını düşünmüyorlardı. (Fahrî Belen; Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri, c.IV, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966, s.154.)

yeni bir savunma hattı oluşturulması düşünüldüğünden, Halep ve Humus Ekim'in ilk günlerinde hiç bir direnme göstermeden düştü. Bunların peşinden Trablus ve İskenderun işgalcilerin eline geçti. 30 Ekim'de mütarekenin imzalanmasıyla bu cephedeki çarpışmalar sona erdi.

Filistin'in İngilizlerin eline geçmesiyle, Suriye Cephesi'nde İngilizler büyük bir üstünlük kazanmışlar ve inisiyatifi ellerine geçirmişlerdir. Mısır'dan Halep'e kadar uzanan topraklarda İngilizlerin 467.650 askeri bulunmakta, buna karşı her muharebede biraz daha eriyen Türk ordusu takviye alamadığından iki tarafın kuvvet durumu mukayese kabul etmez bir haldeydi. Öyle ki, Suriye Cephesi'ne bu tarihlerde Bakû'de bulunan 5. Kafkas Tümeni'nin kaydırılması bile gündeme gelmişti. 1917-1918 yıllarında alınan bozgunlarda Türk Başkomutanlığı'nın plansız ve yetersiz tedbirleri ile General Liman von Sanders'in çok kötü sevk ve idaresi önemli rol oynamıştır.(10)

B. IRAK CEPHESİ

Irak Cephesi, İngilizlerin 6 Kasım 1914'te Şattülarap'ın hemen batısında bulunan Fav Kasabası'na çıkmalarıyla açılmış oldu. (11) İngilizler bu cepheyi açmakla Güney İran'da bulunan Abadan petrolünü korumayı ve kuzeye yönelerek, yeni bulunan Musul-Kerkük petrol sahalarını ele geçirmeyi amaçlamışlardır. İngilizlerin diğer bir düşüncesi kuzeyde Rus ordusuyla temas sağlayarak, Türk kuvvetlerinin İran'a girip Hindistan'ı tehdit etmesini önlemektir. İngilizlerin, genellikle Hintli askerleri kullandıkları bu harekâta, Türk ordusu bölgede güçlü olmadığından dolayı savunma ağırlıklı muharebeler vermiştir. (12)

Bu şekilde Basra Körfezi sahillerine çıkan İngiliz kuvvetleri, önemli bir direnişle karşılaşmadan kuzeye doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bazı küçük çatışmalardan sonra Basra'yı işgal etmeyi başardılar. İngilizleri Irak topraklarından atmak için Kurmay Yarbay Süleyman Askerî Bey bolca para ile Irak ve Havalisi Genel Komutanı olarak buraya gönderildi.

Süleyman Askerî Bey düzenli birliklere gerek kalmadan Iraklı oymaklardan teşkil edeceği milis kuvvetlerle İngilizleri buradan çıkaracağına inanıyor, hatta bu kuvvetlerle Hindistan'a bir sefer başlatabileceğini söylüyordu. 29 Aralık 1914'te Bağdat'a gelen Süleyman Askerî Bey, 20 Ocak 1915'te Kurna'da bulunan bir İngiliz tugayını püskürtmeyi başardı. Böylece Irak Cephesi'nde Osmanlı birlikleri ilk başarılarını kazandılar. Bu tarihten 12 Nisan 1915'e kadar üstün İngiliz birlikleriyle Rota Suyu ve Ahvaz dolaylarında kanlı muharebeler devam etmiştir.

(10) Fahir Armaoğlu; 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914 - 1980, Ankara, 1984, s. 112, 122, 128. S. Shaw - E. Shaw; (Çev. Mehmet Harmancı) Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.2, e yayınları, İstanbul, 1983, s. 387, 388, 391, 392. Tahsin Ünal; Siyasî Tarih (1700 - 1958), Ankara, 1978, s. 447. Fahri Belen; Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, c. IV, Ankara, 1966, s. 103, 108, 112, 154.

(11) Nezihî Fırat; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi İran - Irak Cephesi, III.cilt, 1. Ks.,Gnkur. Basımevi, Ankara, 1979, s. 69.

(12) Armaoğlu; s. 112; S. Shaw-E. Shaw; s. 381.

Süleyman Askerî Bey'in 12 Nisan'da hazırlıksız olarak başlattığı Şuayyibe Taarruzu 14 Nisan'a kadar sürdü. İngiliz kuvvetlerinin son sistem silâhlarına karşı yetersiz silâh ve hatta süngü ile karşı koyan Türk askeri, son kurşununa ve son erine kadar sebat etmiş, bu iki günlük çarpışmada düzenli birliklerin yarısı erimiş, yerli oymakların dağılmasıyla mecburen geri çekilmek zorunda kalınmıştı. Bu mağlubiyeti hazmedemeyen Süleyman Askerî Bey askerî şerefini kurtarmak için intiharı seçti. İngilizler bu başarı ile Basra Körfezi'nden Kurna'ya kadar olan bölgede hâkimiyetlerini sağlamışlardır. (13)

Şuayyibe Muharebesi'nden hemen önce Irak'taki kuvvetlerini iki kolorduya çıkaran İngilizler müsait durumdan yararlanmak için, Bağdat istikâmetinde taarruz başlatmayı uygun buldular. Sayı ve silâhça üstün oldukları gibi Dicle ve kollarında işleyen gambotlarına monte ettikleri topları ilerlemelerini kolaylaştırıyordu. Bağdat'ın işgali, Çanakkale ve Avrupa cephelelerinde yenilgiye uğrayan İngiliz ordusunun prestijini bir ölçüde kurtarabilecekti. Bu amaçla ileri harekâta geçen İngiliz ordusu 21 Mayıs 1915'te Ammara'yı işgal etti. İki gün süren bir muharebe sonunda 25 Temmuz'da Nasıriye düştü. Dicle Irmağı boyunca ilerleyen General Tousand kuvvetleri 28 Eylül'de Kut'ül ammare'yı zaptedip, Aziziye'ye kadar ilerlediler. İngilizlerin Bağdat üzerine tehlikeli bir şekilde ilerlemeleri Irak'ta bulunan Türk kuvvetlerinin takviyesini zorunlu hale getirdi. Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu emrinde bulunan 18. Kolordu Enver Paşa'nın amcası Albay Halil Bey'in komutasında Irak Cephesi'ne sevk edildi. Bu sırada İngiliz kuvvetleri Bağdat'a 30 km. mesafede bulunan Selmanpak savunma mevzilerine dayanmışlardı. 22 Kasım'da başlayıp aralıksız üç gün devam eden muharebelerde 18. Kolordu'nun cepheye gelmesiyle kuvvetlenen Türk birliklerine Irak Ordusu Komutanı Albay Nurettin Bey komuta etmiştir. 25 Kasım'da taarruz gücü yok olan General Tousand kuvvetleri bozgun halinde Kut'ül ammare'ye doğru çekilmeye başlamışlardır. Bu muharebede, İngiliz ordusu 4500 zayıat vermiştir. Dicle Nehri'nin sol sahilinde keskin bir dere üzerinde bulunan Kut Kasabası'nda düşman sıkışıp kalmıştı. Türk birliklerince kuşatılan düşmanın hiçbir kaçış yolu bulunmuyordu. Buna rağmen General Tousand Albay Nurettin Bey'in teslim teklifini reddetmişti. Nurettin Bey'in Ocak 1916 sonlarındaki başarısız taarruzundan sonra, komuta ondan alınarak Albay Halil Bey'e verilmiştir. Bu sırada Irak ve İran'da bulunan Türk kuvvetlerinin genel komutanı Alman Mareşal vorder Goltz'dur. Goltz Paşa Kut'ül ammare'de kuşatılan İngilizlerin bir taarruzla değil ağır kuşatma altında aklıktan kendiliğinden teslim olmalarını istemektedir. Ancak Goltz Paşa'nın Nisan'da Bağdat'ta tifüsten ölmesi üzerine, Irak'taki Türk birliklerinin komutası Albay Halil Bey'e verildi. General Tousand kuşatma altında bulunduğu 5 ay müddetinde 4 kez yarma harekâtına girişmesine rağmen başarılı

(13) ATASE Arşivi; BDİİ. Koll. K.5292, D.3, F.1-(1-10). Yusuf Hikmet Bayur; Türk İnkılap Tarihi, c.3, K.3, Ankara 1957, s.91- 93.

olamayıp 29 Nisan 1916 günü teslim olmuştur. Türklere teslim olan İngiliz ordusunun subay ve er olarak toplam sayısı 13.309 idi. (14)

Kut'ül ammare Zaferi Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Zaferi'nden sonra kazandığı ikinci büyük zafer olmuş ve bütün dünyada geniş yankılar uyandırmıştır. İngilizlerin Bağdat'ı alarak prestijlerini yükseltmeyi umdukları bu harekât tam bir hezimetle sonuçlanmıştır.

İngilizler Kut'ül ammare yenilgisinden sonra, Bağdat üzerine yeni bir saldırı için yoğun bir şekilde hazırlanmaya başladılar. Basra Limanı'nı yeniden düzenleyerek Irak'taki mevcut birliklere ilaveten 160.000 kişilik yeni kuvvet getirdiler. Dicle üzerinde işleyen bine yakın vapur, ordunun her türlü ihtiyacını mükemmel bir biçimde sağlıyordu.

Enver Paşa Kut'ül ammare Zaferi'nden sonra Irak'ta bulunan 6. Ordu'yu takviye edeceği yerde bu ordu emrinde bulunan Ali İhsan Sabis komutasındaki 13. Kolordu'yu Rus Baratof kuvvetlerine karşı İran Seferi'ne çıkartmıştı. Bu durumda İngilizlerin karşısında yalnızca 16.500 mevcutlu 18. Kolordu bulunuyordu. İran'da bulunan 13. Kolordu ile 18. Kolordu arasında 700 km.lik bir mesafe bulunuyordu. Bu uygun fırsattan yararlanmak amacıyla İngiliz kuvvetleri yeniden taarruza geçerler. Kuvvet dengesi onda bir Türk ordusunun aleyhine bozuktur. İngilizler cephaneye bolluğu, ulaşım imkânları ve diğer lojistik destek unsurları olarak ölçsüz üstünlüğe sahiptirler. Buna rağmen, düşmana pek kahramanca karşı koyan Albay Kâzım Bey (KARABEKİR) komutasındaki 18. Kolordu İngiliz ilerlemesini durduramadı. 12/13 Aralık gecesi başlayan İngiliz taarruzu Türk savunmasını ancak 23 Şubat 1917'de kırabildi. Bu üstün kuvvetler karşısında tutunamayan Türk birlikleri Bağdat'a doğru çekilmeye başladılar. 11 Mart'ta Bağdat, İngilizlerin eline geçti. Bağdat'ın düşmesiyle Türk ordusu hem Irak ve hem de İran'a karşı en önemli üssünü kaybetmiş oluyordu. İngilizler Bağdat'ı zapt etmekle Kut'ül ammare ayıbını sildikleri kanaatindeydiler.

Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesinden sonra uzun süre iki tarafta önemli bir kıpırdanma olmamıştır. 1918 kışı 6. Ordu'yu açlık ve sefaletin pençesine düşürmüştür. Temmuz 1918'de 6. Ordu'nun 400 km.lik savunma hattında ancak 3357 silâhlı olmak üzere toplam 29.415 askeri kalmıştı. İngiliz kuvvetleri 23 Ekim'de Fethiye'ye karşı saldırıya geçip burayı kuşatırlar. Mütarekenin imzalandığı gün burası İngilizlerin eline geçti. 31 Ekim öğleye kadar çarpışmaların durması mütareke hükmü olduğu halde, İngilizler buna aldırış etmeden ilerlemelerini sürdürerek, 8 Kasım'da Musul'u işgal etmişlerdir. Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim'de İngiliz kuvvetleri Musul'da 60 km. uzaklıkta bulunuyorlardı. Ancak cepheyi açarken tespit ettikleri strateji gereği Musul petrol bölgesini de kontrollerine almayı son bir hamle ile başarmışlardı. (15)

(14) Yusuf Hikmet Bayur; s.100-105. M. Taylan Sorgun; Bitmeyen Savaş (Halil Paşa'nın Anıları), İstanbul, 1972, s.159-168.

(15) Bayur; s.110, 115, 116.

İngilizlerin başta ekonomik çıkarlar için açtığı Irak Cephesi, savaşın başından itibaren çok zayıf bırakılmış olduğundan İngilizler Selmanpak mıntikasına kadar rahat ilerlemişlerdi. Selmanpak Muharebesi'nden önce Irak Türk kuvvetleri isabetli bir kararla Kafkas Cephesi'ndeki 18. Kolordu'yatakiyiye edilmiş, iki kolorduya sahip 6. Ordu durumunu bir ölçüde ıslah etmişti. Selmanpak ve Kut'ül ammare zaferleri şüphesiz Irak İngiliz işgal kuvvetlerine büyük bir darbe olmakla birlikte, Halil Paşa bu zaferlerin sonucundan gerektiği gibi yararlanamamıştır. Fazla bir tehlike arz etmediği halde 13. Kolordu'yu İran'daki Rus General Baratof kuvvetlerine karşı sevk etmekle Irak savunması önemli ölçüde zayıflatılmıştı. Üstelik Rus kuvvetleri buradan uzaklaştırılmasına rağmen 13. Kolordu'nun 18. Kolordu Cephesi'nden 700 km mesafede bulunan Hemedan'a kadar uzaklaştırılması büyük bir askerî yanılıdır. İngilizlerin İkinci Bağdat Taarruzu başladığında 13. Kolordu Irak'a çağrılmışsa da bu kadar uzun mesafeyi katedip Bağdat'ın imdadına yetişememiştir. Bağdat'ın düşmesiyle Irak kaybedilmiş ve Türk cephesi toparlanmamak üzere çökmüştür.

C. KAFKAS CEPHESİ

Kafkas sınırında bulunan Rus ordusunun zayıf olduğu yolunda haberlerin alınması, Başkomutan Vekili Enver Paşa'yı Ruslara karşı bir baskın taarruzu yapmak için harekete geçirdi. Rusların özellikle yandan çevirme hareketlerine karşı zayıf olduklarının bilinmesi, Enver Paşa'da bu harekâtın başarıya ulaşacağına dair zaten mevcut olan görüşü daha da kuvvetlendirmişti.

Az miktarda düzenli birlikle takviyeli 5.000 kadar Türk milis kuvvetinin, sınırı aşp Batum istikâmetinde harekete geçerek, Borçka, Artvin ve Ardanuç'u Ruslardan kurtararak Çoruh Vadisi'ni ele geçirmeleri 3. Ordu'nun moralini yükseltmiş, Enver Paşa ve onu destekleyenlerde büyük sevinç yaratmıştı.

I. Kafkas Rus Ordusu'nun 5 Kasım 1914'te Türk kuvvetlerine karşı Köprüköy istikâmetinde taarruza geçmeleriyle Kafkas Cephesi'nde dört yıl sürecek çarpışmalar başlamış oldu. Ruslar kolay bir başarı sağlayacaklarını umuyorlardı. Ancak 3. Ordu'ya bağlı 9. ve 11. Kolordu birlikleri Rus taarruzunu durdurmaya başardılar. 17 Kasım'a kadar süren muharebelerde Rus ordusu muvaffak olamadı ve arkasında 7000 ölü bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu başarı 3. Ordu'nun moralini yükseltmiş olup, Enver Paşa'nın bir baskın taarruzu başlatma fikrini sağlamlaştırmıştı. Esasen Türk ordusunun Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı genel bir taarruza geçmesi, Almanya Genelkurmay Başkanlığı tarafından da arzu edilen bir hareketti. Böylece Kafkas Cephesi'nden Avrupa cephelerine kaydırılan Rus kuvvetleri, Türk taarruzunun başlamasıyla tekrar Kafkas Cephesi'ne sevk edilmek zorunda kalınacaktı. Dolayısıyla Alman orduları Ruslar karşısında rahatlamış olacaktı. Enver Paşa'nın çevresinde bulunan genç Alman kurmayları onun baskın taarruzunu hararetle destekliyorlar, böyle bir harekâtın başarıya ulaşabileceğini söylüyorlardı.

Enver Paşa Oltu ve Ardahan'ı zapt ederek Sarıkamış'a yönelip buradaki Rus kuvvetlerini imha Kars'ı ele geçirmeyi planlıyordu. Bundan sonra harekât genişletilerek Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a girilecek, Rus ordusunun gerilerine sarkılıp kuşatılarak tamamen imha edilmeleri sağlanacaktı. I.Kafkas Rus Ordusu'nun imha edilmesi ile Güney Kafkasya'nın işgali kolaylaşacak, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Ruslara karşı ayaklanması da böylece temin edilmiş olacaktı.

Sarıkamış Harekâtı'nı gerçekleştirecek olan 3. Ordu mevcudu 125.000'e çıkarılmış olmasına rağmen askerler bölgede çok ağır geçen kış şartlarına göre donatılmamışlardı. Böyle ağır bir taarruzu gerçekleştirecek olan askerin yiyecek ikmali çok yetersiz olduğu gibi, eksi 20-30 dereceye kadar düşen ısıya karşı askere kışlık giysiler de verilememişti. Çizme ve postal yerine erlerin çoğunun ayağında çarık vardı.

22 Aralık 1914'te Enver Paşa'nın komutası altında başlayan taarruz, ilk andan itibaren zor şartlar altında, planlananın aksine çok yavaş gelişmeye başlamıştı. Yoğun kar yağışı ve soğuk yürüyüşü yavaşlatmış, yüksek dağların tepesinde asker soğuktan, açlıktan ve tifüsten kırılmaya başlamıştı. Bütün bu felâketlere rağmen 29 Aralık'ta Türk birlikleri Sarıkamış'a iyice yaklaşmışlar, hatta gece buraya girmişlerdi. Ancak çok kanlı süngü savaşı sonunda geri çekilmek zorunda kalındı.

Harekât, ağır kış şartları, yolsuzluk ve askerin donanım eksikliği yüzünden baskın taarruzu şeklinde gelişmemiştir. Kars yönünden devamlı takviye alan düşman kısa sürede durumunu sağlamlaştırmış, günlerdir dondurucu soğukta açıkta bulunan Türk askeri müthiş zayıata uğradığından, Sarıkamış'ın zapt edilmesi artık imkansızlaşmıştı. Bu yüzden 2 Ocak 1915 günü Enver Paşa müteessir bir halde Erzurum'a gitmek üzere cepheden ayrıldı. Türk birliklerinin geri çekilmesi esnasında da çok zayıat verilmiş, 19 Ocak 1915'e kadar yaklaşık bir aylık bir sürede 3. Ordu 90.000 askerini kaybetmiştir. Böylece, Sînâ Cephesi'nde Cemal Paşa'nın Panislâmist hareketi gibi Kafkas Cephesi'nde Enver Paşa'nın Panturanizm hareketinin ilk devresi başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu. (16)

Sarıkamış Harekâtı şüphesiz cüretli ve cesaretle alınmış bir karardır. Başarıya ulaşılabileseydi son derece parlak neticeler sağlayabilecekti. Ancak böyle bir harekâta hemen karar verilmiş ve kısa bir hazırlık devresinden sonra da harekete geçilmişti. Halbuki ağır kış şartları altında cereyan edecek böyle bir taarruz için ordu her bakımdan güçlendirilmeli, askere kalın giysiler ve postallar verilmeliydi. Bedenî kuvvet gerektiren bu taarruz için ordunun beslenmesi de nazar-ı dikkate alınmamıştı. Asker günlerce sıcak yemek şurada dursun, bir parça yufka ile insanüstü bir direnç göstererek yürümüş ve savaşmıştı. Bu direnç ve tahammülü başka hiç bir milletin askerinde görmek herhalde mümkün değildir. Zayıatın fazla olmasında talihin garip bir cilvesi olarak 3.000 rakımlı Allahüekber

(16) W.E.D. Allen - Paul Muratoff; *Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, Ankara, 1966, s.233, 234. A. Nimet Kurat; *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.266, 267, 274-279. Fahir Armaoğlu; *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Ankara, 1984, s.112. Çoşkun Üçok; *Siyasî Tarih Dersleri*, Ankara, 1957, s.291.

Dağları geçilirken şiddetli soğukla birlikte kar fırtınasının başlamış olması da etkili olmuştur. Bütün olumsuz şartlara rağmen Sarıkamış önlerine gelinerek buraya şiddetle taarruz edilmesi 1. Kafkas Ordusu Komutanı General Mışlayevsky'yi telaşa düşürmüş genel bir çekilme kararı almasına rağmen Ordu Kurmay Başkanı General Yudenic'in sebatkâr ve soğukkanlı tutumuyla çekilmeye şiddetle karşı çıkması, Rus ordusunu mutlak bir mağlubiyetten kurtarmıştır.

Şunu da belirtmek gerekir ki; o ana kadar bir kolorduya bile emir komuta etmemiş olan Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın cepheye gelip 3. Ordu'nun komutasını üzerine alması sevk ve idarede hatalara ve aksamalara neden olmuştur. Şüphesiz böyle bir harekâta, cephelerde pışmış, bölgenin ve ordunun gerçeklerini iyi bilen birinin komuta etmesi daha uygun olurdu.

Rus ordusu Sarıkamış'tan Türk birliklerini püskürttükten sonra 1915 kışı boyunca önemli bir harekette bulunmadı. Bahar aylarında harekete geçen Rusların amacı kuzeyde Tortum'u güneyde Malazgirt'i alıp cepheyi daralttıktan sonra Türk ordusunu kuşatmaktı. Murat Vadisi ve Van bölgesinde Türk kuvvetlerinin çok zayıf bir halde bulunduğunu bilen Rus Komutanlığı bu bölgeye IV. Kolordu'yu sevk etti. Rus birlikleri 11 Mayıs'ta Malazgirt'e kadar geldiler. 16 Mayıs'ta Van işgal edildi. Rus ordusunda bulunan Ermeni taburları ve düşmanla birlikte hareket eden yerli Ermeniler, Van ve çevresinde korkunç katliamlar yaptılar. (17)

Ermenilerin Türk ordusunun gerisinde ayaklanıp katliamlara girişmeleri ve Rus ordusu ile birlikte hareket etmeleri Osmanlı Hükûmeti'ni tedbir almak zorunda bırakmıştır. Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler göçe tabi tutularak, Suriye ve Irak'a gönderilmelerine karar verilmiştir.

1916 yılı başlarında Türk kuvvetlerinin Doğu Anadolu'da bulunan asker mevcudu ancak 65.000 kadardı. Bunların 45.000'i Erzurum bölgesinde, 20.000'i ise Karadeniz kıyıları ile Van, Muş ve Bitlis bölgelerinde konuşlandırılmıştı.

Çar Nikola'nın amcası Grandük Nikola'nın Kafkas Genel Valisi ve Komutanı olmasından sonra bölgedeki Rus kuvvetlerinin sayısı İran da dahil olmak üzere 70.000'e ulaşmıştı. Bunun yarısından fazlası savaşçı askerdir.

Çanakkale Muharebelerinin bittiği 1915 yılı sonlarından itibaren, Trakya'da atıl vaziyette bulunan üç Türk ordusundan hiç olmazsa birisinin büyük tehlike arzeden Kafkas Cephesi'ne sevk edilmesi gerekirken gereksiz yere aylarca burada bekletilmesi taktik ve stratejik bir hatadır. 2. Ordu Rusların Erzurum'u işgal etmelerinden sonra doğuya sevk edilmeye başlamış ve bu gecikmenin faturası çok ağır olmuştur.

Görüldüğü gibi Türk ordusu karşısında her bakımdan üstün bir durumda bulunan General Yudenic komutasındaki Rus kuvvetleri 5000 Türk askerinin savunduğu Azapköy Cephesi'ne 35.000 kişilik bir kuvvetle taarruza geçtiler. 12 Ocak 1916'da başlayan muharebeler üç gün devam ettikten sonra

(17) Belen; XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, s. 242, 243.

Türk cephesinin yarılmasıyla sonuçlandı. Bu muvaffakiyetten sonra General Yudenic, Grandük Nikola'nın pek taraftar olmamasına rağmen bütün sorumluluğu üzerine alarak Erzurum'a karşı harekete geçti. 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa beş tümen kadar bir Rus kuvvetinin şehri kuzeyden kuşatması üzerine birliklerine 15 Şubat'ta çekilme emri verdi. 16 Şubat'ta Ruslar Erzurum'a girdiler. Ruslar Erzurum'u almışlardı, fakat imha etmeyi umdukları 3. Ordu'nun batıya çekilmesine engel olamamışlardı. Erzurum Muharebesi'nde Türk ordusu 2546 esir ve 2000 şehit vermiştir. Ölü ve yaralı olmak üzere Rusların kaybı ise 14.000 askeri bulmuştur.

Ruslar Erzurum'dan sonra İspir ve Aşkale'ye kadar ilerleyerek buraları işgal ettiler. Doğu Karadeniz'de de ilerleyen Rus birlikleri; 8 Mart'ta Rize'yi, 16 Nisan'da Sürmene'yi ve 18 Nisan'da da Trabzon'u işgal ettiler.

Rusların Haziran 1916'da Kafkas Cephesi'nde bulunan bazı birliklerini Avrupa cephelerine kaydırmasından yararlanmak isteyen Enver Paşa yeni bir taarruz başlatmak istedi. Ancak 2. Ordu görev bölgesine yeni gelmiş ve henüz yığınağını tamamlamamıştı. 3. Ordu ise Sarıkamış Harekâtı'ndan beri uğradığı kayıplarla son derece güçsüzleşmiş ve hırpalanmıştır. Böyle olduğu halde 3. Ordu ileri harekâta geçerek 31 Mayıs'ta Mamahatun'u geri alıp Trabzon bölgesinde küçük başarıları elde etti.

Türk saldırısı karşısında üstün kuvvetlerle karşı saldırıya geçen Rus ordusu 7-13 Temmuz tarihleri arasında Bayburt ve Mamahatun'u 23 Temmuz'da Gümüşhane'yi ve 25 Temmuz'da ise Erzincan'ı işgal etti. Rus ordusu bu savaşlarda yorulduğu ve kış da yaklaşmakta olduğu için ileri harekâtını durdurarak kazandığı yeni mevzileri savunmaya geçti.

Ağustos 1916'da 2. Ordu Cephesi bir takım hareketlere sahne oldu, 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa cephenin açılmasından beri çeşitli başarılar kazanarak Van, Bitlis ve Muş'u işgal eden 4. Rus Kolordusu'nu mağlup ederek 6 Ağustos'ta Muş'u bir gün sonrada Bitlis'i düşmandan kurtardı. 16. Kolordu Harekâtı'nı Kasım ayına kadar sürdürerek Van Gölü'nün güneyinde bulunan Vastan'ı 3 Kasım'da zaptetti. Ancak 2. Ordu'nun iase ikmali çok yetersizdi. Bu yüzden orduda açlık tehlikesi baş gösterdiğinden ileri harekâtın durdurulması zorunluluğu doğdu. (18)

Doğu Anadolu'da 1917 kışının çok şiddetli geçmesinden dolayı Türk ve Rus orduları arasında büyük çaplı muharebeler olmamıştır. Ancak karşılıklı küçük ölçüde baskınlar, keşif hareketleri gözlenmiştir. Rus donanması da bazı sahil kentlerini bombalamıştı. Rusya'da Ekim 1916 tarihinden itibaren istikrar önemli ölçüde bozulmuştu. Başta yiyecek olmak üzere her türlü malın sıkıntısı çekilmeye başlamış, aşırı pahalılık ve vurgunculuk had safhaya ulaşmıştı. Buna mukabil soylu ve yüksek çevrenin halkın problemlerinden uzak olarak rahat bir hayat

(18) Yusuf Hikmet Bayur; Türk İnkilâp Tarihi, c.3, Ks. 3, Ankara, 1957, s. 60-65. Fahri Belen; XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul, 1973, s. 275-279 ; Coşkun Üçok; Siyasî Tarih Derstleri, Ankara 1957, s. 291.

sürdüremeleri halktaki memnuniyetsizliği arttırmıştı. Başkent Petrograd ve diğer önemli şehirlerde grevler ve yönetim aleyhinde gösteriler yapılmaya başlamıştı. Rusya'nın içine düştüğü bu karışık durumdan Kafkas Cephesi'ndeki orduları da etkilenmişti. 1917 kışında ilgisizlik, hastalık ve açlık yüzünden 100.000'e yakın asker kaybetmişlerdir. Bu durum da, doğal olarak askerler arasında ihtilâl cereyanlarının yayılmasına neden olmuştur. Askerlerin moral ve savaşa isteği azalmış, birliklerin disiplini bozulmuş ve firar olayları büyük boyutlara ulaşmıştı. Askerler subaylara karşı düşmanca davranış içine girerek; fırsat bulduklarında onları öldürmeye ve cephede yaşasın cumhuriyet diyerek gösteri yapmaya başlamışlardı. Halk ve askerler artık barış istiyordu. Petrograd'da bulunan 120.000 kişilik garnizondan bir destek göremeyen Çar'ın, 6 Mart 1917'de istifa etmesiyle 300 yıldan beri devam eden Romanof Hanedanı'nın saltanatı sona erdi. Kerenskiy'nin söz sahibi olduğu geçici bir hükümet kuruldu. Kerenskiy savaşa devam edilmesi kararında olmasına rağmen Rus halkı savaştan bıkmış olduğundan barış istemekte idi. Bu yüzden Almanlara karşı başlatılan genel taarruz ihtiyatta bulunan Rus askerlerinin savaşmak istememesi yüzünden başarısız olmuştur. Orduda disiplin kalmamış, idare otoritesini kaybetmiş, köylüler zenginlerin ve soyluların çiftliklerini yağma etmeye başlamışlardı.

Bu karışık durumdan Bolşevikler yararlandılar. Trotskiy liderliğinde yaptıkları hükümet darbesiyle 5 Kasım 1917'de iktidarı ele geçirdiler. 8 Kasım'da Lenin Petersburg'a gelerek yönetimin kilit adamı oldu. Bolşevik hükümetin ilk faaliyeti, Çarlık Rusyası'nın yaptığı gizli anlaşmaları açıklayıp, bir an önce savaşı sona erdirecek barış girişimlerinde bulunmak oldu.

Çar idaresinin devrilmesinden sonra Rus Kafkas Orduları Komutanı Grandük Nikola görevinden alınarak yerine General Yudenic atandı. Yudenic orduda disiplini sağlamak için çok çalıştı ise de başarılı olamadı. İhtilâlcı olmayan Yudenic bu görevde fazla kalmayarak Haziran 1917'de istifa etti ve yerine General Perjevalski getirildi. Ordudaki iltica ve firarların önü alınamıyordu. Aralık 1917'ye gelindiğinde Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerlerinin 200.000'i firar etmiş, cephede ancak 40.000 asker kalmıştı.

Rus Kafkas Ordusu'nda yaşanan bu dağılma neticesinde 16 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Bu mütareke ile Osmanlı Devleti hiçbir kazanç elde edememiş, bilâkis tam manasıyla çözülen Rus ordusuna rahatça geri çekilme imkânı verilmişti. Bu durumda Türk birliklerinin daha aktif hareket etmeleri gerekirdi. Ancak Kafkas Cephesi'nden Filistin ve Irak Cephelerine beş tümenin kaydırılması, çok çetin geçen 1917 kışının 2. ve 3. Orduları yıpratması, ordu komutanlarını ihtiyatlı davranmak zorunda bırakmıştır. Anlaşılan o ki: Türk tarafı Rus ordusunda yaşanan çözülmenin ve büyük firarların gerçek boyutu hakkında sağlıklı bir istihbarat elde edememişti. Eğer Rus ordusunun içine düştüğü çöküntü yakından takip edilip enerjik bir hareket tarzı benimsenmiş olsaydı, 1. ve 4. Rus Kolordularının tamamen dağılmasından sonra, yerlerini Ermenilerin almasına fırsat verilmeyebilirdi.

İhtilâlin etkisiyle Rus kuvvetlerinin cepheden çekilmeye başlaması üzerine, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Ermenilerin zulüm ve katliamlarını önlemek için, 5 Şubat 1918'den itibaren harekete geçti. Vehip Paşa'nın böyle bir ortamda Kafkas Cephesi Rus Orduları Komutanı General Perjevalski'ye 4 Şubat 1918'de mektup göndererek, Türk ordusunun bu harekâtla Ermeni katliamını durdurmayı amaçladığını, dolayısıyla Rus ordusuna karşı başlatılmış düşmanca bir harekât şeklinde anlaşılmasını gerektiğini belirtmiştir. Gerçekte Vehip Paşa'nın böyle bir açıklama yapmaya hiç ihtiyacı yoktu. Çünkü General Perjevalski'nin emrinde nizâmî ölçülerde bir ordu bulunmuyordu.

3. Ordu 5 Şubat'ta Bitlis'ten Tirebolu'ya kadar uzanan hattın doğusunda Ermenilere karşı altı koldan taarruza geçti. Türk toprakları süratle Ermeni işgalinden kurtarılmaya başlandı. 7 Şubat'ta Kelkit, 13 Şubat'ta Erzincan, 19 Şubat'ta Bayburt 22 Şubat'ta Tercan kurtarıldı.

Kıyı boyunca ilerleyen kol 24 Şubat'ta Trabzon'u kurtardı. 12 Mart'ta Malazgirt, Hınıs ve Erzurum geri alındı. 16 Mart'ta Köprüköy ve Tortum, 15 Mart'ta ise Oltu kurtarıldı. 8 Nisan'da Rus ve Ermenilerin korkunç katliamlar yaparak harabeye döndürdükleri Van ele geçirildi. Böylece Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinin hemen hemen tamamı düşmandan temizlenmiş oldu. (19)

III. BREST-LİTOVSK BARIŞI VE GELİŞMELER

Rusya'da patlak veren 1917 Bolşevik İhtilâli bütün dengeleri altüst ettiği için İttifak Devletlerine bir ümit ışığı yakmış oldu. Bolşevikler idareyi ele alır almaz Osmanlı Devleti'ni parçalamayı amaçlayan gizli anlaşmaları açıklayarak müttefiklerini güç duruma düşürdüler. Bu beklenmeyen gelişme üzerine İngiltere Başbakanı Lloyd George Bolşeviklerin açıklamalarının etkisini azaltmak için, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni İstanbul ve Anadolu topraklarından mahrum etmek gibi bir niyeti olmadığını belirtti. Amerika Devlet Başkanı Wilson'un yayınladığı ilkelerin 12. maddesi Osmanlı topraklarının Türk olan unsurlarının bölünmesine karşı idi. Ancak Rusya'nın bu açıklamalarından sonra İngiltere ve Amerika'nın yaratmaya çalıştığı itimat ortamını dikkate almak, gerçekleri görmemek olurdu. (20)

Bolşevikler, Kerenskiy'nin başında bulunduğu geçici hükûmete karşı savaşa son verip, barış yapmak ve köylüye toprak dağıtmak sloganıyla mücadeleye atılmışlardı. Bu propagandalar neticeye ulaşmış, asker cephelerden çözülerek kitleler halinde evlerine dönmeye başlamıştı. Halkın ayakta olduğu bu karışık ortamda 8 Kasım'da Petrograd'a gelen Lenin, yönetimi ele geçirdi ve bir barış beyannamesi yayınladı. Bu beyannamede derhal harbe son verileceği, her millete

(19) Fahir Armaoğlu; 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi. (1914-1918), Ankara, 1984, s. 128, 131, 132. Yusuf Hikmet Bayur; Türk İnkilâp Tarihi, C.3, Ks.4, Ankara, 1957, s. 58, 59. Fahri Belen; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, (1917 Yılı Hareketleri), C.4, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966, s.201, 202, 205, 206. Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdarî Faaliyetler ve Lojistik; C.10, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, s.492.

(20) S. Show-E. Show; s.389.

kendi mukadderatına sahip olma hakkı tanınacağı bildiriliyordu. Gerçi Sovyetlerin sonraki icraatları bu beyannamede yer alan halklara özgürlük sözüyle taban tabana zıt olduğundan, yapılan vaatler propaganda ve aldatmacadan öteye gitmemiştir.

Bolşevik liderler ihtilâlin yalnızca Rusya ile sınırlı kalmayacağına inanıyorlardı. Almanya ve Avusturya-Macaristan'da yakında ayaklanmaların başlayacağını düşünüyorlardı. Ancak geçen zamanı da bu beklentiler doğrultusunda herhangi bir gelişme olmadı.

Bu durumda, Sovyet Rusya Hükûmeti İttifak Grubu'ndan mütareke istemek zorunda kaldı. 15 Aralık 1917'den itibaren mütareke anlaşmalarının imzalanmasıyla Rus cephelerinde çatışmalar sona erdi. 22 Aralık 1918'de Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinin iştirak ettiği Brest-Litovsk şehrinde barış görüşmeleri başladı.

Sovyet heyet başkanı dışişleri komiseri Yahudi asıllı Leon Trotskiy Almanya ve Avusturya'da yakında komünist ihtilal çıkabileceği beklentisiyle görüşmeleri kasten uzatmak için çaba sarf ediyordu. Bu yüzden görüşmeler çeşitli defalar kesintiye uğradı. Görüşmelerin uzamasından Almanya rahatsız olmuştu. Çünkü Sovyet Rusya ile bir an önce barış yapıp savaşın ağırlığını Fransız ve İngiliz cephelerine kaydırmayı planlıyordu. Bu yüzden Almanya Rusya'yı barışa zorlamak için ordularına hareket emri verdi. 8 Şubat 1918'de Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıdı. Alman, birlikleri süratle Petrograd üzerine yürüdüler. Bu durumda çaresiz kalan Sovyet Rusya, Almanya ve müttefiklerinin bütün isteklerini kabul etmek zorunda kaldı.

Sovyet temsilcileri antlaşma metnini okumayı reddettiler. Sovyet heyetinin başkanı Sokolnikov antlaşmanın zorla dikte ettirildiğini belirterek resmen protesto ettikten sonra 3 Mart 1918'de antlaşmayı imzaladı. Osmanlı Devleti adına İbrahim Hakkı Paşa ve Zeki Paşa antlaşmaya imza koydular. Brest-Litovsk Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren başlıca maddeleri şunlardır:

1. *Rus ordusu Doğu Anadolu'yu en fazla 6 ile 8 hafta zarfında boşaltacak.*

2. *Türk ordusu kontrolü ele alana kadar Rus ordusu oralarda güveni sağlayıp, oç alma ve soygun olaylarını önleyecek.*

3. *Ermeni çeteleri silâhsızlandırılarak dağıtılacak.*

4. *Ardahan, Kars ve Batum Ruslar tarafından derhal boşaltılacak, Rusya gerek amme, gerekse devletler hukuku bakımından bu bölgelerdeki yeni oluşumlara karışmayacaktır. Bu bölgelerin geleceğini komşu devletler ve özellikle Türkiye ile anlaşacak yerli halk tayin edecektir.*

5. *Şimdiye kadar Rusya ile imzalanmış bütün antlaşma hükümleri (bilhassa ekonomik mahiyetteki antlaşmalar) yürürlükten kaldırılacaktır.*

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imza edildiği tarihte Türk ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü kurtarmıştı. Ruslar bölgeden çekildiği için onların silâhlendirdiği Ermeni çeteleriyle mücadele ediliyordu. Bunların düzenli Türk birlikleri karşısında tutunmaları mümkün olmadığından işgal altındaki topraklar süratle vatana katılıyordu.

Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslar tarafından boşaltılması antlaşmayla sağlanmıştı, fakat bu üç sancağın Türkiye'ye ne zaman ve nasıl katılacağı hakkında açık bir kayıt yoktu. Ancak bu haliyle de mevcut durum Türkiye'ye ilhaktan başka bir anlam taşımıyordu. Bu sebepten dolayı Sovyet Rusya heyetinin sekreteri Karahan Brest-Litovsk'tan Maverâ-yi Kafkas Komiserliği'ne çektiği telgrafla; Bu üç sancağın Rusya tarafından terke mecbur kalınmasının elem verici bir kayıp olduğunu teesürle bildirmiştir. Bolşeviklerin iktidara geldiği ilk günden beri Sovyet Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olarak gördükleri Kars, Ardahan ve Batum'un Türklere terk edilmesini, Dışişleri Komiseri Yardımcısı Çiçerin zor altında kabul edilmiş bir karar olarak değerlendirmiştir.

Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu Müslüman olduğundan, Brest-Litovsk barışıyla bu üç sancağın Türkiye'ye dolaylı ilhakını, halk oylamasıyla iltihak haline dönüştürmek icap ediyordu. 19 yaşını bitiren erkeklerin katıldığı halk oylaması 14 Temmuz 1918'de başladı ve birkaç gün içinde tamamlandı. Oylama sonunda 138.582 Müslüman ve 23.326 gayri müslim erkek nüfustan oy sahibi olanlar 87.048 kişi idi. Bunlardan 85.129 kişi Türkiye'ye katılmaya "evet", 411 kişi "hayır" görüşünde olup, 1693 kişi tercih bildirmemiştir. Bu şekilde bölgede yaşayan ahali ezici bir çoğunlukla Türkiye'ye iltihak etmeyi kabul etmiştir. Böylece Türk idaresinden başka bir idare istemediğini de açıkça ortaya koymuştur.

Brest-Litovsk Antlaşması arifesinde Türk heyeti Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye ilhakından başka şayet Rusya'nın ileride Türkiye'ye zarar vermemesi amacıyla Sovyet Rusya ile Türkiye arasında, Azerbaycan ve Dağıstan'ı içine alacak biçimde bir İslâm devleti meydana getirmeyi öngören istekler ortaya koymuşlar idi. Ancak bu istekler Sovyet Rusya heyeti tarafından şiddetle reddedildiği gibi, Almanlar da kendi çıkarları açısından böyle bir "İslâm devleti"nin meydana getirilmesini uygun bulmayarak Türk heyetine destek vermemişlerdir. Bununla birlikte Sovyet Rusya Kafkaslar'da yaşayan Müslümanlara geniş haklar tanıyacağını vaat etmiştir.

Konuyla ilgili görüşmenin yapıldığı Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda konuşan Enver Paşa; Osmanlı önerisinin Brest-Litovsk'ta kabul edilmeyişini büyük bir kayıp olarak değerlendirmemiştir. Enver Paşa, Bolşeviklerin ihtilal bildirisinde yer alan "Rusya'da yaşayan her millet, kendi mukadderatına hâkim olabilecek" sözünü Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın ileride bağımsız birer devlet olarak ortaya çıkacağı şeklinde değerlendirmiştir. O, Azerbaycan ve Dağıstan devletlerinin kurulmasında tabii olarak Osmanlı Devleti'nin gerekli desteği sağlayacağına değinerek, böylece başka bir yoldan amaca ulaşılmış olunacağını

ifade etmiştir. Sonraki olaylar Enver Paşa'nın bu değerlendirmesi yolunda gelişecektir. (21)

Osmanlı Devleti, korkunç Rus istilâsının akabinde yaptığı Ayastefanos Antlaşması'ndan tam kırk yıl sonra imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması'yla Kafkas Cephesi'nde ilkinin kayıplarını telâfi ettiği gibi, Rusya karşısında zedelenen devlet onurunu da böylece tamir etmiştir. Yine bu suretle 1711 Prut Antlaşması'ndan 207 yıl sonra gerçek manada Rusya'ya karşı siyasî bir zafer olabilecek antlaşmaya imza atmıştı. Bu barış, Rusya'nın Doğu Anadolu toprakları ve "Elviye-i Selâse" üzerindeki tasarrufunu da ortadan kaldırmış 1877 hududuna kadar olan yerleri Osmanlı Devleti'ne kazandırmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu kazançlarına karşı, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sağladığı kazanç çok daha fazla idi. Bu devletler esas topraklarından bir parça kaybetmedikleri gibi bu antlaşma ile toprak kazançları yanında ekonomik ve siyasî kazançlar da elde etmişlerdi. Oysa Osmanlı Devleti zaten kendisinin olan ve nüfusun büyük kısmını Türk ve Müslümanların oluşturduğu eski topraklarını ancak kurtarabilmişti. Savaşın sürdüğü dört yıl boyunca Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı Türkiye on binlerce şehit vermişti. Yine bu cephedeki bazı muharebeler Alman çıkarları gözetilerek başlatılmıştı. Durum böyle olduğu halde Almanların Brest-Litovsk görüşmelerinde kendi çıkarlarını alabildiğine savunup, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da etkin hale gelmemesi için son derece hassas davranması dikkate şayan bir husustur.

A. TRABZON KONFERANSI

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kafkas sınırı 1877 yılındaki gibi olacağından Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rusların çekilmeleri gerekiyordu. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmıştı. Fakat onun mirasına konan Ermeniler Kars ve Ardahan'ı Gürcüler ise Batum'u işgalleri altında tutuyorlardı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, merkezi Tiflis olan, Ermeni, Gürcü ve Azerîlerin teşkil ettiği "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti"nden bu sancakların boşaltılmasını istedi. Ancak "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti"nden bu istek doğrultusunda herhangi bir hareket görünmediği gibi Brest-Litovsk Antlaşması'nı da tanımadıklarını açıkladılar. Osmanlı Devleti bu sırada askerî harekâtı devam ettirmekle birlikte soruna siyasî platformda bir çözüm bulmak için "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti" temsilcilerini görüşmelerin yapılacağı Trabzon'a çağırdı. "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti"nin meclisi olan Seym, on biri delege olmak üzere kırk üç kişilik bir heyeti Trabzon'a gönderdi. "Maverâ-yi Kafkas" delegasyonunun başkanı Gürcü Çenkeli idi. Heyette Türk temsilciler de bulunuyordu. Bunlar: Resulzade Mehmet Emin Bey, İbrahim Haydarov, Haydar

(21) A.Nimet Kurat; Türkiye Rusya, Ankara, 1990 s.381.384. A.Ender Gökdemir; Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1989, s.16, 21, 22. Yusuf Hikmet Bayur; Türk İnkilâp Tarihi, c.3, Ks.4, Ankara, 1957, s.136, 137. Fahir Armaoğlu; 20.Yüzyıl Siyasî Tarihi, (1914-19), Ankara, 1984, s.140. S. Shaw-E. Shaw; (Çev. Mehmet Harmanç), Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.2, E yayımları, İstanbul, 1983, s.389.

Bey Ayaşındze, Halil Bey Has-muhammedov, Mehmed Hasan Hacinskiy, Akber Ağa Şeyhülislâmov, Mir Yakub Mehdiyef idiler.

Görüşmelerde Osmanlı Hükûmeti'ni Adliye Nazırı Halil (Menteşe) ile Albay Hüseyin Rauf (Orbay) temsil ediyordu.

Resmi görüşmelerin başlayacağı 14 Mart 1918'den bir gün önce genel durumu gözden geçirmek maksadıyla, Kafkas heyetinden bazı Müslüman delegelerle Hüseyin Rauf Bey arasında bir görüşme yapıldı. Bu görüşmede Hangi partiden olursa olsun Kafkas Müslümanlarının Osmanlı ordusunun Kafkaslar'a girmesini beledikleri ifade edildi. Yine Müslümanlar arasındaki birtakım sorunların sona erdirilmesi için Türk kuvvetlerinin mutlaka Kafkaslar'a yürümesinin lazım geldiği açıkça belirtildi. Çünkü İngilizler, Ermenileri teşkilâtlandırıyorlar, Almanlar ise Gürcülere destek olmaya taraftar görünüyorlardı. Öte yandan Kafkaslar'da Bolşeviklerin kuvvetlenmesi oradaki Müslümanlar için çok önemli bir tehlike teşkil edecekti. Görüşmede Mir Yakub Bey Mehdiyef'in barış müzarekelerinin ancak Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti'nin kendisini resmen bağımsız bir hükûmet olarak ilan etmesiyle mümkün olabileceği görüşünü, Albay Hüseyin Rauf Bey de paylaşmıştı.

Görünen o ki Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti'nin yönetim şekli belli olmadığı gibi, hükûmette çoğunluğu Ermeni ve Gürcüler teşkil etmektedir. Diğer taraftan Osmanlı kuvvetleriyle yapılacak olası muharebelerde Ruslardan yardım alabileceklerini düşünerek, dolayısıyla Rusları gücendirmemek için bağımsızlıklarını ilân etmiyorlardı.

Bu durum karşısında Albay Hüseyin Rauf Bey, görüşmelerin müspet bir neticeye ulaşabilmesi için Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti'nin niteliğini, siyasî ve yönetim olarak teşkilât yapısını, devletlerarası hukukun gerektirdiği koşulları yerine getirip getirmediği hususlarını heyet başkanı Çenkeli'ye gönderdiği bir yazı ile sordu. (22)

Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti heyeti görüşmeler boyunca, meydana getirdikleri teşkilâtın niteliği ve bağımsızlıkları konusunda net bir tavır ortaya koyamamıştı. Brest-Litovsk barış görüşmelerine Ukrayna temsilci gönderdiği halde, Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti Osmanlı Devleti'nin bu yolda teklifler yapmasına rağmen görüşmelere temsilci göndermemiştir. Hâl böyle iken bir yandan Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir devlet hüviyeti kazanmakta tereddüt gösterip anlaşılmaz bir tutum sergilemişlerdir. Bu hükûmeti meydana getiren Gürcü, Ermeni ve Türklerde birlikte yaşama ve ortaklığı devam ettirme azim ve kararı da bulunmuyordu.

Her milletin çıkarları farklı olduğu gibi aralarında tarihî düşmanlıklar da mevcuttu. Bu yüzden her üçü de geleceklerini kurtarmayı, meylettikleri devletlerle yakın ilişki içine girmekte görüyorlardı.

(22) Kurat; Türkiye-Rusya, s.467-469, Bayur; s.186.

Kafkas heyetinin Trabzon'a günün gerçekleri ve sahip oldukları kuvvetlerle bağdaşmayan önerilerle geldikleri anlaşıldı. Heyet Başkanı Çenkeli müzakerelerin başladığı gün basına yaptığı açıklamada; "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti"nin Brest-Litovsk barışını tanımadığını ve müzakerelerde 1914 yılındaki sınırın esas alınacağını vurgulamıştı. Yine Kafkas heyetinde bulunan Müslüman delegelerden alınan malûmatlardan, Kafkas heyetinin Seym Meclisi'nin talimatıyla şu tekliflerde bulunacakları öğrenilmiştir:

1. *"Maverâ-yi Kafkas Seym Meclisi" Osmanlı Devleti'yle barışın yapılması için kendisini yetkili görmektedir. Ve kati barışın yapılmasında karardır.*

2. *1914 sınırı, yapılacak barışın esasını teşkil edecektir.*

3. *Osmanlı sınırları içinde muhtariyet verilmiş bir "Türkiye Ermenistanı" oluşturmak için gayret edilecektir.*

Görüşme mevzuu etmeye çalışacakları anlaşılan yukarıdaki konulara bakarak Kafkas heyeti arasında dava birliğinin var olduğunu kabul etmek doğru olmaz. Kafkas heyetinde bulunan Müslüman delegelerin Osmanlı Devleti'ne karşı olan temayülleri açıkça görülüyordu. Hatta Albay Hüseyin Rauf Bey bu Müslüman delegelerden "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti" delegelerinin görüşlerini, ihtilâf konularını öğrenip ona göre strateji belirliyordu. Bundan başka Ermeni ve Gürcüler arasında da dava birliği bulunmuyordu. Aralarındaki zaafların varlığı birbirleri aleyhinde Türk Heyetine görüş beyan etmeleriyle iyice açığa çıkmıştı. Şöyle ki: Gürcü Çenkeli Batum'un kendilerinde kalması karşılığında Ermeni isteklerinde bazı yumuşamalar yapabileceğini bildirmişti. Yine Ermeni temsilcisi Hatisov Albay Hüseyin Rauf Bey'e gizli bir mesaj göndererek Osmanlı birlikleri önünden kaçan 400.000 Ermeni'nin eski yaşadıkları yerlere dönmeleri karşılığında Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne katılmasına karşı çıkmayacaklarını ve bu hususta Gürcülere baskı yapacaklarını bildirmişti. Brest-Litovsk Antlaşması şartlarının uygulanmasında kararlı olan Osmanlı temsilcisi bütün bu görüş ve teklifleri geri çevirmiştir.

Bu şekilde Trabzon görüşmelerinin çıkmaza girmesi ve 3. Ordu'nun Kars ve Ardahan üzerine hareket etmesi "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti"nde karışıklığa ve hükûmette değişikliğe neden oldu. Yeni kabinede de eskiden olduğu gibi Gürcü ve Ermeniler Azerilerin aleyhine önemli bakanlıkları elde etmişlerdi. İstişare için Tiflis'e giden Kafkas delegeleri, tekrar Trabzon'a döndüklerinde görüşlerinde fazla bir değişikliğin olmadığı ortaya çıktı. Bu sefer, Ardahan ve bazı yerleri Osmanlı Devleti'ne vermeyi kabul etmişler, fakat Kars ve Batum konusunda ısrarlarını sürdürmeleri görüşmelerin gereksiz yere uzamasına sebep olmuştur.

Ermeni ve Gürcü delegelerinin içinde buldukları şartları idrak edemeyerek sürdürdükleri bu katı tutuma, tahammül göstermek anlamsızdı. Görüşmelerin uzamasından rahatsız olan Albay Hüseyin Rauf Bey Kafkas heyetine 6 Nisan

1918'de bir ulti­matom vererek; Mave­râ-yi Kafkas Hükûmeti'nin Sovyet Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilân etmesini ve şartsız olarak Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkaslar'ı ilgilendiren hükümlerini kabul etmesini bildirdi ve ancak bundan sonra görüşmelere devam edilebileceğini belirtti. Bu gelişme üzerine Kafkas heyeti Tiflis'e döndü. Seym Meclisi'nde üç toplumun temsilcilerinin birbirlerini suçladıkları şiddetli tartışmalar yapıldı. Mecliste Müslüman üyeler Osmanlı isteklerinin kabul edilmesi gerektiğini belirtmişler, Gürcü ve Ermeni kanadı ise Türklere karşı Almanya ve İngiltere'nin desteğini kazanarak Türklerin ilerlemesinin durdurulabileceği görüşünü savunmuşlardır. (23)

Seym Meclisi'nde bu tartışmaların yapıldığı sıralarda 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa aldığı emir üzerine birliklerini Kars, Ardahan ve Batum üzerine harekete geçirdi. Zaten 14 Mart'tan beri hiçbir sonuç alınamayan tartışmalarla çok zaman kaybedilmişti. Haddizatında Trabzon'a gelen Kafkas heyetindeki Ermeni ve Gürcü delegelerin tutumları daha ilk günden belli olmuştu. Yine Türk delegelerden alınan bilgilerden, bu Kafkas Federasyonu'nun kuvvetli bir yapıya sahip olmadığı ve davalarına sahip olacak kararlılığı gösteremeyeceği öğrenilmişti. Her ne kadar dağılan Rus ordusunun silâh ve mühimmatları Ermenilerin eline geçmiş ve hâlâ bazı Rus subayları Ermeni kıtalarında görev yapıyorlarsa da, bunların düzenli Osmanlı ordusu karşısında bir varlık ifade etmedikleri ortadaydı. Bu durum karşısında Ermeni zulmü altında inleyen insanları bir yıldırım harekâtıyla kurtarmak yerine görüşmelerle zaman kaybedilmişti.

B. ELVİYE-İ SELÂSE'NİN KURTARILMASI (KROKI: 1)

Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa daha Trabzon Konferansı'nın başlamasından önce 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya verdiği emirle Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya'dan alınan Kars, Ardahan ve Batum'un bir an önce fiilen zapt edilmesini istemiştir. Bu maksatla Trabzon'da yapılacak görüşmelerde adı geçen yerler konusunda en ufak bir taviz bile verilmemesini emretmiştir.

Enver Paşa özellikle Batum'u; Kafkasya'ya Orta Asya'ya ve İran'a açılan yegâne Osmanlı limanı olarak görmektedir. Batum Limanı vasıtası ile bu bölgelerdeki Müslümanlarla irtibat sağladıktan başka, Osmanlı orduları, bu limanla takviye edilebilecekti. Dolayısıyla Batum'un ele geçirilmesi şarttı. Bu Gürcülerle bozuşmak pahasına da olsa gerçekleştirilmelidir. Bunun yanında Gürcüler Osmanlı Devleti'yle dost oldukları takdirde onlara Batum'dan iktisadî kolaylıklar sağlanabilecektir. Enver Paşa değerlendirmesine devamla; şimdilik Fransız ve İngilizlerin desteğini gören Gürcülerin, ileride Rusya işlerini düzelttikten sonra Rusya'nın sıkıştırmasına maruz kalacağından, bu durumda Osmanlı Devleti'nin dostluğuna muhtaç olacağını da belirtmektedir. (24)

(23) Kurat; s. 470-472.

(24) ATASE Arşivi; BDH. Koll. K.2927, D.153. F. 1-3.

Enver Paşa'nın ilk aşamada Elviye-i Selâse ve daha sonra Kafkas Müslümanlarını kurtararak, Orta Asya'ya atlamak hususundaki enerjik fikir ve ümitlerine karşı 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın yaklaşımı son derece temkinlidir. Vehip Paşa'nın endişeleri şu noktalarda yoğunlaşmakta idi: Bir defa Gürcü ve Ermenilere karşı 1877 hududunun ilerisinde başlatılacak bir askerî harekât, bu iki unsuru Kafkasya'daki Müslüman ahaliye karşı birleştirebilir ve bu birleşme sonunda ortaya çıkacak askerî güç Müslüman ahalinin mahvına neden olabilir. Öte yandan Kafkaslar işgal edilse bile, buralarda asayiş ve güvenliği sağlayacak kuvvet mevcut değildir. Doğacak anarşi ortamı Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasî ağırlığını ortadan kaldırarak, onu acz içine düşürebilir. Vehip Paşa'nın diğer bir endişesi de: Yıllarca askerlik mesleğinden uzak tutulan ve zulüm altında ezilen bölgedeki Müslüman ahalden, girişilecek harekât için esaslı bir destek sağlamanın çok zor olduğudur. Böyle bir harekâta orduya sağlanacak lojistik destek ise pek imkân dahilinde değildir. (25)

Bu şartlar altında Vehip Paşa, yayılma ve genişleme siyasetini tasvip etmemekte ve Rusya'nın er veya geç yeniden Kafkaslar'da hakimiyet kuracağına inanmakta idi. Vehip Paşa, Enver Paşa'ya sunduğu değerlendirmesinde, Kafkasya'da girişilecek geniş çaplı bir askerî harekâtın Osmanlı Devleti'nin sonunu getirebileceğini belirtmiştir. Görüldüğü gibi olası bir Kafkas harekâtını bölgeye en yakın olan 3. Ordu Komutanı tasvip etmemektedir.

Aralıklarla bir ay devam eden Trabzon Konferansı'nda Ermeni ve Gürcü delegeler Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerinden olan Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılması yolundaki Türk isteklerini kabul etmemişlerdi. Mevcut durumun bu şekilde kısır görüşmelerle vakit kaybedilmesine tahammülü yoktu. Çünkü Ermeni çeteler 1918 Martı'nın ilk haftasından başlayarak Nisan sonuna kadar geçen 55 günde: Sarıkamış ve Kağızman kazalarıyla Kars'ta, Şüregel ve Zaruşat bölgelerinde bulunan köylere top ve makineli tüfeklerle saldırıp, 20.000'den fazla Türk'ü, tüyler ürpertici usullerle ve beşikteki çocuğa varıncaya kadar katliama uğratıp şehit etmişlerdir. (26)

Enver Paşa 4 Nisan 1918'de Vehip Paşa'ya Brest-Litovsk Antlaşması'yla görüşme masasında kazanılan hakları fiilen elde etmek amacıyla Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının kurtarılması için 3. Ordu birliklerinin harekete geçmesi emrini verdi. Zaten 3. Ordu birlikleri bu tarihlerde hareket hâlinde bulunuyorlardı. 3 Nisan'da Ardahan zapt edilerek, 34 havan topu, 20.000 adet top mermisi ile bir milyona yakın Rus piyade tüfeği mermisi ele geçirilmişti. (27)

Enver Paşa'nın emriyle sahil kesiminden 37. Kafkas Tümeni Batum üzerine harekete geçti. 37. Kafkas Tümeni'nin Batum istikametinde taarruzlarını şiddetlendirmesi üzerine Maverâ-yi Kafkas Hükümeti'nin Trabzon'da bulunan heyet başkanı Çenkeli 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya müracaat ederek,

(25) a.g.a.; BDII. Koll. K.2927, D.628, F.16 (1-2)

(26) A. Ender Gökdemir; Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989, s.18.

(27) Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, c.2, Gnkur Basımevi, Ankara, 1993 s. 479, 482.

hükûmetinden bir-iki güne kadar Kars ve Batum'un teslimi konusunda haber alabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Vehip Paşa Çhenkeli'ye 11 Nisan'a kadar durumun açıklığa kavuşması için süre verdi. Oyalama taktiği olduğu anlaşılan bu tür davranışlardan bir sonuç alınamaması üzerine 37. ve 10. Kafkas Tümenleri yeniden Borçka üzerinden Batum istikametine harekete geçirildi. Gürcüler Batum'u savunmak için seferberlik ilân edip, 5000'i nizamî asker olmak üzere 12.000 kişi toplanmıştı. Buna mukabil iki Türk tümeninin muharip mevcudu 7000 asker idi. 37. Kafkas Tümeni'ne bağlı bulunan 11. Kafkas Alayı 10 Nisan 1918'de Batum'un 5 kilometre doğusundaki Orta Batum'u işgal etti ve Batum'un su ve elektriğini kesti. (28)

37. Tümen 13 Nisan 1918'de Batum Müstahkem Mevkii'ne taarruza başladı ve taarruz 14 Nisan sabahına kadar devam etti. Sekiz sıra demir kazıklı tel örgü ile tahkim edilmesine rağmen Mahmudiye Tabyası ve civarı işgal edildi. Aynı gün akşamı Batum'u işgal için gönderilen birlik, özel bir milis birliği tarafından karşılandı. Böylece Batum, asıl eski sahiplerine kavuşmuş oldu. Şehre gece elektrik verilerek hayat normale döndü. Batum'un ele geçirilmesiyle burayı savunan komuta heyetiyle birlikte 2500 esir alınmıştır. Ayrıca 250 top, 2 lokomotif, çok sayıda vagon, otomobiller, erzak ve yakıt tanklarında depolanmış tonlarca petrol ele geçirilmiştir. (29)

Batum'un zapt edilmesiyle Bolşevik zulmü sona ermiş, halk hürriyetine kavuşmuştur. Halk Türk askerini kurtarıcı olarak karşılamıştır. (30)

Sarıkaş ve Kars istikametindeki harekâtı I. Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kâzım Bey'in (Karabekir) sevk ve idare etmesi kararlaştırıldı. Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kâzım Bey 9. Tümen'e Ermenilerin Sarıkamış'a çekilmelerine fırsat verilmeden imha edilmeleri emrini verdi. Handere Köyü'ndeki mevzilerine çekilmiş olan Ermeniler buradan süngü hücumuyla geri atıldılar. 1000 civarında Ermeni kuvveti Sarıkamış istikametinde çekilmeye başladı. Böylece Sarıkamış'ı orada bulunanlarla birlikte 3500 kişilik bir kuvvet savunacaktı. 108. Kafkas Alayı 4 Nisan 1918'de Karakurt'u zapt etti. Ermeniler Sarıkamış'ı savunamayarak Novo Selim istikametine doğru çekildiler. 9. Kafkas Tümeni'ne bağlı birlikler, 5 Nisan sabahı Sarıkamış'a girdiler. Ermeniler Sarıkamış'tan çekilirken burayı ateşe vermelerine rağmen son anda kurtarılan silâh, mühimmat ve en az onlar kadar önemli çeşitli yiyecek maddeleri Birinci Kolordu'nun ileri harekâtını çok kolaylaştırmıştır. Sarıkamış'a iki alay kadar bir kuvvetle taarruz edildiğinden burada bulunan Ermeni kuvvetleri kuşatılıp imha edilememişti. Dolayısıyla buradan çekilen Ermeniler Kars'ta tekrar Türk ordusunun karşısında cephe almışlardır. (31)

(28) ATASE Arşivi; BDH. Koll. K. 2947, D.629, F. 5-21.

(29) a.g.a; BDH. Koll. K.2947 D.629, . 5-23.

(30) Kurat; s.475.

(31) Cemalettin Taşkıran; Kâzım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı, Ankara, 1993, s.32. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, c.2, Gnkur. Bakamevi, Ankara 1993, s.481

Ermenilerin Kağızman'da dehşetli katliamlar yaptıkları yolunda haberler alan Albay Kâzım Bey, buranın kurtarılması için 36. Tümen'e emir verdi. 8 Nisan 1918'de 36. Tümen birlikleri Kağızman'ı zapt ettiler. 300 kadar Türk'ü şehit etmiş olan Ermeniler, burada 56 ölü bırakarak çekilmişlerdir. (32)

8 Nisan 1918'de Kars'a yapılacak harekâtla ilgili olarak Erzurum'da bulunan 1. ve 2. Kolordular Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın Albay Kâzım Bey'e verdiği emirle Kars Harekâtı başladı. 36. ve 9. Tümenler Ermenilerin kuvvetli bir şekilde tahkim ettikleri Selim Köyü istikametinde ilerlemeye başladılar. 11 Nisan'da, Trabzon'da bulunan "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti" delegelerinin Brest-Litovsk şartlarından olan üç sancağı teslim edeceklerine dair sözleri üzerine harekât durduruldu. Ancak geçen sürede bunun bir aldatmaca olduğu anlaşılınca, 12 Nisan'da yürüyüşe tekrar başlandı. Zaten Rus ordusunun bütün mirasını eline geçiren donanım, silâh ve iaşe yönünden hiçbir sıkıntısı olmayan Ermenilerin, Kars Müstahkem Mevkii'ni savunmayı denemeden burayı teslim etmeleri düşünülemezdi. (33)

Kars'ı kuşatmadan önce Ermenilerin kuvvetli bir şekilde savundukları Selim mevzilerinden atılmaları gerekiyordu. Albay Kâzım Bey 19 Nisan'da üç tümenle dört gün sürecek Selim Muharebelerini başlattı. 22 Nisan'da bütün cepheden yapılan genel bir taarruzla Ermeni direnişi kırılarak düşmanın savunduğu mevziler ele geçirildi. Artık 1. Kolordu'nun yeni hedefi belli olmuş, Kars'ın da kurtuluşu yaklaşmıştı. Albay Kâzım Karabekir 23 Nisan 1918'de 1. Kolordu'ya Kars'ı kuşatma ve ileri araziye ele geçirme emrini verdi. Enver Paşa'nın başarısızlıkla neticelenen Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Ruslar, 20.000 Türk'ü çalıştırıp, 7.000.000 Ruble harcayarak Kars Kalesi'ni ve tabyalarını son derece kuvvetli bir savunma mevzii hâline getirmişlerdi. Şehrin savunması, 7 kilometre mesafeden başlayan lâğım ve 1 kilometre mesafeden de dikenli tellerle çevrilerek olağanüstü kuvvetlendirilmişti. Bu konumda bulunan Kars'ı hücumla zapt etmek çok zordu. Kaldı ki; 1. Kolordu'nun elinde böyle bir taarruzda kullanabileceği ağır toplar bulunmuyordu ve cephe sıkıntısı çekiliyordu. Öte yandan şehir hücumla alınsa bile bu ağır telefata neden olabilirdi. Dolayısıyla Albay Kâzım Bey şehrin kuşatılarak teslim olmaya zorlanmasına karar verdi. 1. Kolordu Kars'ı, batı ve güneybatı istikametinde kuşatmaya başladı. Yakup Şevki Paşa'nın komuta ettiği 2. Kolordu ise daha uzak mesafeden, kuzeyden kuşatmaya iştirak etmişti. (34)

Eli silâh tutan Ermenilerin hepsi Kars'ın savunmasında yer almış olup, diğerleri bütün eşyaları ile birlikte Gümrü Erivan istikametinde çekilmişlerdi. Kars'ı savunan Ermenilere İngilizler de Tiflis'ten gönüllü, paralı asker ve subaylar temin etmek suretiyle yardım ediyorlardı. (35)

(32) Kâzım Karabekir; *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990, s. 264.

(33) Fahrettin Kırzoğlu; *Kâzım Karabekir*, Ankara, 1991, s. 102, 105

(34) a.g.e.; s.104, 110. *Karabekir*; s. 295, 296.

(35) ATASE Arşivi; BDH. Koll., K. 3955, II-93, F.1-6.

Albay Kâzım Bey'in enerjik sevk ve idaresi ile Türk birliklerinin Ermeni kuvvetlerini Kars'ta kuşatması, Ermenilerin Kars'ı savunma ümitlerini kırmıştı. Erivan'da bulunan Ermeni Kolordu Komutanı General Nazarbekof Kars'ta tertip edilen bir heyet vasıtasıyla 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya barış ve ateşkes isteyen bir mesaj göndermişti. Vehip Paşa bu sırada Trabzon'da bulunduğundan mesajı 1. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Bey almış ve cevaben; Ateşkes hususunda bir emir almadığını, Kars'ı savunan Ermeni kuvvetlerinin silâhlarını teslim etmek şartıyla şehirden ayrılacaklarını, şehirde kalmak isteyen Ermeni ahalinin ise Türk ordusunun güvencesi ve koruması altında bulunacağını bildirmiştir. Aynı gün yine Erivan'da bulunan General Nazarbekof'tan bir mesaj daha geldi. Mesajı Çarlık döneminde Tokyo ateşeliği yapmış Fransız asıllı Albay More getirmişti. Bu mesajda ateşkes isteği yineleniyordu. Anlaşılan Ermeniler bu şekilde vakit kazanarak Kars'ta bulunan silâh ve cephaneyi Gümrü'ye taşımak istiyorlardı. (36)

23 Nisan'da Trabzon'da bulunan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan gelen mesajda; "Cenubî Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti"nin 1877 hududunu esas alan Türk isteklerini kabul ettiği, bu hududun ilerisinde faaliyet gösteren Türk birliklerinin hareketlerini buldukları yerde durduracakları ve karşı tarafın hareketine maruz kalmadıkça ilerlemeyecekleri bildiriliyordu. Diğer taraftan Kars'a yapılan harekâta, kuşatma birliklerinin savunma tabyalarına 2 kilometre mesafeye kadar ilerleyip orada duracakları belirtildikten başka, Kars'ın teslimi görüşmelerini Albay Kâzım Bey başkanlığında üç kişilik bir heyetin yürüteceği bildiriliyordu. (37)

24 Nisan'da kuşatma ve çarpışmalar devam etmiş, Ermeniler Türk kuvvetlerinin şiddetli saldırıları karşısında dış mevzileri terk ederek tabyalar hattına kadar çekilmişlerdir. Emir gereği Türk kuvvetleri tabyalara 2 kilometre mesafeye kadar yaklaşmış orada durmuşlardır. Aynı gün saat 13.30'da, Kümbetli mevkiine gelmiş bulunan Ermeni heyeti ile görüşmek için buraya gelen Albay Kâzım Bey pusuya düşürülmüş ve üzerine top ateşi açılmıştı. Böylece Ermenilerin gerçek yüzleri bir kez daha ortaya çıkmış, dolayısıyla ateşkes sona ermişti.

Albay Morel 24 Nisan'da 1. Kolordu Karargâhı'nın bulunduğu Benliahmet mevkiine birkaç kez gelip gitmişti. Albay Kâzım Bey görüşmelerin yapıldığı odada, Kars'tan gelen heyetin rahatça görebileceği şekilde harita üzerinde Kars'ın çepeçevre kuşatıldığını işaretlemiş ve heyete teslim olunmadığı takdirde 25 Nisan'da Kars'a hücumla girileceği tehdidinde bulunmuştu. Haritayı dehşetle gözden geçiren Ermeni heyeti 25 Nisan'da Kars'ı savunan kuvvetlerin burayı boşaltacağını ifade etmiştir. Albay Kâzım Bey Kars'ta bulunan silâhların tam ve sağlam olarak bırakılmasını, tahliye esnasında şehre kesinlikle zarar verilmemesini isteyerek 25 Nisan saat 12.00'ye kadar şehrin boşaltılmasını söylemiştir. Her ne kadar verilen süre birkaç saat aşılmış ise de saat 17.00'de Kars Askerî Komiseri

(36) Kırsızoğlu; s.110, 111.

(37) Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı; c. II, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993, s. 498, 499.

Mikâil Arzumanof Albay Kâzım Bey'in karargâhına gelerek: "Şehrin işgali için zât-ı âlîniniz teşriflerini Kars Kalesi Komutanı General Deyef rica ediyor" demiştir. Bunun üzerine General Deyef'ten şehri teslim almak üzere Kurmay Yüzbaşı Tâlât Bey Kars'a gönderilmiştir. Bu esnada tabyalar Türk birlikleri tarafından işgal edilmiş, 25 Nisan akşamı 1. Kolordu'nun 1. Avcı Taburu şehre girerek denetimi ele almıştır. Erzincan, Erzurum, Sarıkamış Muharebelerinin muzaffer komutanı Albay Kâzım Bey, 26 Nisan saat 10.00'da Kars fatihi olarak, bir gün önce şehre giren askerlerin sevgi gösterileri arasında Kars'a girmiştir. Ruhunun derinliklerinde duyduğu özlemi Kars'ı kurtarmakla gideren Albay Kâzım Bey bu kutlu kurtuluşu şu şekilde ifade ediyor; "Tam kırk yıllık bir esaretten sonra Kars Kalesi ve artık bütün o eller Anavatan'a kavuşuyordu. Her yana bu sevinçli haberi yaydım. Her tarafta şenlikler başladı. Karakışta Erzincan ve Erzurum'u kurtaran Kolordum'un, Kars'a da ilk olarak Türk bayrağını asmak şerefini kazanması, benim için pek büyük bir mutluluktur. Çünkü bu, benim gençliğimden, hatta çocukluğumdan beri hasretini çektiğim bir ülkü idi." (38)

Ermeni kuvvetleri bir yandan Türk ordusu tarafından çembere alınma telâşi, diğer yandan Albay Kâzım Bey'in üstün sevk ve idaresi ile birlikte uyguladığı psikolojik savaş sayesinde panik hâlinde Kars'tan çekilirlerken burada çok miktarda silâh, cephane ve erzak bırakmışlardır. Ele geçirilen ganimetler muhtelif çap ve cins 589 top, 86 makineli tüfek, 2525 piyade tüfeği, 4 adet uçak ile, erzak olarak 91 ton un, 13 ton buğday, 190 ton hayvan yemi, 155 ton peksimet, 23 ton çavdar, 1 ton pirinç, 1267 ton et konservesi, 51 ton sebze, 56 ton şeker, 2 ton limontuzu, 7 ton yağ ile istasyonda lokomotiflerle birlikte 453 vagon. (39)

Kars'ın savunmaya elverişli mevcut konumuna ilâve olarak yıllarca tahkim edilmiş olması, yüzlerce top ve diğer ağır silâhlarla da savunmasının güçlendirilmesi burayı müstahkem mevki hâline getirmişti, Kars ve çevresinde bulunan on bin silâhlı Ermeninin askerî kıymeti fazla olmasa da, böyle bir mevkiî savunmanın kolaylığı da ortadadır.

Kars'a cepheden yapılacak bir taarruz, çok şiddetli bir mukavemetle karşılaşacağı gibi, haddinden fazla can kaybına ve cephane sarfiyatına neden olabilecekti. Kaldı ki elde Kars Tabyalarını susturabilecek büyüklükte top bulunmuyordu.

Albay Kâzım Bey Erzincan, Erzurum ve Sarıkamış taarruzlarında enerjik tutumu, kararlı sevk ve idaresiyle mevcut şartlardan yararlanarak, çekilen düşmandan elde ettiği ganimetle, geriden fazla bir destek görmeyerek 1. Kolordu'yu Kars önlerine kadar muzaffer bir şekilde taşımaya başarmıştı. Her karış toprağı bir an önce kurtarmak için büyük bir iman ve özveri içinde hep ilerlemeyi değışmez bir düstur edinmiştir. Bu işleri başarmaya çalışırken çoğu

(38) Karabekir; s.311-333. Kırzioğlu; s. 113-119

(39) ATASE Arşivi; BDH. Koll. K. 3955. H-100, 108 F. 1-41, 1-4.

zaman inisiyatif kullandığı için, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa ile Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın tenkitlerine muhatap olmuştu. Ama izlediği bu strateji neticesinde de binlerce Türk'ü Ermeni katliamından kurtarmış ve 40 yıl önceki Osmanlı hududuna dayanmıştı.

Albay Kâzım Bey Kars'a cepheden yapılacak taarruzun kısa sürede sonuç getirmeyeceğini bildiğinden ve Ermenilerin de Ruslar gibi yanlardan kuşatma ve çevirme muharebelerinden korkmalarını hesaba katarak, Kars'ı kuşatarak teslim almayı düşünmüştür. Bu plânını, Albay Morel'le birlikte karargâhına gelen Ermeni subaylarının harita üzerinde açıkça görmelerine bilerek göz yummuştur. Kuşatıldıklarının verdiği korku ve telâşla Ermeni kuvvetleri panik hâlinde Kars'ı bir gün içinde tahliye etmişlerdir. Böylece, atası Alparslan'ın 1064 yılında Türk topraklarına kattığı doğunun kalesine, Albay Kâzım Bey 40 yıllık bir hasretten sonra şanlı Türk bayrağını yeniden çekmiştir.

C. ARPAÇAY'IN DOĞUSUNDA GERÇEKLEŞTİRİLEN HAREKÂT (KROKI: 1)

Kars'ın zapt edilmesinden sonra 1. ve 2. Kolorduların dinlenmesi ve birliklerin eksikliklerini gidermeleri için harekâta bir süre ara verilmişti. Aynı zamanda Batum'da bir konferansın toplanmasının kararlaştırılmış olması siyasi açıdan da harekâtın durdurulmasını gerekli hâle getirmişti.

Kars'tan çekilen Ermenilerle birlikte diğer Ermeni kuvvetleri Gümrü, Ahılkelek, Serdarabat ve Erivan mıntıklarında toplanmış bulunuyorlardı. Arpaçay'ın doğusunda başlatılacak harekâtle, yakında başlayacak olan Batum görüşmelerinde şayet Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti temsilcileri Osmanlı isteklerini kabul etmekte mesele çıkarırlarsa, onlara bu şekilde baskı yapılması düşünülmüştü. Ayrıca bu harekâtle, Ermenilerin yeniden bir cephe oluşturmalarına fırsat verilmeden onları hırpalayarak mukavemetlerini kırmak ve Kuzey İran'da Tebriz bölgesindeki Ermenilerle İngilizlerin temasını ve işbirliğini önlemek için Gümrü-Culfa demir yolunu ele geçirip Tebriz civarına kuvvet sevk etmek de amaçlanmıştı. (40)

11 Mayıs'ta Batum Konferansı başladı. Türk heyeti Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti'nden, 1829 Edirne Antlaşması'yla Ruslara bırakılan ve ahalisi Türk olup, anavatana katılmayı arzu eden Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını istedi. Bu isteği Gürcü delegeler kabul etmek istemediler. (41) Görüşmelerde etkinlik sağlamak ve esasen Osmanlı Devleti karşısında askerî ve siyasi yönden bir kuvvet ifade etmeyen Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti'ni ılımlı davranmaya mecbur etmek için 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 1. ve 2. Kolordulara 15 Mayıs 1918, saat 02.00'den itibaren Arpaçay'ın doğusuna geçmeleri için emir verdi. Bu emirle, Gümrü'yü kuşatma harekâtı başladı.

(40) a.g.a.; BDH. Koll. K. 3955, II-104, F. 1, 12.

(41) Kurat; s. 475.

İlerleyen Türk birliklerinin karşısında piyade ve süvari olarak 6000 kadar Ermeni kuvveti bulunuyordu. Türk birliklerinin ilerleyişini durduramayan Ermeni kuvvetleri çekilmeye başladılar ve 1. Kafkas Kolordusu Gümrü-Culfa, 5. Kafkas Tümeni ise Gümrü-Tiflis demir yolunu kontrol altına aldı.

Gümrü'nün kuşatılması üzerine buradan gelen bir heyet, 16 Mayıs'ta şehrin teslim olacağını bildirdi. O tarihte 2. Avcı Taburu Gümrü'ye girerek şehirde kontrol ve denetimi ele aldı. Gümrü mıntikasından 7000'e yakın bir Ermeni ve Rus kuvveti doğuya Karakilis yönünde çekilmeyi başarmıştı. (42)

Gümrü'nün kısa bir sürede zapt edilmesinden de anlaşılacağı gibi, Ermeni kuvvetleri harekâtın başından itibaren önemli bir direniş gösterememişlerdir. Sayı ve silâh yönünden Türk kuvvetlerine oranla hiçbir eksikliği bulunmayan, aksine daha iyi durumda olan Ermenilerin başarısızlıklarında şüphesiz en önemli faktör, Osmanlı birliklerinin iyi sevk ve idare edilmesi gelmektedir. Özellikle Albay Kâzım Bey'in askerî dehâsı, 1. Kafkas Kolordusu'nda kendisine karşı yarattığı sevgi ve bağlılık, Türk ilerleyişinde önemli bir etkidir. Bu muharebelerde Türk askerinin morali olağanüstü yüksekti. Türk askeri Ermeni zulüm ve katliamına maruz bulunan kardeşlerini bir an önce kurtarabilmek ve hürriyetine kavuşturup uzun yıllar hasretini çektiği bayrağını ileri ellere dikebilmek için, sonsuz bir inanç ve imanla, tükenmez bir enerji ile ileri atılmıştır. Kurtarılan yerlerdeki Müslüman ahali, bir daha ayrılmamak dualarıyla askerlerini hasretle kucaklamıştır.

Batum'da devam eden müzakerelerde "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti" temsilcilerinin Türk isteklerini kabul etmelerinde siyasî baskının yanında askerî harekâtın da etkisi olmuştur. Daha önce bir türlü kabule yanaşmadıkları ve fiilen Türk topraklarına katılan Elviye-i Selâse'nin Osmanlı toprağı olduğunu resmen kabul etmişlerdir. Enver Paşa Azerbaycan harekâtı için hazırlıkların yapıldığı bu günlerde mümkün olduğunca fazla doğu istikametinde ilerlemeyi uygun görüyordu. Böylece Azerbaycan'a yapılacak yardım çok kolaylaşmış olacaktı. Bunun için Erivan, Gence, Tiflis ve Kars'a giden stratejik yolların kavşak noktasında bulunan Karakilise'nin zapt edilmesi, hedefe uygun bir davranış olacaktı. Gümrü'den çekilen Ermeni kuvvetlerinin önemli bir kısmı 60 kilometre doğudaki Karakilise mıntikasında toplanmış bulduklarından, bunların savunmalarını kuvvetlendirmelerine fırsat vermeden dağıtılması, mümkün olduğu takdirde de imha edilmesi 3. Ordu Komutanı tarafından Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya emredilmişti (43)

Bu emirle 20 Mayıs 1918'den itibaren 1. ve 2. Kafkas Kolorduları, Karakilise, Serdarabat, Tiflis ve Erivan istikametinde taarruza geçtiler. Esas hedef Karakilise olmasına rağmen, Erivan ve Tiflis baskı altında tutulacaktı. 100 kilometrelik bir cephe genişliğinde başlatılan taarruzun son derece koordineli yapılması gerekiyordu.

(42) Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, c. II. Gnkur. Basmevi, Ankara, 1993, s. 509-511.

(43) ATASE Arşivi; BDH. Koll. K. 2919, D. 499, F. 3-10.

Güneyde Serdarabat istikametinde ilerleyen Albay Kâzım Bey'in Kolordusu, önündeki Ermeni kuvvetlerini atarak 21 Mayıs'ta Serdarabat'ı zapt etti.

Karakilise istikametindeki harekâtı aynı zamanda Grup Komutanı olan Yakup Şevki Paşa'nın komutanı bulunduğu 2. Kolordu sürdürüyordu. 11. Kafkas Tümeni 27 Mayıs'a kadar süren çarpışmalarda Karakilise'yi ele geçiremedi. Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa bu muntikalarda 1. ve 2. Kolorduların sürdürdükleri muharebeleri 115 kilometre geriden, Kars'tan idare etmeye çalışıyordu. Şiddetli çarpışmalar olmasına rağmen Karakilise'nin zapt edilememiş olmasından dolayı bu görev Albay Kâzım Bey'e verildi. Ermeniler 27-28 Mayıs'ta 10. Kafkas Alayı'na karşı birkaç defa taarruz ettilerse de, karşı taarruzla perişan bir vaziyette geri atıldılar.

28 Mayıs sabaha karşı Albay Kâzım Bey'in 9. ve 11. Tümenlerle Karakilise'ye karşı başlattığı taarruz kısa sürede gelişti ve 4000 kadar Ermeni kuvveti kuzey- doğuya atılarak, alınması bir süre gecikmiş olan bu kasaba Türk kuvvetlerinin eline geçti. Harekâta devam edilerek Karakilise'nin doğu istikametinde önemli mevziler tutuldu ve burada savunmaya geçildi. (44)

Cephede bulunan bütün kuvvetlerin Albay Kâzım Bey'in emrine verilmesi Karakilise'nin kısa sürede zapt edilmesini sağlamıştır. Halbuki harekâtın başladığı 15 Mayıs tarihinde taarruz eden birliklerin bir emir komuta altında toplanmaması bir hatadır. Yakup Şevki Paşa'nın Kars kuşatmasında olduğu gibi Gümrü ve Karakilise muntikalarında cereyan eden muharebelerde de 2. Kolordu'yu Albay Kâzım Bey'in emrine vermekten kaçınmasının sebebini izâh etmek çok zordur. Kendisinin Grup Komutanı olarak cepheye yakın bir yerde bulunmak yerine Kars'tan iki kolorduyu yönetmeye çalışması ve muharebelere müdahale etmesi de sevk ve idare prensipleriyle bağdaşmayan bir husustur. Karakilise harekâtını, esas komutanı bulunduğu 2. Kolordu'nun gerçekleştirmesini, hiç olmazsa buranın zapt edilme şerefine kendi kuvvetlerine ait olmasını arzu etmesine rağmen, bu yolda başarı sağlayamadığı için cephedeki kuvvetleri Albay Kâzım Bey'in komutasına vermek bir mecburiyet hâlini almış ve Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars ve Gümrü'den sonra Karakilise'nin zaptı da Albay Kâzım Bey'e nasip olmuştur.

Buradaki çatışmaların uzamasının bir diğer sebebi de bölgenin dağlık ve ahalinin ekseriyetle Ermenilerden müteşekkil olmasıydı. Ermeniler yaşadıkları bu toprakları daha bir cesaret ve azimle savunmuşlardır. Milisler de dahil olmak üzere 20.000'e yaklaşan Ermeni kuvvetlerinin genel komutanı General Nazarbekof'tu. Buradaki Ermeni kuvvetlerinin bir kısmını da, hayatının gayesi Türklerle savaşmak ve onları öldürmek olan Antranik komuta ediyordu.

Karakilise'nin, komuta birliği sağlanmadan önce yalnızca 2. Kolordu'ya bağlı 11. Tümen'le alınmaya çalışılması, buradaki Ermeni kuvvetlerini imha

(44) Karabekir; s.384, 389. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, c.II, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993, s.516-518.

olmaktan kurtarmış ve bunlar daha doğudaki Delican bölgesine çekilme imkânını bulmuşlardır.

D. BATUM KONFERANSI

Trabzon Konferansı'nda Maverâ-yi Kafkas temsilcileri Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne ilhakını kabul etmemişlerdi. 3. Ordu'nun ileri harekâtı neticesinde adı geçen üç sancak zapt edilmiş, bu fiilî durumu "Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti" meclisi olan "Seym" kabul emek zorunda kalmıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda 11 Mayıs 1918'de bağımsız bir devlet olduklarını da ilân etmişlerdir. Bu durumda barış görüşmeleri yeniden başlayabilirdi. "Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti" Hükümet Başkanı Çenkeli'nin başkanlığında Gürcü, Ermeni ve Azerîlerden meydana gelen bir heyet görüşmelerin yapılacağı Batum'a geldi. Konferansta o sıralarda bağımsızlığını ilân etmiş olan Kuzey Kafkas (Dağıstan) Cumhuriyeti de, Haydar Bammat isimli delege ile temsil edilecekti. (45)

Konferansta Osmanlı Devleti'ni baş delege olarak, Adliye Nazırı Halil Mentеше ve 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa temsil edecekti. Halil Bey özellikle Ermenilerin kuvvetli bir devlet olmasına fırsat verilmemesi için sadrazam Tâlât Paşa'dan kesin talimat almıştı. Aynı zamanda Gürcülerin de fazla güçlenmelerine izin verilmemeliydi. Batum Konferansı'na Sovyet Rusya da bir temsilciyle katılmak istemiş, bu amaçla Çiçerin birtakım girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu girişimler Osmanlı Devleti ve "Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti" tarafından dikkate alınmamıştır. Bunun üzerine Çiçerin Tiflis yönetimine bir telgraf göndererek alınacak kararları tanımayacaklarını bildirmiştir. (46)

Brest-Litovsk şartlarını Tiflis yönetimi askerî harekâttan sonra kabul etmek zorunda kaldığı için, Osmanlı Devleti eski şartları kapsayan bir barışla yetinmek niyetinde değildi. Bu yüzden Halil Mentеше Bey şu isteklerde bulundu: Ahıska ve Ahilkelek bölgelerinin Osmanlı Devleti'ne bırakılması. Türk birliklerinin Kuzey İran'a nakli için gerekli olan Kars, Gümrü, Ecmiyadzin, Nahçıvan ve Culfa demir yolunu içine alan bölge ve bu demir yolunun kontrolünün Osmanlı Devleti'ne bırakılması. İngiltere'ye karşı savaş sürdüğü müddetçe bütün güney Kafkas demir yollarının Osmanlı Devleti tarafından serbestçe kullanılabilmesi. Brest-Litovsk sınırlarını kabul etmiş bulunan Tiflis yönetimi; Osmanlı Devleti'yle yapılacak anlaşmaya Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'ın da katılarak, onların da imza koymasını talep etti. Halil Mentеше zaten Kafkas işlerinde Almanya ile anlaşmazlık olduğundan "Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti" temsilcisinin bu isteğini kabul etmedi. (47)

(45) Bayur; s.190. Kurat ; s.473.

(46) Kurat; s.475.

(47) W.E.D. Allen-P. Muratof; Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, 1828-1921, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966, s.435.436. Bayur; s.190.

Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan bu tarihi fırsattan azami şekilde yararlanmak niyetindedir. Temeli çok zayıf olan Kafkas Konfederasyonu'nun Azerbaycan kanadı irki ve dini bağları bulunan Osmanlı Devleti'yle her konuda hemfikir olduğunu göstermektedir. Türk birlikleri önünde hiçbir varlık gösteremeyen cılız Gürcü ve Ermeni kuvvetleri mütemadiyen geri çekilmekte olup, görüşme masasında siyasilerine dayanak olamamaktadırlar. Bu şekilde Türk ordusunun rahat ilerleyişi Enver Paşa'ya, 1914'te yarım kalan Kafkas seferini, bu kez tamamlaması açısından heyecanlı teşebbüslere sevk etmektedir. Enver Paşa'nın hayallerini süsleyen Azerbaycan ve Dağıstan'ı istilacılar tarafından temizleyerek, bu toprakları öz sahiplerine verme düşüncesi kardeşi Nuri Paşa'ya bu göreve getirmekle somut bir hâl almaya başlamıştır.

Batum'da görüşmelerin başlaması, cephedeki çarpışmaları durdurmaya yetmemiştir. Gürcülerle Ahıska ve Ahilkelek (48) bölgelerinde çarpışmalar olurken Kuzey İran'daki İngilizlere karşı Gümrü-Culfa demir yolundan yararlanmak talebi Ermeniler tarafından dikkate alınmadığı için, Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa bu bölgedeki Türk birliklerine harekât emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta da Karakilise zapt edilmiştir. Bu başarılarla bir yandan Batum'daki Maverâ-yi Kafkas heyeti Türk isteklerini kabule zorlanırken, bir yandan da adı geçen bölgelerde Ermeni katliamı da önlenmiştir. Türk birlikleri Tiflis ve Erivan istikametinde ilerleme kaydetmelerine rağmen Maverâ-yi Kafkas heyeti Halil Menteşe Bey'in ileri sürdüğü şartları kabul etmemiştir. Bu durum karşısında Halil Menteşe Bey tutumunu sertleştirerek 26 Mart 1918'de Tiflis yönetiminin temsilcisi Çenkeli'ye ultimatom niteliğinde bir nota verir. Nota da özetle Bakû ve çevresinde kendilerini inkılâpçı diye nitelendiren haydutların, Türk ve Müslüman ahaliyi acımasızca yok ettikleri, Osmanlı Devleti'nin aynı ırk ve dinden olan bu insanların katledilmesine seyirci kalamayacağı belirtildikten sonra, Osmanlı Devleti'yle kalıcı bir barışın yapılabilmesi için Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu'nu teşkil eden her toplumun kendi bağımsız devletlerini ilân etmeleri gerektiği istenir. Zaten millî çıkarları birbirleriyle çatışan bu üç toplumun zoraki gerçekleşen bu beraberliği devam ettirme hususunda istekleri de zayıflamıştır. Çünkü Türk ilerleyişi karşısında Ermeniler ve Gürcüler bu ilerleyişe engel olmaya çalışırken, Azeriler Osmanlı idarecilerini teşvik etmekteydiler. Bu durum karşısında "Seym" Meclisi'nin 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında "Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti" kendisini feshetmiştir. Aynı gün Gürcüler ve

(48) Ahıska ve Ahilkelek Müslümân ahalisi hiç bir zaman Rus idaresine ısınmamışlar ve 12 Nisan 1918 tarihinde Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdikleri dilekçeyle, "Üçyüz yıl Osmanlı ile yaşadık, 1828'de Rus'un eline düştük. Yeni Rus Hükûmeti her ulusa kendi kendini yönetmek ve istediği devletle birleşmek hakkını tanıyor. Biz Müslüman ve Türk'üz, Zakafkas (Kafkasberisi) Hükûmeti Müslümanlara güvenmiyor ve onlara zulum ediyor. Hristiyan asker ve ahali son günlerde Ahilkelek'de 13, Ahıska'da 10 köy halkını kısmen katletmiş, kısmen de kaçırmak zorunda bırakmış, erzak ve hayvanlarını ellerinden almış ve sekiz köyü yakmıştır. Osmanlıya katılmak istiyoruz." demek suretiyle açıkça iradelerini ortaya koymuşlardır. (Bayur; Türk İnkılap Tarihi c.3, Ks.4.Ankara, 1967.s.190.). Ahıska ve Ahilkelek halkı Osmanlı Devletine katılma yolundaki isteklerini Batum'da bulunan Osmanlı baş Murahhası Halil Menteşe Bey'e de iletilmişler. (Kurat; Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.475).

Ermeniler kendi müstakil devletlerini ilân ettiler. 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlığını ilân etti. Yeni kurulan bu üç devletten Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan başkenti ise Erivan idi. Azerbaycan Devleti'nin başkenti Bakû olması gerekirdi, ancak burası; 31 Aralık 1917'de "Kafkas Fevkalâde Komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen Ermeni komünistlerinden Şaumyan'ın düzenlediği bir hükümet darbesi ile Azerî yönetimi devrilip, 18 Mart 1918'de Kızillarin yönetimine girmişti. Bundan dolayı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence oldu. (49)

28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilân edip, ayrı bir devlet olarak ortaya çıkan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde (50) Maverâ-yi Kafkas Meclisi olan Seym'de bulunan Azerbaycanlı üyelerden bir "Millî Meclis" meydana getirildi. Bu meclisin başkanlığına Resulzade Mehmet Emin seçildi. Sekiz bakandan meydana gelen Azerbaycan Hükûmeti'nin ilk başkanı Feth Ali Han Hoyski oldu. (51)

Kafkasya'daki siyasî gelişmeler Sovyet Rusya ve Almanya'nın tasvip etmemesine rağmen Enver Paşa'nın istediği şekilde Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlandı. Bağımsızlığını ilân eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile 4 Haziran 1918'de ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı. (52)

Gürcistan'la yapılan antlaşmaya göre: Brest-Litovsk barışıyla tespit edilen sınır Osmanlı Devleti lehine daha da genişliyordu. Osmanlı Devleti Batum şehri ve sancağından başka Ahıska (53) ve Ahilkek kazalarının büyük bir kısmını almak suretiyle bu bölgedeki sınırını 1828'deki genişliğe ulaştırıyordu. Ayrıca antlaşmada: Tiflis'te bir müftünün bulunması kararlaştırılmış olup, hutbede halife sıfatıyla Padişah'ın adının zikredilmesi de kabul edilmiştir. (54)

Osmanlı Devleti'yle, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yapılan antlaşma ile 1877'deki sınır esas kabul edilmiştir. Böylece Gümrü-Culfa demir yolu Osmanlı Devleti'ne geçmekte, Tebriz ve Kuzey İran'la irtibat sağlanıp kuvvet sevkıyatı rahatça yapılabilmekte idi. Ayrıca Culfa ve Nahcivan bölgesinin elde edilmesiyle Azerbaycan'la komşuluk kurulup, yardımlaşma kolaylıkla sağlanabilecekti. Aynı zamanda, Tiflis'te olduğu gibi Erivan'da da bir müftü bulunacak, padişahın adı hutbede zikredilecek ve Müslümanların hakları Türk Hükûmeti'nce korunacaktı. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ve Ermenistan ile imzaladığı antlaşmalarda yukarıda belirtilen hususlardan başka; bu iki devletin ordusunun Osmanlı Devleti'nce uygun görülecek büyüklükte olması, demir yollarının Osmanlılarca kullanılabilmesi, dolayısıyla bu devletlerin topraklarına

(49) Kurat; s.477, Bayur; Türk İnkilâp Tarihi, c.3, Ks.4, s.191-193.

(50) Komünist rejimlerindeki "Halk Cumhuriyetleri" ile ilgisi yoktur.

(51) Bayur; s.194.

(52) Kurat; s.477.

(53) Enver Paşa tarafından Ahıska kazasının tamamının alınması emredilmişti. Başmurahhas Halil Mentese Bey Gürcü ileri gelenlerinin adeta yalvarırcasına yaptıkları ricalar üzerine bu bölgede bulunan Abtoman Boğazı'nı ve sarayları Gürcülere bırakmış, bunun üzerine Vehip Paşa'nın telaşlanarak; "Deli oğlandan (Enver Paşa) beni kurtarabilir misin" demesi üzerine sorumluluğu yazılı olarak üzerine alıp Gürcülerin de razı oldukları antlaşma bu şekilde hazırlanmıştır. (Tafsilatlı bilgi için bakınız Bayur; s.196).

(54) Kurat; s.478.

girilip oralardan geçilmesi, Osmanlı Devleti'yle savaşıyan devletler uyruklularının sınır dışı edilmesi gibi hükümlerde yer alıyordu.(55)

Gürcistan ve Ermenistan Hükümetleri bu anlaşmaları Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasî baskısı altında imzalamak zorunda kaldıklarını açıkça ifade ettiler. Ancak bu fiilî durumu değiştirecek bir kuvvete de sahip değillerdi. Bu iki devletin bağımsızlıkları Osmanlı ve Azerbaycan lehine kısıtlanmıştı. Türkiye'nin açıkça hissedilen baskısı karşısında özellikle Gürcistan Almanya ile yakın ilişkiler içine girdi.

Gürcistan, Almanya ile Osmanlı korkusu yüzünden bağımsız bir devlet vasfını yitirecek derecede tek taraflı hükümler taşıyan bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Almanlar Poti Limanı ve demir yollarından her türlü faaliyetleri için serbestçe yararlanabilecekler ve buraları işgal edeceklerdi. Alman parası Gürcistan'da geçecek, savaş tutsakları karşılıklı olarak geri verilecek, Gürcü limanları ve gemilerinden Almanya yararlanabilecekti. Liman ve demir yolları bir Gürcü-Alman ortak komisyonu tarafından işletilecekti. Gürcistan madenlerini işletmek için bir Alman-Gürcü maden ortaklığı kurulacaktı. (56)

Almanya Gürcistan'ı daha sıkı kontrol edebilmek için burada bulunan Alman tutsaklarından ve Alman asıllı Gürcistan vatandaşlarından birlikler oluşturmuş, bu birliklerle Azerbaycan'da Alman çıkarlarının da korunması amaçlanmıştır. Bu şekilde kendisini • Almanya'nın kucağına atan Gürcistan, sömürge devlet durumuna düşmüştür. Belli başlı limanları, demir yolları ve madenleri Almanya'nın tasarrufuna bırakılmıştır. Almanya'ya karşı Ermenistan da ilgisiz değildi. Bir yandan İngilizlerle yakınlaşmaya çalışan Ermeniler, bir yandan da bölgede Osmanlı Devleti'ne karşı bir alternatif güç olarak kendini göstermeye çalışan Almanya'ya sempati duyuyordu. Ancak şurası da bir gerçek ki Almanya için Gürcistan ve Ermenistan ikinci dereceden öneme haizdi. Almanya, kendisi için asıl önemli olan Bakû petrollerine gözünü dikmişti. Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasını açıkça hissediyordu ve Bakû petrollerini yalnızca Türkiye'ye bırakmak istemiyordu. Bundan dolayı Almanya Türk ordusunun Bakû'ye ilerleyişini siyasî yollarla durdurmaya çalıştığı gibi, bu yüzden iki müttefik arasında ufak çaplı çarpışmalar da meydana gelmişti.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında Trabzon Konferansı'nda başlayan yakınlaşma ve dostluk Batum görüşmelerinde iyice artmış, iki devlet arasında, siyasî, askerî, hukukî, iktisadî ve ticarî alanları kapsayan anlaşmalar imzalanmıştır. (57) Bu antlaşmalar gizli nitelik taşımakta idi. Yapılan antlaşmanın birinci maddesinde; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında daima bir kardeşlik ve dostluk var olacağı vurgulanmakta, ikinci maddesinde; Azerbaycan'ın,

(55) Bayur; s.197.

(56) Bayur; s.198.

(57) Bu anlaşmalar için bakınız. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), BOA; Yayın No. 9, Ankara, 1993, s.223-236.

Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı Devleti'yle olan sınırları ayrıntılı biçimde belirlenmektedir. Antlaşmanın diğer önemli maddeleri ise şunlardır:

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti intizam ve asayişini temin etmek için bu ülkeye asker gönderebilecektir.

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi sınırları içerisinde hiçbir çetenin kurulmasına ve faaliyetine meydan vermeyecektir.

İki taraf demir yollarının işletilmesi ve kullanılmasında birbirine kolaylık gösterecektir.

Antlaşmanın 7., 8. ve 9. maddelerinde; Konsolosluk, tecim, hukuk ve ekonomik faaliyetlerle posta ve telgraf işlerine dair işbirliğini öngören anlaşmaların yapılması kararlaştırılmıştır.

Esas antlaşma metnine ek olarak askerlik işlerine ait anlaşma da yapılmıştır. Buna göre: Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaşan devletlerin bütün memurlarını sınır dışı ederek, savaş devam ettiği müddetçe bunları devlet hizmetine almayacaktır.

Osmanlı Devleti Azerbaycan hudutları dahilinde askerî amaçlı her türlü nakliyatı ve sevkiyatı serbestçe yapabilecektir ve bu amaçla demir ve kara yollarından yararlanabilecektir.

Osmanlı Devleti Bakû Limanı'ndan ve Hazar Denizi'ndeki Azerbaycan'a ait vasıtalarından yararlanabilecektir.

Bu antlaşmaları Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Mentеше ile 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Haçinski ile Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamıştır. (58)

Günümüzde de önemini koruyan Bakû petrolerinin Karadeniz'e ulaştırılması için Bakû ile Batum arasında bir petrol boru hattı kurulması kararlaştırılmış, ayrıca petrol mecralarının mevcut durumlarının korunması hususunda Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında bir itilâfname imzalanmıştır. (59)

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'la imzaladığı antlaşmalar, Alman-Gürcü antlaşmasında, olduğu gibi bir tahakküm niteliği taşımamaktadır. Zorunlu himaye ve sömürgecilik gibi gayri medenî ve gayri insanî hükümler mevcut değildir. Osmanlı Devleti yeni kurulan ve en önemli hayat kaynakları işgal altında bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni siyasî ve askerî alanda desteklemiş, onu meşru bir devlet olarak tanımış, bu zor günlerinde ayakta durmasına yardımcı olmuştur. Yapılan bu anlaşmalar, aralarında din ve soy birliği olan iki kardeş

(58) Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), BOA, Yayın No. 9, Ankara, 1993, s.226-235. Bayur, s.197.

(59) Bu itilâfname için bakınız. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), BOA, Yayın No. 9, Ankara, 1993, s.224.

devletin uzun bir ayrılıktan sonra kucaklaşması ve hasret gidermesidir. Nahcivan ve Karabağ yoluyla coğrafi yakınlaşmanın da tesis edilmesiyle bu antlaşmalarla gelecek için tam bir dayanışma, yardımlaşma ortak düşmanlara karşı güç birliği meydana getirmenin temelleri atılmıştı.

E. TÜRKLERİN KAFKASLAR'DAKİ DURUMU

Batum görüşmeleri sonunda Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti'nin dağılmasıyla kurulan üç ayrı devletle birlikte Kafkaslar'da yeni bir dönem başlamış oluyordu. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan destek alacakları koruyucular bulmuşlar ve Kafkaslar büyük devletlerin çıkar çatışmalarına sahne olan bir bölge haline gelmişti. Osmanlı Devleti ile imzaladığı antlaşmalarla sıkı bir işbirliği içine giren Azerbaycan'a karşı Gürcistan'ın ve özellikle Ermenistan'ın düşmanlığı belirgin bir hâl aldı. Almanya, Gürcistan ve Ermenistan Devletlerini tanımada hiçbir mahzur görmezken, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımaya yanaşmadı. Almanya'nın bu hasmane tutumuna rağmen Türk birliklerinin 1828 ve 1877'deki Osmanlı-Rus sınırlarını aşarak doğu istikametinde ilerleme kaydetmeleri, Enver Paşa'nın izlediği "Panturanizm" siyaseti önünde engel tanımayacağını gösteren ilk gelişmelerdi. Bu tarihlerde Enver Paşa'nın emriyle Gence'ye gelen Nuri Paşa Azerbaycan Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak için yoğun bir şekilde çalışmaktaydı. (60)

Esasen Azerbaycan ve Dağıstan'da yaşanan olaylar Türk birliklerinin bu bölgelerde harekât başlatmasını zorunlu hâle getirmişti. Mart 1917'den beri Bakû ve çevresi, Bolşevik işgali ve hâkimiyeti altında bulunuyordu. Başlarında Ermeni Şaumyan'ın bulunduğu ve çoğunu Ermenilerin teşkil ettiği Bolşeviklerin terör ve katliamları dayanılmaz bir hâle gelmişti. (61)

Şaumyan'ın idare ettiği kızıl hareket, tümüyle Müslüman ahaliye yönelmişti. Bakû'de Ermeniler tarafından Türklere karşı 18 Mart-1 Nisan 1918 tarihleri arasında korkunç boyutlara ulaşan bir katliam gerçekleştirildi. Bu katliamda 12.000 Türk ve Müslüman şehit edildi. Komünist Ermeni ve Rusların baskı ve vahşetlerinden kurtulmak için Bakû'deki Müslüman ahalinin yarısı şehri terk etmek zorunda kaldı. Bu vahşete dair başta "Pravda" ve "İzvestia" olmak üzere kızıl basında hiçbir haber çıkmadı. Buna mukabil 15 Eylül'de Bakû Türk birlikleri tarafından ele geçirildikten sonra yaşanan bazı münferit hadiseler, Türk mezalimi diye nitelendirilip, komünist basının manşetlerinden uzun süre inmemiştir. (62)

Bakû'deki Bolşevik Şaumyan idaresi Azerbaycan'ın Gence istikametindeki topraklarını işgale başladı. Diğer yandan Gümrü ve Karakilise Muharebelerinde mağlup olarak çekilerek Azerbaycan topraklarına giren Ermeni kuvvetleri ve bunlarla takviye alan Azerbaycan Ermenileri Karabağ ve Gence havalisinde terör

(60) Kurat; s.477.

(61) İsmail Berkok; Büyük Harpte Şimâli Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekâtı ve Muharebeleri, 94 Sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısmı, İstanbul Askeri Matbaası, 1934, s.5.

(62) Kurat; s.479.

estirip, İran-Azerbaycan yolunu kesmeye çalışıyorlardı. Bu şekilde doğudan ve batıdan aynı unsurun istilâsına maruz kalan Azerbaycan Hükûmeti, Gence'de çok az milis kuvvetiyle çaresizlik içinde bu tehlikelere karşı koymaya çalışıyordu. (63)

Kafkasya'nın Hazar Denizi, sahilleri Dağıstan ve Terek Nehri'ne kadar uzanan yerlerde yaşayan Çeçenler, Osetinler ve bilhassa Kumuklar, Balkar ve Karaçay gibi Türk menşeli ve hepsi Müslüman olan kavimlerin de durumu pek iyi sayılmazdı. Memleketlerini haricî saldırıya ve dahilî anarşiye karşı koruyacak askerî teşkilâtları ve güçleri bulunmuyordu. Onlar da memleketlerinin selameti için Osmanlı yardımına muhtaçtılar. (64)

1 Mayıs 1917'de Vilâdikafkas'da Kuzey Kafkas kavimlerinin katıldığı, büyük bir kongre toplanmıştı. Bu kongrede "Merkez İcra Komitesi" adı altında geçici bir hükûmet mahiyetinde bir icra heyeti meydana getirildi. "Geçici İcra Komitesi" Kuzey Kafkasya'nın durumunu ve geleceğini tayin ve tespit edecekti. Bu komitenin gerçek amacı Rusya'dan ayrılarak tamamen bağımsız kalmaktı. Ancak bu aşamada böyle bir hareketi gerçekleştirmek için vaktin henüz erken olduğu düşünülüyor, gerekli şartların oluşması için bir süre daha olayların gidişatının izlenmesi gerekiyordu. (65)

Çarlık Rusyası'nın zulüm ve baskıcı idaresine karşı yıllarca mücadele veren ve bu mücadeleleri Şeyh Şamil ile en şerefli noktasına ulaşan Kuzey Kafkas Türk ahalisi, yeni kurulan Bolşevik idaresinin niteliğini anlamaya çalıştıkları için, Bolşevik yönetime açıkça cephe almamışlardı. Çarlık idaresinde ayrıcalıklı bir muameleye tâbi olan bu bölgede yaşayan Kazaklar (66), bu idarenin yıkılmasıyla menfaatleri sarsıldığı için, Bolşeviklere karşı "Güneydoğu Birleşik Hükûmeti"ni kurmak için çalışmışlar ve 20 Ekim 1917'de Kuzey Kafkaslıları da bu hükûmete sokmaya muvaffak olmuşlardır.

"Güneydoğu Birleşik Hükûmeti"ni kurmayı başaran, Kazak lider Ataman Kaledin idi. Bu hükûmetin merkezi Yekadrinodar şehri idi. "Güneydoğu Birleşik Hükûmeti"nin kurulmasıyla Kazaklar hem düşman olarak gördükleri Bolşeviklere karşı durumlarını kuvvetlendirmişler, hem de göçmen olarak yaşadıkları bu bölgede devamlı çatışma içinde buldukları Kafkas Türk kavimleriyle bir yakınlık tesis etmişlerdi. Buna karşı Kafkas Türk kavimleri kuzeyden gelebilecek Bolşevik tehlikesine karşı kendilerini emniyete almış olduklarını düşünüyorlardı. Ancak yeni Sovyet yönetimine karşı yapılan bu ittifak Kerenskiy Hükûmeti'ni rahatsız etmiş, "Güneydoğu Birleşik Hükûmeti"ni dağıtmak için üzerlerine kuvvet göndererek Don civarında yapılan muharebede Kazaklar mağlup edip 8 Aralık 1917'de "Güneydoğu Birleşik Hükûmeti" dağıtılmıştır. Bu olaydan sonra da Kuzey Kafkas Türk kavimlerinin istiklâl mücadelesi devam etmiştir. Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaya büyük önem vererek, bu yolda çalışmalara başlamışlardır. Kazaklar ileri-

(63) M.Emin Resulzade; Azerbaycan Cumhuriyeti, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1923, s.55. Berkok; s.5

(64) Kurat; s.480

(65) Berkok; s.5.

(66) Bu bölgede yaşayan Kazakların, Kazak Türkleriyle etnik, kültürel ve dini bir bağı yoktur.

de Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'da bir otorite kurmalarını ve Kafkas kavimlerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarını kendileri açısından tehlikeli görüyorlardı. Bu yüzden Bolşeviklerle ilişkilerini iyileştirmeyi ve yakınlaşmayı ileriye yönelik siyasetlerinin gereği olarak benimsediler. Bolşevikler de bu durumdan yararlanarak, Kuzey Kafkasya'nın önemli şehirlerinden Vilâdikafkas'ı 8 Şubat 1918'de işgal ettiler. "Kafkas Merkez İcra Komitesi" bir taraftan milis güçler teşkil ederek, Bolşevik ve Kazakların tecavüzlerine karşı mücadele ederken, diğer taraftan siyasî yollarla Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını temin etmeye çalışıyordu. (67) Bu amaçla; Abdülmecit Çermoyef, Haydar Bammat ve Mehmet Karı Dibirov isimli Kuzey Kafkas temsilcileri sorunlarını anlatmak ve Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlamak amacıyla önce Trabzon sonra da Batum Konferansı'na katılarak temaslarda bulunmuşlardır. (68)

Kafkasya'da yaşayan Türklerin içinde buldukları tehlikelere karşı vatanlarını koruyarak istiklallerini temin edecek bir askerî kuvvetleri bulunmuyordu. Çünkü Çarlık Rusyası, idaresi altında yaşayan Türklerin kültürel, ilmî, iktisadî ve askerî sahalarda ilerlemelerine bilinçli olarak engel olmuştur. Devlete olan bağlılıklarına devamlı surette şüphe ile baktığı Türkleri askere almamış, onlara silâh vermeyerek yıllarca askerlik mesleğinden uzak tutmuş ve onların bu sahada gelişmelerini önlemişti. Bu sebeple gerek Kuzey Kafkas ve gerekse Azerbaycan Türk ahalisinin silâh kullanma, savaşma yetenekleri çok azalmıştı. Rusya'nın Kafkaslar'da izlediği bu siyaset aynı zamanda Türkistan için de geçerliydi. Yalnız Volga boylarındaki Türkler, coğrafi konumları itibariyle Rusya'dan ayrılmalarına imkân bulunmadığından, bu uygulamanın dışında bırakılmışlardır. Askerî sahada hâl böyle iken, devlet yönetimi ve bürokrasiden de Türkler mümkün olduğunca uzaklaştırılmışlardır. Türklerden kaymakam olan ve emniyet teşkilâtında görev yapan çok nadir olup, ulaştıkları en yüksek devlet memuriyeti mütercimlikten öteye gitmemiştir. Buna mukabil, Ermeni ve Gürcüler askere alınmışlar, bu alandaki yeteneklerini geliştirmişlerdir. Bunlardan Rus ordusunda görev yapan çok sayıda subay ve general de yetişmiştir. Aynı zamanda her türlü devlet işlerinde görev alarak aralarından yüksek bürokratlar ve valiler de çıkmıştır. (69)

Çarlık idaresi yıkıldıktan sonra Ermenistan ve Gürcistan kendi millî silâhlı kuvvetlerini teşkil etmekte herhangi bir güçlkle karşılaşmadılar. Çünkü bunun için alt yapıları mevcuttu ve askerlik mesleğine de aşina idiler. Teşkil olunan birlikleri idare edecek generale kadar yetişmiş subayları vardı. Türklerde durum bunların tam tersi idi. Bir alay düzeyinde bile düzenli askerî birliğe sahip bulunuyorlardı. Halk askerlikten soğutulmuş, yetenekleri azaltılmıştı. Bu yüzden teşkilatlanmak mümkün olamıyordu. Ermeni ve Bolşevik birlikleri her yerde duruma hâkim olmuşlar, diledikleri gibi terör estirip, katliam yapıyorlardı. Bu durumda tek çare olarak, Osmanlı askerinin gelip kendilerini kurtarmasını görüyorlardı.

(67) Berkok; s.6-7.

(68) Kurat; s.483.

(69) Resulzade; s. 79.

Nisan başlarında Batum'a gelen Enver Paşa burada Kuzey Kafkas ve Azerbaycan heyetleriyle görüştü. Bunların istekleri Enver Paşa'nın Kafkas siyasetine de tamamen uygun idi. Bu hususta daha kapsamlı görüşmelerde bulunmak ve maddî imkânlar aramak için Tâlât Paşa ve kabinesinin diğer üyelerine de danışmak icap ettiğinden, Enver Paşa ile Kuzey Kafkas Heyeti gemi ile İstanbul'a geldiler.

Her dönemde Osmanlı Hükûmeti ve ordusunda Kafkaslar'la ilgi daima mevcut olmuştur. Çünkü Çerkez asıllı memur ve subaylar hiçbir zaman eksik olmamıştır. Bir müddetten beri Osmanlı Hükûmeti'nin takip ettiği "Panislâmist" politika Kuzey Kafkas ahalisiyle yakın ilişkiler kurulmasını gerektiriyordu. Bu defa da Enver Paşa'nın Kafkaslar'da "İslâm Devleti" kurmak ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir tampon devlet oluşturmak siyaseti ile Kafkas Türklerinin fiilen desteklenmesi güncel bir mesele hâline gelmişti. Kuzey Kafkas Türkleri ile Türkiye arasında yakınlaşma cereyanının kuvvetli olması ve seçkin simalardan oluşan bir heyetin İstanbul'a kadar gelerek Türkiye'den yardım istemesi keyfiyeti, Enver Paşa'nın bu yoldaki siyasetinin temelsiz olmadığını göstermekte idi. (70)

11 Mayıs 1918'de "Kuzey Kafkas Cumhuriyeti" ilân edilmiş olup, cumhuriyetin ilânı bütün devletlere telgrafla bildirilmişti. "Kuzey Kafkas Cumhuriyeti"ni Osmanlı Devleti hemen tanıdı ve Enver Paşa gerekli askerî yardımın yapılacağına dair Kafkas Heyeti'ne teminat verdi. "Kuzey Kafkas Cumhuriyeti"nin Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmasına Sovyet Rusya büyük tepki gösterdi. Türk nüfuzunun Azerbaycan'dan sonra Kuzey Kafkasya'ya da yayılması, buraların Rusya'nın kontrolünden çıkma tehlikesini beraberinde getiriyordu. Bu şekilde Bakû petrollerinden uzak kalma ihtimali göz önüne getirilirse Sovyet Rusya'nın menfaatleri büyük ölçüde zedelenmiş olacaktı. Bu yüzden Çiçerin 30 Mayıs 1918'de Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi'ne bir nota vererek tanıma olayını protesto etti. Ancak Sovyet Hükûmeti'nin protestosu dikkate alınmadı, cevap bile verilmedi. Osmanlı Hükûmeti kendi menfaatine uygun gördüğü siyaseti izlemeye devam etti.(71) Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ile Batum'da 8 Haziran 1918'de bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereğince Osmanlı Devleti "Kuzey Kafkas Cumhuriyeti"ne askerî yardım etmeyi ve dış tehditlerden korumayı kabul etmişti. "Kuzey Kafkas Cumhuriyeti"nin ilânından sonra, Bolşevikler ile birlikte saldırıya geçen Kazaklarla çarpışmalar başladı. Bazı subayların idare ettiği Dağıstan milisleri 8 Şubat 1918'de Bolşeviklerin eline geçen Vilâdikafkas'ı onüç gün süren şiddetli çarpışmalardan sonra, 17 Ağustos 1918'de geri almayı başarmışlardır. Bu kez de Bakû'den ayrılarak kuzeye yönelen Kazak Albay Biçerakov Derbent ve Petrovsk'u işgal etmek suretiyle, "Kuzey Kafkas Cumhuriyeti"ni tehditde başlamıştı.(72) Dağıstan'da Biçerakov kuvvetlerinin tehditleri, Azerbaycan'da Bakû'den Gence yakınlarına kadar olan bölgeyi işgal altında tutan Bolşevik

(70) Kurat; s. 486.

(71) a.g.e.; s.487.

(72) a.g.e.; s.488.

Ermenilerin zulüm ve katliamları, bu bölgelerde yaşayan Türkleri içinde buldukları zor durumdan Osmanlı kuvvetlerinin kurtarabileceğini iyice ortaya çıkarmıştı. Halk kardeş Türk askerinin imdadına yetişmesini dört gözle bekler olmuştu.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLÂM ORDUSU

I. KAFKAS İSLÂM ORDUSU DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU

Fransız İhtilâli'nin etkisiyle Osmanlı yönetimindeki Balkan milletleri arasında başlayan milliyetçilik hareketleri, başta Rusya olmak üzere diğer büyük Avrupa devletlerinin teşvik ve kışkırtmalarıyla bir bağımsızlık hareketine dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'nde de Yunan Sırp milliyetçiliği ve Bulgar milliyetçiliğine tepki olarak ve alınan askerî ve siyasî hezimetler sonucu Türk milliyetçiliği cereyanlarının başlayacağı muhakkaktı. Nitekim 1908 "Genç Türkler" inkılâbından sonra bunun için elverişli bir zemin hazırlanmış bulunuyordu. Süratle çözülmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesi için yeni görüş ve prensiplerin tespit edilmesi şarttı. Devletin temelini Osmanlılık zihniyeti ve İslâm dini teşkil etmiş, ancak bunların devletin birliği için yeterli gelmediği anlaşılmıştı. Dolayısıyla Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Türklerin şuurlu bir millet olarak Türk milliyetçiliği bayrağı altında sahneye çıkması gerektiği görüşü, gün geçtikçe taraftar kazanarak kuvvet bulmuştu. (1) Bu görüş yalnızca Türkiye'de yaşayan Türklerde değil, nüfus açısından daha kalabalık, Rusya'nın yönetimi altında yaşayan Türkler arasında da bir cereyan hâline dönüşmüştü. (2)

Türk milliyetçiliğinin Kafkaslar'dan başka, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyine kadar yayılma ihtimali karşısında İngiliz "Intelligence Service" dairesi Türk kavimleri ve Türklük (Pan-Turanizm) cereyanı ile meşgul olmaya başlamıştı. Siyasî ve askerî olayların süratle birbirini takip ettiği XX. yüzyıl başlarından itibaren Türkçülük kolayca Turancılığa dönüşebilirdi. (3)

Türk dünyasının birliği hususunda bazı esaslı çalışmalar Gaspra'lı İsmail Bey (1851-1914) tarafından başlatılmış ve bir ölçüde tatbikine girişilmiştir. Onun tarafından 1880 yılında ortaya konan Türk kavimleri arasında "dilde, fikirde ve işte birlik" görüşü Rusya'daki Türkler arasında süratle yayılmıştır. Rus idaresinde yaşayan Türkler arasında Türkçülüğün bu denli benimsenip hızla yayılması "Panslâvizm'e" duyulan tepkinin de bir sonucu olarak görülebilir. Türkçülük cereyanına bundan başka Kazan Türklerinden Yusuf Akçura, Azerbaycanlı Doktor Hüseyinzade Ali Bey, yine Azerbaycanlı Ağaoğlu Ahmet Bey'in de değerli hizmetleri olmuştur (4)

Türkçülük görüşünü bir ülkü hâline getirerek onu sistemli bir yapıya kavuşturma yolunda başarılı faaliyetler gösteren Ziya Gökalp'tir.

(1) A. Nime Kurat; Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 469.

(2) a.g.e.; s.470.

(3) a.g.e.; s.496.

(4) a.g.e.; s.497.

Türkçülük prensipleri “İttihat ve Terakki Cemiyeti”nce de benimsenmiş ve Ziya Gökalp’in merkez-i umumî azalığına alınmasından sonra, bu görüş Osmanlı Hükûmeti’nin âdeta resmî görüşü hâline gelmişti. Enver Paşa, Tâlât ve Halil Beyler gibi “İttihat ve Terakki Partisi”nin en seçkin simalarının Türkçülüğü benimsemeleri ve Enver Paşa’nın çok geçmeden “Turancılığı” dış siyasette tatbik etmeye çalışmasıyla, bu cereyan büsbütün önem kazanmıştır. Bolşevik İhtilâli’yle Çarlık Rusyası’nın çözülmeye başlaması gibi Türk dünyasını yakından ilgilendiren büyük olaylar, Enver Paşa ile birlikte birçok asker ve devlet adamını bu yola sevk ederken, Türk basın ve kamu oyunun büyük çoğunluğu da bu siyaseti benimsemişti. İttihat ve Terakki Partisi tarafından 11 Kasım 1917 tarihinde yayınlanan bir bildiri; “Vatanımızın ve milletimizin millî idealleri bizi Moskof düşmanını imhaya davet etmektedir. Böylelikle Rus idaresindeki bütün ırkdaşlarımızı içine alan ve onlarla birleşmemize imkân verecek tabîi hududumuz elde edilmiş olacaktır” denilmekteydi. Yapılan savaşın amacı Rusya’daki Türkleri kurtarmaktı. Tabîi hudut olarak da herhalde Kafkas dağları silsilesi kastediliyordu. (5)

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na girer girmez Enver Paşa bu ideali gerçekleştirmek istemiş, Sarıkamış Harekâtı’nın düzenlenmesinde rolü büyük olmuştur. Enver Paşa Sarıkamış Harekâtı’nda başarısız olmasına rağmen Türk illerini kurtarma emelinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Bu yüzden Enver Paşa Kafkasya’da gerek Türklerin gerekse diğer milletlerin Rusya’ya karşı girişecekleri her türlü hareketin yanında yer almak istemiştir. Nitekim 1914 yılı Eylül başlarında Leo Keresselidze adlı bir Gürcü’nün başkanlığını yaptığı “Millî Gürcü Komitesi” Türk Hükûmeti’ne müracaat ederek bağımsız bir Gürcistan’ın kurulması konusunda yardım istemişti. Bu yoldaki görüşmeler 16 Eylül 1915’te bir sonuca bağlanmış ve Gürcü soylularından George Makabelli sınırları tespit edilmek üzere bağımsız bir Gürcistan’ın kurulması hususunda Enver Paşa’nın muvafakatını almıştı. Buna rağmen savaşın başlarında Türk kuvvetleri Gürcülerin sahasına girmelerine rağmen, buralarda Ruslara karşı herhangi bir ayaklanma olmadı. Yalnızca Acara Türkleri Oltu ve Ardahan çevresinde Ruslara karşı cesaretle savaşmışlardır. (6)

Osmanlı yetkilileri, Azerbaycan’ı Rus idaresinden kurtarmak için mücadele eden “Difai” adlı gizli teşkilâtla irtibat halindeydiler. Bu teşkilâttan Emir Arslan Han Hoyski savaş yıllarında Erzurum’a gelerek Türk makamlarıyla görüşmeler yapmıştı. Kendisinin ifadesine göre; Kafkaslar’da değişik milletleri içine alacak Türklerin çoğunlukta bulunacağı İsviçre benzeri bağımsız bir devletin kurulması imkânı vardı. Bu görüş, Enver Paşa tarafından olumlu karşılandı. Böylece Türkiye ile Rusya arasında büyük bir tampon devlet kurulması gerçekleştirilebilirdi. Ancak Türkiye’nin Rusya’ya mütemediyen yenilmesi, bu projenin gerçekleştirilmesini boyuna geciktirmekte idi. Enver Paşa 1914 yılında başta Çerkez Müşir Fuat Paşa olmak üzere, Türkiye’de yaşayan Kafkaslı seçkin kişilerden, özellikle Çerkezleri

(5) a.g.e.; s. 498.

(6) a.g.e.; s. 499.

ayaklandırmak için "Türk Sıhî Misyonu" adında bir "Kafkas Komitesi" kurmuştu. Bu komite Kafkaslar'da birkaç muhtar ülkeden oluşacak bir devletin teşkiline çalışacak ve bunun başına da bir Osmanlı şehzadesi getirilecekti. Enver Paşa'nın başka bir projesi de: Doğu Kafkasya'da Ruslara karşı bir isyan başlatılmasıydı. Böyle bir ayaklanmanın İran, Afganistan ve hatta Kuzey Hindistan'da çıkarılabileceği umulmuştu. Enver Paşa bunun gerçekleştirilmesine önem vermiş ve 1915 sonlarında bu yolda faaliyetlerde bulunulmak üzere bazı hazırlıklar bile yapılmıştı. (7)

Bütün bunlar Enver Paşa'nın Rusya idaresinde yaşayan Türkleri kurtarmak için iyi niyetli tasarıları olarak değerlendirilebilir. Ancak mevcut şartlarda bu tasarıların gerçekleşmesi âdeta imkânsızdı. Bir defa bu bölgelerde yaşayan halk uzun yıllar Rus yönetimi tarafından sistemli olarak kültür, dil, askerlik, ekonomi alanlarında geri bırakılmış, millî kültürlerini geliştirmelerine engel olunmuştur. Dolayısıyla Rusya'ya karşı topyekûn bir mücadele başlatma şuru da zayıflamıştı. Bunun için gerekli silâh ve aydın kadro da ortada yoktu. Bu durumda Enver Paşa'nın emellerinin gerçekleşmesi ancak Rusya'nın yıkılmasına bağlıydı.

Enver Paşa'nın Kafkas siyasetini gerçekleştirmesini kolaylaştıracak gelişmeler Rusya'da 1917 yılından itibaren yaşanmaya başladı. Rusya, Boğazlar yoluyla yardım alamaması ve Alman cephesinde yediği darbelerle tam bir iç karışıklığın içine sürüklendi. 1917 yılının Mart, Ekim ve Kasım aylarında patlak veren Bolşevik ayaklanmalar Çarlık rejimini sarsmaya başladı. 8 Kasım 1917'de Bolşevikler Petrograd'da yönetimi ellerine geçirdiler. Bolşevik idareyi Rusya genelinde yaygınlaştırmak için mücadeleler yoğunlaştı. Epey zamandan beri çözülme sürecinde olan Rus ordularında, bu esnada tam bir dağılma yaşanıyordu. Askerler kitleler hâlinde cephelerden firar etmeye başlamışlardı. (8)

Rus ordusundaki çözülme Kafkas Cephesi'nde de görüldüğünden, Rusya'nın Kafkaslar'daki otoritesi son derece zayıflamıştı. Rusya'nın etkinliğinin azalmasından doğan otorite boşluğunu, Ermenilerin dağılan Rus ordusunun silâh ve imkânlarını kullanarak doldurmak istemeleri, Kafkas Türklerinde rahatsızlık yarattı. Ermenilerin Doğu Anadolu'da yaptıkları vahşet ve katliamları Azerbaycan'da da sergilemeye başlamaları buralarda yaşayan Türkleri Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye sevk etti. Bu maksatla Kafkas Türklerinden bir heyet Ekim 1917'de 6. Ordu'nun bulunduğu Musul'a gelmişti. Başka bir heyet de Mart 1918'de Batum yoluyla İstanbul'a gönderilmiş idi. 6. Ordu Komutanlığı, Kafkasya'daki durumu yerinde incelemeleri için 3 subayı gelen bu heyetle birlikte o bölgelere gönderdi. Kafkasya'ya gönderilen subaylardan Topçu Teğmen Muzaffer Efendi Musul'a döndüğünde, Kafkaslar'da durumun teşkilât yapmak için uygun olduğunu ifade etmiştir (9).

(7) a.g.e.; s. 500.

(8) Bayur; s. 92.

(9) ATASE Arşivi; BDH Koll. K. 3823, D. 22, F. 7.

Enver Paşa'yı Kafkas Harekâtı konusunda cesaretlendiren daha başka gelişmeler de oldu. Ruslara esir düşmüş olan bir Avusturyalı yarbay, Rusya'daki karışıklıklardan yararlanarak buradan ayrılıp Türkiye'ye geçmiş, 29 Aralık 1917'de 6. Ordu Komutanı Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası) ile görüşmüştür. Görüşmede, Halil Paşa'ya yapılacak bir harekât için Kafkaslar'ın durumunun çok elverişli olduğunu açıklamıştır. Enver Paşa'nın Kafkas meselesine karşı ilgisini iyi bilen Halil Paşa, Avusturyalı yarbayı onunla görüşmesi için İstanbul'a gönderdi. Avusturyalı yarbayın Kafkaslar'ın durumu hakkında verdiği bilgilerin Enver Paşa'yı heyecanlandığı muhtemeldir. Bu hususta 16 Şubat 1918'de 6. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya çektiği telgrafta; "Görüştüğüm Avusturyalı yarbayın Bakû'nün durumu hakkında verdiği malûmattan anlaşıldığına göre, Azerbaycan halkının düşmana karşı teşkilâtlanmaya ve savaşmaya istekli olduğu, ancak onları teşkilâtlandırarak ve idare edecek bir lider bulunmaması nedeniyle harekete geçemedikleri kanaatını edindim" diyordu. (10)

Bolşevik İhtilâli'nin Rusya'da yarattığı sarsıntı, nedeniyle Kafkaslar'da Rus idaresinin çökmesi, Azerbaycan'ın Türkiye'den yardım talebinde bulunması, buradaki siyasî ve askerî durumun askerî harekâta elverişli olması, Enver Paşa'ya savaşın başından beri bir türlü uygulamaya fırsat bulamadığı Turancı siyaseti için tarihî bir fırsat ortaya çıkarmıştı. Artık karşısında güçlü Rus ordusundan eser kalmamıştı. Ermeni ve Gürcülerin askerî kuvveti Türk ordusunu durduracak güçte değildi.

Enver Paşa, 16 Şubat 1918 tarihinde 6. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği emirle, Turan siyasetini fikrî alandan, uygulama alanına geçirmiş bulunuyordu. Şöyle ki : Kafkasya, Dağıstan, Türkistan ve bütün Rusya'ya tâbi İslâm memleketlerine muhtaç oldukları yardım ve desteğin verilebilmesi için merkezi Tahran'da olan bir teşkilât oluşturulması ve adı geçen bölgelere dirayetli ve faal subayların gönderilmesini istemektedir. Bunun için Trablusgarp'tan izinli olarak İstanbul'a gelen Yarbay Nuri Bey (Enver Paşa'nın üvey kardeşi) "Tahran Merkez Heyeti"nin başkanı olacak, Yarbay Şevket Bey Dağıstan'a, Binbaşı Naim Cevat Bey Afganistan'a ve Halil Paşa'nın uygun bulduğu diğer subaylar da Kafkasya'nın diğer bölgelerine ve Türkistan'a gönderilecekti. Ayrıca yukarıda belirtilen bölgelere gidecek olan subaylar, beraberlerinde beş-altı subayı da götürebileceklerdi. (11)

Görülüyor ki Enver Paşa, âdeti olduğu üzere eldeki imkânların derecesine bakmadan kendisine çok geniş bir harekât alanı belirlemişti. İleride de görüleceği üzere, belirlenen bu alanlardan yalnızca Azerbaycan ve Dağıstan'da harekât gerçekleştirilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatı ve Osmanlı ordusunun imkân ve kabiliyetleri göz önüne alınarak Türkistan ve Afganistan'da herhangi bir harekât başlatılmamıştı.

(10) a.g.a.; TAR. Koll. K.1, D.1, F. 1-121. Berkok; s.7.

(11) a.g.a.; TAR. Koll. K. 1, D. 1, F. 1-121.

Kafkasya'da Türk ve İslâm ahalinin yaşadığı bölgelerde teşkilatlanmaya gidilerek, bu bölge halkından meydana gelecek bir "İslâm ordusu" kurmak için Yarbay Nuri Bey'in bir kurmay heyeti ile Azerbaycan'a gitmesi Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından uygun görüldü. Kurulacak İslâm ordusu iki tümenlik bir kolordu ve bazı milis süvari alaylarından teşkil edilecek ve subay kadroları ona göre tanzim edilecekti. Böyle bir orduya Nuri Bey Yarbay rütbesiyle komuta edemeyeceğinden, fahrî ferikliğe (tümgeneral) yükseltildi. Aynı zamanda onunla birlikte "Kafkas İslâm Ordusu" kurmak için Azerbaycan'a giden diğer subaylara da fahrî olarak bir üst rütbe verildi. (12)

Sovyet Rusya'nın talebi üzerine başlayan Brest-Litovsk görüşmeleri, 3 Mart 1918'de antlaşma ile sonuçlanmıştı. Osmanlı Devleti bu antlaşma ile Doğu Anadolu'yu kurtardıktan başka; Kars, Ardahan ve Batum'u da almayı başarmıştı. Rus ordusu çöküp buralardan çekilmiş olduğundan, Türk kuvvetleri önlerine çıkan Ermeni birliklerini kısa sürede atarak Güney Kafkas sınırına varmışlardı. Arpaçay'ın doğusunda artık Enver Paşa'nın ve onun gibi düşünen subayların rüyalarını süsleyen topraklar uzanıyordu. Batum'da 4 Haziran 1918'de Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devletleriyle yapılan antlaşmalarda, Osmanlı ordusunun doğu istikametinde harekâtını kısıtlayan hiçbir hüküm bulunmuyordu. Kaldı ki Ermeni, Rus ve Kazak zulmü altında inleyen Azerbaycan ve Dağıstan halkı, 1917 yılının Ekim ayından beri Osmanlı Devleti'nden yardım istiyordu. En son Batum antlaşmaları esnasında da Azerbaycan ve Dağıstan temsilcileri yardım talebini yenilemişler ve bu istekleri Osmanlı ileri gelenlerince de kabul edilmişti. Esasen 18 Mart 1918'de, Bolşevik, Rus ve Ermenilerin Bakû'de binlerce Türk'ü katletmeleri ve bu katliamların genişleyerek bütün Azerbaycan'a yayılmaya başlaması Türk ordusunun müdahalesini zorunlu hâle getirmişti.

Rusya, Çar I. Petro ile birlikte devamlı büyüme ve gelişme sürecine girmiş, emperyalist bir politika izlemeye başlamıştı. Bu süreç içinde sıcak denizlere inme emelleri karşısında en büyük engeli oluşturan Osmanlı Devleti'yle de II. Viyana kuşatmasından başlayarak hep düşmanlık ve savaş hâlinde yaşamıştır. Bu savaş ve düşmanlık döneminde 1711 Prut Zaferi dışında Osmanlı Devleti Rusya karşısında talihsiz mağlubiyetlerle hep karşı karşıya kalmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus orduları batıda bütün Balkanları katederek Yeşilköy'e, doğuda ise Erzurum'a kadar ilerlemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda da yine Doğu Anadolu Rusya'nın işgaline maruz kalmıştı. Yine bu savaş yıllarında Rusya müttefiklerine Osmanlı Devleti üzerindeki tarihî emellerini kabul ettirmişti. Bu yüzden Enver Paşa Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda başlatmayı düşündüğü Azerbaycan Harekâtı'yla, Kafkaslar'dan Osmanlı topraklarına yönelebilecek yeni bir Rus tehdit ve istilâsına karşı Kafkas Müslümanlarını içine alacak büyük bir tampon devlet meydana getirmeyi plânlamıştı. Osmanlı Devleti'ni, Rusya'nın şerrinden ancak böyle bir oluşumla kurtarabileceğini düşünmüştür. Bu projenin ilk aşamasını, Bakû'yü kızıkların elinden kurtararak, Azerbaycan'ı istiklâline

(12) a.g.a.; BDH. Ko II.K. 3823. D.22. F.7; TAR.Kol; K.1, D.1, F.1-121.

kavuşturmak oluştuyordu. Daha sonra Dağıstan'ın işgalcilerden temizlenmesi plânlanmıştı. Böylece tasarladığı İslâm devleti meydana getirilmiş olacaktı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin en fazla toprak kaybettiği ve büyük zayıflığın verildiği cephelerin başında Filistin-Suriye ve Irak cepheleri gösterilebilir. Enver Paşa'yı savaşın sonlarında Kafkas Harekâtı'na azmettiren nedenlerden birisi güney cephelerinde kaybedilen büyük toprakların yerine Kafkaslar'da Türk illerine doğru devleti genişletmek ve nüfuz kazanmak olarak gösterilebilir. Böylece hem esir Türk illeri istiklâl kavuşacak, hem de Osmanlı Devleti mağlup olduğu sahalarda kaybettiği kudret ve prestijini buralarda kazanabilecekti.

Enver Paşa'nın, bütün bu plânlarını gerçekleştirebilmesi için kendi düşüncesini anlayan, emellerini paylaşan, dinamik, kabiliyetli komutanlara ihtiyacı vardı. Kafkaslar'da teşkilatlanmaya giderek, orada bir millî ordu meydana getirmek görevi bir kaç kişiye teklif edilmişti. (13) Enver Paşa, son derece gizli tuttuğu Kafkas Harekâtı'nı Alman kurmaylarına hissettirmemeye gayret ediyordu. Bu işte kendi yakınlarıyla birlikte hareket etmeyi uygun buldu. Kafkas işlerini bir aile meselesi olarak değerlendirerek, 7 Haziran 1918'de teşkiline başlanılan Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na, Vehip Paşa'nın istifa etmesi üzerine, amcası Halil Paşa'yı tayin etti. Azerbaycan'da kurulması düşünülen Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı'na da kardeşi Nuri Paşa'yı (Kafkas İslâm Ordusu Komutanı) getirdi. (14)

Almanya, Osmanlı kuvvetlerinin Brest-Litovsk Antlaşması'yla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğinden, hele Azerbaycan'da başlatılacak bir harekâta karşı çıkacağından, kurulacak ordunun Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü vermesine özellikle dikkat edilmiştir. Kurulan orduya da "Kafkas İslâm Ordusu" adının verilmesi Almanya'yı şüphelendirmemek için seçilmiş bir yoldur. Ancak görüleceği üzere bu ordunun esas harekât unsurlarını Osmanlı birlikleri meydana getirmiş, bir kısım Azerbaycan milis kuvveti de orduda yer almıştır. Enver Paşa, Azerbaycan Harekâtı'nı gerçekleştirecek olan "Kafkas İslâm Ordusu"nun faaliyetleriyle direkt olarak ilgilenmiştir.

(13) Enver Paşa bu görevi 23 Şubat 1918 tarihinde Albay Kâzım Bey'e (Karabekir) teklif etmiş, ancak Albay Kâzım Bey o sırada Erzurum'un kurtarılmasıyla meşgul olduğu için bu görevden affını istemişti. Erzurum'un kurtarılması ve Trabzon Konferansı'nın başlamasıyla cephede sukûnet sağlandığı için, Albay Kâzım Bey daha faal bir görev olan Kafkas Teşkilâtı Komutanlığı'nı kabul ettiğini Enver Paşa'ya bildirmişti. Enver Paşa 30 Mart 1918 tarihli telgrafında aradan geçen bu süre zarfında görevi kardeşi Nuri Bey'e verdiğini, isterse Kuzey Kafkasya'da görevlendirilebileceğini belirtmişti. Albay Kâzım Bey önce bu görevi kabul etmiş, ancak yarbaylıktan ferikliğe yükseltilen Nuri Paşa'nın emrine gireceğini öğrenince 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa vasıtasıyla bu görevden de affını istemiştir. Bu konuda tafsilat için bakınız; Kâzım Karabekir; Erzurum ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkanış, Kars ve ötesi Erzurum, 1990, s.272. 2, 73, 300, 301.

(14) Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı; c.II. Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993, s.525, 538. Bayur; s.213-214.

A. AZERBAJCAN'IN DURUMU (KROKİ: 6)

Bakû Azerbaycan'ın en büyük şehri ve tabii başkenti olması nedeniyle burada yaşanan ve burada meydana gelen olaylar, bütün Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından önem arz eder. Bakû'nün kurtuluşu, dolayısıyla Azerbaycan'ın kurtuluşu olacaktır. Bakû petrole dayalı sanayi bölgesi olduğu için dışarıdan çok sayıda göçmenin akınına uğramıştı. Böyle olmakla beraber nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler oluşturuyorlardı. (15)

1917 Bolşevik İhtilâli nedeniyle Rus ordusunda büyük bir çözülme meydana gelmişti. Bu sırada Rus ordusunda görev yapan ve Avrupa cephelerinden dönen binlerce Ermeni askeri, memleketlerine gitmek üzere Bakû'de toplanmış bulunuyorlardı. Bu askerlerden Millî Ermeni Kolordusu adında bir birlik teşkil edildi. Böyle bir birliğin teşkil edilmesinde komünist Sovyet subaylarının büyük yardımları oldu. Bu şekilde meydana getirilen Bolşevik Ermeni ve Rus ittifakının ilk amacının Türkleri Bakû'den uzaklaştırarak buradaki Türk varlığını silmek olduğu anlaşılmıştı. Bu yolda en çok çaba sarf eden ise Lenin tarafından Azerbaycan'a geniş yetkiler verilerek gönderilen Ermeni Kızıl Şef Stephan Şaumyan'dır. (16)

Petrograd'da patlak veren Mart 1917 ayaklanmasıyla Rusya'nın muhtelif yerlerinde Çarlık karşıtı güçler yönetimde etkili olmaya başladılar. Bu doğrultuda 19 Mart 1917'de Bakû'de de İşçiler Sovyeti kuruldu. Kurulan bu Sovyet'te, İhtilâlcî Sosyalistlerle Menşevikler çoğunlukta olup, Bolşevikler onlardan sonra geliyorlardı. Böyle olmakla beraber kurulan bu Sovyet'in başına öteden beri ihtilalcilikte ün yapmış olan Ermeni Bolşevik Stephan Şaumyan seçildi. Bakû Sovyeti'ni meydana getiren partiler arasında derin görüş farklılıkları bulunduğu ve devamlı anlaşmazlıklar çıktığından, bu hükûmet güçsüz bir durumdaydı. Bu çatışmalar neticesinde Şaumyan, Sovyet'in başkanlığından düşürülerek İhtilâlcî Sosyalistlerden başka bir Ermeni olan Sako Sâkian başkan seçildi. Yaşanan bu gelişmeler Ermenilerin solcu partilerdeki gücünü açıkça göstermektedir. Ancak partiler arasındaki anlaşmazlık ve çekişmeler artarak devam ettiği için, Ekim 1917'de Bakû Sovyeti için yeniden bir seçim yapıldı ve bu seçime göre:

- *Müsavat Partisi* 9617 oy,
- *İhtilâlcî Sosyalist Parti (çoğunluğu Rus, azınlığı Ermeni)* 6285 oy,
- *Ermeni Daşnak Partisi* 5288 oy,
- *Bolşevik Parti (büyük çoğunluk Rus, azınlık Ermeni)* 3823 oy,

(15) Bayur; s.205.

(16) ATASE Arşivi; BHH.Koll.K.3823, D.22, F.7-2. Berkok; s.9. Tadeusz Swietochowski; (Çev. Nuray Mert) Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988, s.181.

- *Menşevik Parti (büyük çoğunluğu Rus aydınları) 687 oy,*
- *Toplam 25.700 oy.*

Rusya'da Bolşevikler 8 Kasım 1917'de iktidarı ele geçirince, Lenin her millete mukadderatlarını tayin etme hakkında güvence vermişti. Bu yüzden başta Müsavat Partisi olmak üzere diğer Müslüman partiler Bolşeviklerin bu vaatlerinden dolayı ümitlenmişlerdir. (17)

Seçimden sonra Bakû'de oluşturulan Sovyet, bütün iktidarı ele geçirmişti. Bu üst kurul demokratik bir yapıya sahip olmadığı için Müsavat Partisi ve diğer partiler hükümetten çekildiler. Kurulan bu Sovyet'in başına Lenin'in Kafkas Olağanüstü Komiseri tayin ettiği Şaumyan yeniden getirildi.

Çoğunluğunu Rus ve Ermenilerin teşkil ettiği Sovyet'in karşısında, başında Feth Ali Han Hoyski'nin bulunduğu ve Türk ileri gelenlerinin çoğunlukta bulunduğu Bakû Meclisi'nin yönetiminde fazla bir etkinliği bulunmuyordu.

Bakû'de nüfusun çoğunluğunu Türkler teşkil etmesine rağmen, Bolşevik Ruslar ve Taşnak Partisi'ne mensup Ermeniler, Türklere cephe aldılar ve Türkleri yok etmek için dayanışma içinde hareket etmeye başladılar. (18) İlginçtir: Bolşevik çizgiye yakın olan Azerbaycan Himmet Partisi, ideoloji birliği uğruna Ermeni-Rus ittifakına herhangi bir tepki göstermeyerek, Türkler aleyhine meydana gelen gelişmeleri kayıtsızca izledi. Ancak Bakû'deki mücadeleler artık bir Hristiyan-Müslüman çatışması niteliği kazandığından, Bolşevikler Himmetçilere bile sempati duymuyorlardı. Bakû'deki Hristiyan ittifakın amacının Bakû'yü Müslümanlardan tecrit etmek olduğu iyice anlaşılmıştı. Bu uğurda her türlü baskı ve zulmün yanında katliamlara başvurmaktan çekinmeyecekleri görülüyordu.

Bakû'de Müslümanların maruz kaldıkları bu muameleler, Bolşevik unsurun ileride güç kazanmasıyla Azerbaycan'ın genelinde yaşanabilecekti. Bolşeviklerin Azerbaycan'a egemen olmaları Gürcüleri de endişelendiriyordu. Çünkü Bolşevik cereyan Gürcistan'ı da yakından etkiliyordu. Bakû Bolşeviklerinin güçlenmemeleri gerekiyordu. Gürcüler bu yüzden Azerîlerin Bolşeviklere karşı silâhlanmalarını desteklemeyi düşünüyorlardı.

Azerbaycan ileri gelenleri, Çarlık rejiminin Azerbaycanlıları askere almama siyasetini kendilerine yapılmış büyük haksızlık olarak görmeye ve Çarlığın yıkılmasından sonra Kafkas Türkleri, askerî eğitim gören Hristiyan komşularına karşı mağduriyetlerini ortadan kaldırmak üzere kendi askerî birliklerini kurmak için girişimlerde bulunmaya başladılar. Kerensky Hükümeti bu yoldaki Müslüman isteklerini pek sempatiyle karşılamadı. Ancak bu hükümet düştükten sonra Azerbaycan askerî birlikleri kurulmaya başlandı. Müslümanlar Ermeni ve Gürcülerde olduğu gibi "Millî Konseyler" nezaretinde örgütleniyorlardı.

(17) Bayur; s.205-206.

(18) a.g.e.; s.406-407.

Müslüman millî birliklerinin çekirdeğini Petrograd'dan getirilen Vahşi Tümen (Dikidiviziya) oluştuyordu. Azerbaycan birliklerinin genel komutası Rus ordusunda general olarak görev yapmış olan Azerbaycan Türk'ü Ali Han Şihlinski'ye verilmişti. Subaylar ise dağılmakta olan Rus ordusundaki Müslümanlar idi. Bu arada 1917 sonbaharında, Bakû Harp Okulu'nda Azerî Türk subaylar yetiştirilmeye başlandı. Kurulmaya başlanan Azerbaycan birliklerinin silâha ihtiyacı vardı ve ne Kafkas Cephesi Komutanlığı, ne de Bakû Sovyeti onlara silâh vermeyi kabul ediyorlardı. Bu durumda Bolşeviklerin etkisi altında kalan savaş yorgunu Rus askerleri, Azerbaycanlıların silâh kaynağı olmaya başladılar. Ocak 1918'de Azerbaycan milislerinin silâh ele geçirmek için tertip ettikleri ve "Şamhor Kıyımı" diye bilinen kanlı bir çatışma meydana geldi. "Maverâ-yi Kafkas Hükûmeti"nin de desteklediği ve Azerbaycanlılar silâhların Bolşeviklerin eline geçmemesi amacıyla Tiflis'ten Bakû'ye trenle giden bir Rus birliğini Şamhor İstasyonu'nda durdurmuşlardı. Askerlerin silâhlarını teslim etmeyi reddetmesi üzerine çatışma çıkmış, Azerîler bol miktarda silâh ve cephe ele geçirmişler, ancak bu çatışmada 1000 kadar Azerbaycan Türk milisi şehit olmuştu. 1918 yılının Mart başlarında Vahşi Tümen'in askerleri Bolşevik yanlısı Lengeran Garnizonu'nu basarak buradaki silâhları ele geçirdiler. Yine Şemahi'de Azerbaycan Türk milisleri Bolşeviklerin silâh ve mühimmatlarını ele geçirdiler. Bu şekilde bir ölçüde silâhlanmaya başlayan Azerbaycan Türkleri, kırsal kesimlerde denetimi ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bu faaliyetler zaman zaman taşradaki en etkili Müslüman güç merkezi olan "Gence Millî Konseyi" tarafından tertip ediliyordu. (19)

Azerbaycan Türk milisleri, her ne kadar dağılan Rus birliklerinden ve silâh depolarına baskınlar yaparak elde ettikleri silâhlarla açıklarını kapatmaya çalışmış iseler de hâlâ Bolşevik Rus-Ermeni ittifakı karşısında esaslı bir güç oluşturmakta çok yetersiz görünüyorlardı. Mart 1918'den itibaren Bakûlü Müslümanlar, Ermeni ve Rus birliklerinin varlığından ve baskılarından oldukça fazla rahatsız olmaya başlamışlardı. Eski Çarlık Ordusu'nun bütün mirasını ele geçiren Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleri, siyasî kışkırtmalar neticesinde Müslümanlara karşı açıkça cephe almışlar, taşkınlık ve saldırılarını arttırmışlardı. Bu durum karşısında Bakû'nün Müslüman sakinleri korku içinde ve şehrin nüfus dengesini değiştirecek şekilde öz sahibi oldukları tabii başkentlerini terk etmeye başlamışlardı. Bu gelişmeleri Bolşevik siyasetçiler tezgâhladıkları için, Müslümanların bu trajik durumlarına kıllarını bile kıpırdatmıyorlardı. Bolşevik Ruslar, bir Türk-Ermeni çatışmasının kendi yararlarına olacağını düşündüklerinden; Şaumyan konuşmalarında sürekli şiddetli bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu dile getiriyordu. Şaumyan, Azerbaycan milliyetçilerini Rus devriminin düşmanları olarak nitelendiriyor, Bolşevikleri devamlı suretle Müslümanlara karşı kışkırtıyordu. Bu arada Tiflis'de bulunan Seym Meclisi'nde, Gürcü, Ermeni ve Azerîler arasındaki sürtüşmeler ve anlaşmazlıklar, yükselen millî çekişmeler Bolşeviklere cesaret veriyordu ve kendilerini önce Bakû'nün ve uzun vadede bütün

(19) Swietochowski; s.155-156.

Güney Kafkasya'nın tek hakimi yapacak olan iç savaşa hazırlıyorlardı. (20) Ermeniler Bakû'den başka güçlü oldukları diğer bölgelerde de Türklere karşı tarihî düşmanlıklarını gösteriyorlardı. Çar ordusunun dağılması üzerine savunmasız kalan Gökçe Göl'ün batısındaki Erivan Müslümanları Ermeniler tarafından katledilmeye başlanmışlardı. Erivan vilâyetine bağlı 211 Türk köyü, Antranik'in teşkil ettiği çeteler tarafından tahrip edilmiş ve bu bölgede yaşayan 100.000 Türk katledilmişti. Ermenilerin katliam ve zulümleri neticesinde Erivan bölgesinde yaşayan 300.000 Türk'ün önemli bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştı. Karabağ bölgesinde de Ermeni zulmü ve katliamı sürüyordu. Gence bölgesinde oldukça kuvvetli bulunan Müslümanlar Ermeni saldırılarına karşı koyabiliyorlardı. Azerbaycan'ı istilâya karar vermiş bulunan Şaumyan ve başında bulunduğu Bakû Sovyeti, iç savaşı Bakû'de başlatarak buradaki Türkleri imha etmeyi plânlıyorlar, bunun için bahane ve fırsat kolluyordu. 18 Mart 1918'de Lengeran'dan Bakû'ye gelen 20 kadar Azerbaycan askerinin silâhlarını almak bahanesiyle Ermeniler Bakû'deki Müslümanlar üzerine saldırdılar. İki gün içerisinde Bakû Türklerinden erkek kadın binlerce insanı öldürdüler. (21) Bolşevik Rus-Ermeni ittifakının tarihî kinleri ve Hristiyanlık taassubuyla giriştikleri bu korkunç katliamda 12.000 Müslüman hayatını kaybetmiştir. (22) Bu olaylardan kuvvet ve cesaret kazanan Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Ermeniler de ayaklanarak Türklere karşı taarruza başladılar. Bakû'den sevk edilen kuvvetlerle ve İngilizlerin yardımıyla Şemahi Ermenileri, buradaki Türkleri katlettiler. Nuha, Zakatali ve Gence'den katliama maruz kalan kardeşlerinin yardımına koşan gayri muntazam milis kuvvetleri, herhangi bir varlık gösteremeyerek bozuldular. Meydanı boş bulan Ermeni ve Rusların meydana getirdiği Bolşevik kuvvetler batıya doğru ilerleyerek, Müsüli-Gökçay hattına kadar olan yerleşim birimlerini tahrip ederek, ellerine geçirdikleri Türkleri katlettiler. Bolşevik ve Ermeni tehlikesinin yaklaşmakta olduğunu gören Gürcüler Müslümanlara destek olmak amacıyla Rus ordusunda subaylık yapmış Prens Mogolof isimli bir subayın komutasında 300 kadar Gürcü askerini yardıma göndermişlerdi. Azerbaycanlı General Ali Han Şihlinski Çarlık Rusyası'nın Avrupa cephelerinde kullanmak üzere Kafkas Türklerinden teşkil etmiş oldukları Dikidiviziya (Vahşi Fırka)'ya mensup askerlerden "Tatariski polk-Tatar Alayı" adıyla 300 kadar süvariden oluşan bir kuvvetle Ermeni ve Rus işgalcilere karşı koymaya çalışıyordu. Bu sıralarda Azerbaycan'ın Nuha, Zakatali gibi kuzey kısımlarında ve Dağıstan'da esaretten kurtulan Türk subay ve erleri tarafından milis teşkilâtları meydana getirilmeye çalışılıyordu. (23)

Gence'nin güneyinde dağlık bölgelerde yaşayan Ermeniler, Bakû'den batı istikametinde istilâlarını genişleten Bolşevik Rus ve Ermenilere yardım için hazır vaziyette bulunuyorlar ve daima komşuları olan Türklerle çatışma hâlinde

(20) a.g.e.; s.157-158.

(21) ATASE Arşivi; K.3823, D.22, F.7-2. Cihangir Zeyneloğlu; Azerbaycan Tarihi, Şems Matbaası, İstanbul, 1924, s.202.

(22) Kurat; s.538.

(23) ATASE Arşivi; BDH. Koll.K. 3823, D.22, F.7-2.

yaşıyorlardı. Hatta Gence'nin yarısına yakın bir kısmını meydana getiren ve kendi mahallerinde oturan Ermenilerle Türkler arasında düşmanlık açıkça kendini göstermekte, ufak çapta çatışmalar meydana gelmekte ve bu çatışmalar topyekûn bir boğuşmaya dönüşme istidadı göstermekte idi. Zengezur havalisinde yaşayan Ermeniler, Karabağ'ın merkezi olan Şuşa üzerine saldırıya geçerek buradaki Türkleri kuşatarak imha etmeyi plânlıyorlardı. Şuşa Agdam-Yevlah Yolu üzerindeki Askeran Boğazı Ermeniler tarafından kesilmiş, Şuşa'da kuşatılan Türklere başka bölgelerden yardım ulaşması böylece engellenmiştir. (24) Azerbaycan'ın her tarafında mikrop gibi yaşayan Ermeniler teşkilâtsiz ve savunmasız Türklere karşı bu durumu fırsat bilerek tecavüzlerini alabildiğine arttırmışlardı. Bakû'nün durumu her geçen gün kötüye gitmekteydi. Büyük çaplı Bolşevik tehlikesinin batıya doğru yayılmasına engel olmak amacıyla, Bakû önlerinde bulunan 200 kadar Gürcü askeri, Bolşevik Rus-Ermeni ittifakı karşısında bir varlık gösteremeyeceklerini anlayarak buradan çekilmeye başlamıştı. Aynı zamanda Gürcüler bu aşamada Azerbaycan'ın bu müşkül durumundan yararlanmayı düşünerek Almanlardan da güç ve cesaret alarak Türkler aleyhine birtakım hareketlere de girişmişlerdi. Gürcüler, Gence vilâyetinin Müslümanların yaşadığı bazı yerlerine Alman ve Gürcü bayraklarını çekmişler, Türklerin bu olaylara müdahale edebilecek kuvvetleri bulunmadığından, ancak protesto ederek tepki gösterebiliyorlardı. Yine Gürcistan'da bulunan Alman kuvvetlerinden bazı birlikler Azerbaycan'da Alman ve Gürcü çıkarlarını temin etmek için faaliyet gösteriyorlardı. Bu maksatla bazı demir yolu hatlarını kontrolleri altına almış bulunuyorlardı. (25) İleride görüleceği üzere, demir yolları boyunca faaliyet gösteren bu Alman müfrezeleri Azerbaycan'a sevk edilen Türk kuvvetlerinin demir yollarını kullanmalarına engel olmaya çalışmışlar, hatta bu olaylardan dolayı iki taraf arasında ufak çaplı çatışmalar bile meydana gelmişti. (26)

Başta Azerbaycan'ın tabii başkenti olan Bakû olmak üzere, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaşanan Bolşevik Rus ve Ermeni vahşiliğine karşı Azeriler sınırlı askerî kabiliyetleri ve yetersiz silâhlarıyla karşı koymaya çalışıyorlardı. Azerbaycan'ın bu kara günlerinde, üyesi oldukları "Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu" onlara yardım hususunda ümit verecek hiçbir faaliyet içinde değildi. Konfederasyonun meclisi olan Seym'deki Türk mebuslarının Azerbaycan'ın durumunu ortaya koyan feryatları, mecliste esas söz sahibi olan Gürcü ve Ermeniler üzerinde hiçbir etki meydana getirmiyordu. Oysa Gürcüler, Gürcistan dahilindeki Bolşevik hareketleri binbir şiddet ve kahırla bastırmışlardı. Azerbaycan'ın Bolşeviklerce işgaline karşı, ümitsizce direnen Türk milislere fiilen yardım etmek bir yana, silâh bile sağlamamışlardı. Konfederasyonu meydana getiren bir millet saldırıya uğrayıp katledilirken, saldırganlara karşı kuru bir harp ilânında bile bulunulmamıştı. Bu durumda artık ümitler hep Türkiye'ye bağlanmıştı. O kardeş millet gelecek ve Azerbaycanlı kardeşlerini kurtaracaktı. Halkın bundan başka bir ümidi kalmamıştı. (27)

(24) a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-3.

(25) a.g.a.; TAR.Koll.K.1, D.1, F.1-120, 1-119.

(26) a.g.a.; BAF.Koll.K.1141, D.582, F.1-1.

(27) Resulzade; s.54, 58.

B. DAĞISTAN'IN DURUMU

Cengâver bir ruha sahip olan Kuzey Kafkas Türkleri Şeyh Şâmil'in önderliğinde Ruslara karşı uzun zaman şerefli bir mücadele vermişlerdi. Ruslar büyük uğraşılardan sonra bu mücadeleden galip çıkarak, bu bölgede yaşayan Türklere çok zulüm ve katliamlar yapmışlar, onları ezip sindirmişler ve pek çoğunu da memleketlerinden sürerek onların yerlerine göçmen olarak getirdikleri Rus Kazaklarını yerleştirmişlerdi. Aynı zamanda Kuzey Kafkas Türklerini bir daha bağ kaldırmamaları için askere almayı silâhsızlandırmışlardı. (28)

Kafkas İslâm Ordusu'nun Azerbaycan'ı kurtarma harekâtına başladığı sırada Kuzey Kafkasya'da yaşayan Çeçen, Osetin, Kumuk, Balkar ve Karaçay gibi Müslüman ve Türk kökenli kavimlerin durumu iyi değildi. Bir yandan İngiliz ajanlarının kışkırttığı Çarlık yanlısı Rusların, öte yandan Rus Kazakların baskı ve tehdidi altında bulunuyorlardı. Ancak onlar için asıl tehlike Bolşevik hareketiydi ve Bolşevikler Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ı tamamen ellerine geçirmek üzereydiler. Görünen bir gerçek vardı ki; Bu üç Rus unsurun aralarındaki fikir ve çıkar farklılıklarına rağmen ortak düşman olarak gördükleri Müslüman Türklere karşı birlikte hareket edebilmeleri idi. Uzun yıllar öz vatanlarında Çarlık rejiminin baskı ve tehdidi altında yaşayan Türkler, Bolşevik İhtilâli'nden sonra kurulan komünist rejimden de aynı baskı ve tehdidi görmüşlerdir. Bu da Rusların "Beyaz"ı ile "Kızıl"ı arasında önemli bir farkın bulunmadığını gösteriyordu. (29)

Lenin'in öğrencilerinden olan Şaumyan'ın Bolşevik Ruslara ve Ermenilere dayanarak Bakû'de yönetimi ele geçirmesi, Kafkas Türklerinde büyük endişe yaratmıştı. Bakû'de komünist rejimin kuvvetlenip Kafkaslar'ın diğer bölgelerine yayılmasını önlemek için Bakû'ye karşı birtakım hareketler başlamıştı. Bakû'ye karşı Dağıstan'dan toplanabilen bir kısım kuvvet harekete geçmiş, bunlar Bakû yakınlarındaki Balacari İstasyonu'na kadar ilerlemeyi başarmışlardı. Ancak Dağıstan'ın zaten sınırlı olan kuvvetlerinin, Bakû Bolşevikleriyle mücadele etmek için memleketlerinden uzaklaşması, fırsat kollayan Dağıstan'daki Bolşeviklerin işine yaramıştı. Bunlar Astrahan'dan getirdikleri kuvvetlerle Petrovsk (İncikale-Mahaçkale) şehrini denetimleri altına almışlardı. Bu durumdan haberdar olan Bakû karşısındaki Dağıstan kuvvetleri tekrar kuzeye hareket etmişler, fakat neticede ne Bakû'de ne de Petrovsk'da kendileri aleyhindeki gelişmeleri önleyememişlerdir. Bolşevikler böylece hem Bakû'de durumlarını kuvvetlendirmişler, hem de Kuzey Kafkasya'ya el atmışlardı. Bundan sonra Bolşevikler, bir taraftan Bakû'den kuzeye ilerleyerek Kuba, Haçmaz bölgelerini ele geçirdikleri gibi, kuzeyde de Petrofk'tan ilerleyerek Timurhan Şûra'yı işgal etmişlerdir. Bu hareketleri yapmakla önemli erzak kaynaklarını elde etmiş oldukları gibi, stratejik açıdan mühim mevkiileri de zapt etmiş oluyorlardı. Bir diğer husus da; Bakû'den Petrofk'a kadar uzanan demir yolu hattının önemli bir

(28) Kurat; s.480.

(29) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.1, D.1, F.1-120. Kurat; s.480.

kısmını denetimleri altına almış olmalarıydı. Bu itibarla Güney Dağıstan'ın kuzeye ve Kuzey Dağıstan'ın güneye yardım etmesi önlenmiş oluyordu. (30)

Dağıstan Türkleri, Rusya'dan ayrılıp ayrı bir devlet kurmayı benimsemiş olmalarına rağmen, bunun için teşkilâtlanmada ve millî bir kuvvet meydana getirmede gerekli enerjik davranışı gösterememişlerdi. Vilâdikafkas'ta teşkil edilmiş olan "Merkez İcra Komitesi" bağımsızlık için bir süre faaliyet göstermiş, ancak Bolşeviklerin Vilâdikafkas'ı işgal etmeleri üzerine dağılmış idi. Görünen o ki; Bolşevikler Dağıstan'da komünist rejimi hâkim kılarak, buranın Sovyet Rusya'ya bağlı kalması için istiklâl isteyen Türklerden daha atak hareket etmişlerdi. Teşkilât meydana getirip kuvvetler oluşturarak Dağıstan'ın önemli mevki ve şehirlerini ellerine geçirmişlerdi. Bolşevik güçler büyük ölçüde Rus, Ermeni, Yahudi, Kazak ve Gürcülerden oluşmuştu.

Bolşeviklerin silâh, cephane ve para yönünden sıkıntıları olmadığı gibi, aralarında eğitim görmüş çok kişi bulunduğundan gerek propaganda, gerekse ikna veya tedhiş yoluyla halkı etkilemeyi başarabiliyorlardı. Türklerden Bolşeviklere topluca katılmalar görünmemiş, Bolşevikliği benimseyen Türklerin sayısı son derece sınırlı kalmıştı.

Bu dönemde göz önünde bulundurulması gereken bir husus da Dağıstan'ın ekonomik durumudur. Dağıstan ekonomik açıdan da iyi durumda değildi. Şimdiye kadar Bolşevikliğe fazla ilgi duymayan halk onların aldatıcı propagandalarının tesiri altında bulunuyordu. Fakr u zaruret içinde kıvranan halk durumlarında bir değişiklik olmadığı takdirde Bolşevikliğe sempati duyabilirdi. (31)

Dağıstan'da, din adamlarının Müslümanlar üzerinde etkisi oldukça fazla idi. Bunlar arasında alim ve dirayetli bir şahıs olan Necmettin Molla, Dağıstan'ın kurtuluşu için mücadele etmiş ve bu uğurda şehit olmuştu. Ancak bu mücadele asrın gerektirdiği vasıta ve yöntemlerle yapılmadığı için başarı sağlanamamıştı. "Kafkas İslâm Ordusu"na bağlı 15. Piyade Tümeni Dağıstan Harekâtı'ndan önce buraya, teşkilât yapmak ve milis kuvvetler meydana getirmek için bir kaç Osmanlı subayı gönderilmişti. Bunlar bütün imkânsızlıklara rağmen Dağıstan'ın muhtelif bölgelerinde faaliyete başlayarak küçük çapta milis kuvvetler teşkil etmişlerdi. Bunların arasında Ruslara esir düşmüş olan Türk askerleri de bulunuyordu. (32) Ancak gerekli silâh, cephane ve komuta heyetinden yoksun, derme çatma birliklerle Dağıstan'da Bolşevik yönetimi kurmayı amaçlayan Bolşevikleri alt etmek son derece zordu.

Dağıstan'ın kurtuluşu için siyasî faaliyetler de sürdürülüyordu. Dağıstan'ın ileri gelenlerinden Abdülmecit Çermoyef (ileride kurulacak devletin başkanı olacaktır), Haydar Bamat ve Mehmet Karı Dibrov gibi şahıslar ülkelerine destek aramak için türlü zorluklarla Trabzon'a gelmişler ve burada düzenlenen konferansa katılarak Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdi. Daha sonra

(30) Berkok; s.23. Tanin, 27 Haziran 1918.

(31) ATASE Arşivi; BDH.Koll.K.3822, D.17, F.1.

(32) Berkok; s.24.

Batum'a gelen Dağıstan heyeti burada Enver Paşa ile görüşüp ondan da yardım talebinde bulunmuşlardı. Osmanlı Hükûmeti'yle de görüşmelerde bulunmak üzere Enver Paşa ile birlikte İstanbul'a gelen Dağıstan heyeti burada çok iyi karşılanmış, İstanbul basını bu heyete ve Dağıstan'ın sorunlarına geniş yer vermiştir. (33)

Enver Paşa başta olmak üzere Osmanlı Hükûmeti Dağıstan heyetinin yardım isteğini olumlu karşıladı. Kardeşlik ve dostluk rüzgârlarının estiği böyle bir ortamda 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğu bütün devletlere ilân edildi. Kurulan bu devleti Osmanlı Devleti resmen tanıdı. Bu gelişmelerden Sovyet Rusya'nın memnun olmadığı muhakkaktı. Çiçerin olayı Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemalî Bey nezdinde protesto etti. Ancak bu protestoya Osmanlı Devleti cevap bile vermeyerek Sovyet Rusya'nın davranışına önem vermediğini göstermiş oluyordu. (34) Osmanlı Devleti ile Kuzey Kafkas Cumhuriyeti arasındaki kardeşlik ve dostluk; 8 Haziran 1918'de Batum'da dostluk ve işbirliği anlaşmasının imzalanmasıyla en yüksek noktasına erişti. Bu anlaşmayla; Osmanlı Devleti Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'ne askerî yardımda bulunmayı, böylece onu dıştan ve içten gelebilecek tehditlere ve saldırılara karşı korumayı üstlenmiş oluyordu. Osmanlı Devleti'nin yeni kurulan bu kardeş devletle yakınlaşması, Sovyet Rusya'nın tahrikleriyle Dağıstan'da bulunan Bolşevikleri ve Kazakları harekete geçirdi. Bazı önemli mevkiiler komünistlerin eline geçti. Şubat 1918'den beri komünistlerin işgali altında bulunan Vilâdikafkas şehri ve bölgesinde de çarpışmalar oluyordu. Osmanlı subaylarının teşkil ettiği Dağıstan milisleri 4 Ağustos 1918'de karşı taarruza geçerek 13 gün süren şiddetli çarpışmalar neticesinde 17 Ağustos 1918'de Vilâdikafkas'ı Bolşeviklerden kurtardılar. Ancak bu başarının yarattığı sevinç fazla sürmedi. Kuzey İran'dan Bakû'ye gelen, fakat burada Kafkas İslâm Ordusu karşısında tutunamayarak Dağıstan'a yönelen Kazak Albay Biçerakov'un kuvvetleri önce Derbent'i daha sonra kuzeyde bulunan Petrovsk'u işgal ettiler. (35) Böylece Dağıstan milisleri Bolşevik güçlerden başka bir de daha iyi teşkilâtlanmış dirayetli bir albayın komutasında bulunan düzenli Kazak birliği ile de çarpışmak zorunda kalmışlardır. Bu durumda Albay Biçerakov'un kuvvetlerine karşı yapabilecekleri fazla bir şey yoktu. Nasıl Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı kardeş Türkiye'nin yardımlarıyla temin edilecekse, Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin bir süre ayakta kalabilmesi de aynı yardımla mümkün olacaktı. Osmanlı Devleti, kendi toprakları dört bir yandan işgale maruzken Azerbaycan ve Kuzey Kafkas Cumhuriyetlerini bağımsızlıklarına kavuşturmak amacıyla yaptığı bu yardımlarla, kardeşin kardeşe yapması gereken fedakârlığın en güzel örneğini vermiştir.

(33) Kurat; s.484-485.

(34) a.g.e.; s.486-487.

(35) a.g.e.; s.488. Berkok; s.6, 7, 18.

II. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONLARINA DOĞRU AZERBAJCAN'A KARŞI BAZI DEVLETLERİN İZLEDİĞİ SİYASET

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN AZERBAJCAN SİYASETİ

Enver Paşa ve dava arkadaşları Birinci Dünya Savaşı'na girerken Osmanlı Devleti'nin, yıllarca alınan yenilgilerden dolayı sarsılan prestijini tamir edip, onu yeniden saygın bir devlet haline getirmeyi umuyorlardı. Savaşın mutlak surette İttifak Devletleri'nin galibiyetiyle neticeleneceğine ve Osmanlı Devleti'nin Makedonya, Batı Trakya, Doğu Anadolu, Mısır ve Kıbrıs'ta birtakım kazanımlar sağlayacağına inanılıyordu. (36)

Enver Paşa, devlet yönetiminde etkin olmaya başladığı andan itibaren kendisinde kutsal bir ülkü olarak, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türkleri Rusya'nın boyunduruğundan kurtarmak düşüncesi, ömrünün sonuna kadar her zaman canlı kalmıştır.

Enver Paşa yalnızca "Turancılığı" değil İslâmlık, İslâm Birliği, Kutsal Cihat, Dünya Müslümanlarıyla yakınlaşma ve onlarla iyi ilişkiler kurmayı ideal olarak benimsemişti. Kafkasya'da: Yalnızca Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri için değil, bütün Kafkas Müslümanları için kurtuluş ümitleri beslemiş ve bu uğurda çalışmıştır. (37)

1 Kasım 1914'te Rusların Doğubeyazıt'a saldırmasıyla Doğu Cephesi açılmıştı. Enver Paşa 21 Aralık 1918'de önce Kars, Ardahan ve Batum'u yeniden anavatana dahil etmek ve ikinci bir hamle ile de Kafkas Müslümanlarını Rusların boyunduruğundan kurtarmak için Türk ordusunu karşı taarruza geçirmişti. Enver Paşa'nın bu hedeflere ulaşabilme düşüncesinin heyecanı ve aceleciliği içinde, uygun olmayan bir mevsimde yapılan taarruz, soğuk, hastalık ve donanım eksikliği gibi sebepler yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmış ve 3. Ordu'nun dörtte üçü kaybedilmişti. Bu yenilgiyle Osmanlı Devleti'nin morali ve askerî durumu çok ciddi yara almış olup, 1915 yılı içinde Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Rus işgaline uğramıştır. Bu arada Ruslarla birlikte hareket eden Ermeniler büyük zulüm ve katliamlara girişmişlerdir. (38)

Sarıkamış mağlubiyeti, Enver Paşa'nın Kafkasya'daki emellerinde ve bu yolda izlediği siyasette önemli bir değişiklik yaratmamıştır. Yeniden uygun bir ortamı bulduğu zaman yeni bir girişim başlatması muhtemeldi. Osmanlı Devleti ile Kafkaslar'da yaşayan Türk ve Müslüman halk arasında kökleri çok eskilere dayanan tarihî, kültürel, dinî ve ırkî bağlar bulunuyordu. Bölgenin coğrafi yapısı da iki kardeş unsur arasında dostane ilişkiler kurulmasına son derece müsaitti.

(36) J.Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw; s.377.

(37) Ş.Süreyya Aydemir; Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, c.3, İstanbul, 1978, s.433.

(38) J.Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw; s.378.

Enver Paşa'nın Azerbaycan ve Kafkasya'da yaşayan diğer Türk kavimlerini bağımsızlığına kavuşturma siyasetinin gerçekleşebilmesi için, her şeyden önce Çarlık Rusyası'nın Birinci Dünya Savaşı'nda yenilerek zayıflaması gerekiyordu. 1917 Bolşevik ihtilallerinin etkisiyle Rus ordularının Alman ve Türk cephelerinde hezimetle uğraması, Çarlık Rusyası'nın çökmesi yolunda büyük ümitlere neden oldu. Özellikle 1917 yılının sonlarına doğru Rus ordularında disiplin ortadan kalkmış, askerler topluca firar etmeye başlamışlardı. Artık Çarlık rejimi son anlarını yaşar olmuştü. (39)

Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, ülke genelinde hâkimiyet kurabilmek için bir an önce savaşı sona erdirmek üzere, Almanya ve müttefiklerine barış teklifinde bulundular. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması Osmanlı Devleti'ne önemli çıkarlar sağlamış, Doğu Anadolu ile birlikte Kars, Ardahan ve Batum uzunca bir zamandan sonra yeniden anavatana katılmıştı. Bu tarihî gelişmenin ortaya çıkardığı fırsat, Enver Paşa ve kabinesine "Turancılık" siyasetinin yeniden uygulamaya konulması için ikinci bir harekât imkânı vermişti. Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin baskısıyla dağılan "Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti" yerine Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri ayrı devletlerini kurup bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Bu gelişme Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ni iyice birbirine yaklaştırmıştı. Bunun neticesi olarak 4 Haziran 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti ile bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre Azerbaycan, ülkede asayiş ve güvenliğin sağlanması, devlete yönelen tehditlerin bertaraf edilebilmesi için Türkiye'den askerî yardım isteyebilecekti. Ayrıca bu antlaşma ile Bakû petrollerinin, dönecek bir boru hattı ile Batum Limanı'na akıtılması kararlaştırılmıştı. (40)

Böyle bir antlaşmanın imzalanmış olması, Türk kuvvetlerinin Brest-Litovsk barışı ile belirlenen sınırı aşarak, Azerbaycan'da Bolşevik Rus ve Ermenilere karşı askerî harekâtı başlatmak üzere olmaları, Sovyet Rusya'yı ve Almanya'yı tedirgin etmiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almışlardı. İngilizler ve Ermeniler de Osmanlı ordusuna karşı açıkça cephe almışlardır. Sovyet Rusya'nın duyduğu bu rahatsızlığı bir ölçüde anlamak mümkündür. Zaten Osmanlı Hükûmeti, Kafkas Türkleri ile ilgilenmeye başladığı andan itibaren sağlanan gelişmelerin kendi aleyhine olduğunu değerlendirerek, durumu kendi lehlerine düzelterek askerî kuvvetleri bulunmadığı için, Osmanlı Devleti'ni protesto etmekle yetinmek zorunda kalmıştı. Kurulan yeni Rus Devleti de Azerbaycan'ı Rusya'nın bir parçası olarak görüyor, buraya başka bir devletin müdahale etmesini istemiyordu. Öte yandan kurulan komünist rejimin ülke genelinde hâkimiyetini kurabilmesi için, Bakû petrollerine hayati derecede ihtiyacı bulunuyordu. Lenin, Bakû'nün önemini bildiğinden, en kabiliyetli öğrencilerinden biri olan Şaumyan'ı buraya göndererek burada komünist bir yönetim kurmasını sağlamıştı. Böylece, bir ara Bakû'den Rusya'ya aksar gibi olan petrol sevkiyatı yeniden düzenli bir şekilde yapılmaya başlanmıştı. Eğer Türk askerî gelir, Azerbaycan'daki Bolşevik Rus ve Ermeni

(39) Kurat; s.501.

(40) Kurat; s.477.

ittifakını çökerterek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını temin ederse, o zaman Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'la olan hayatî bağları da koparılmış olurdu. Sovyet Rusya'nın duyduğu rahatsızlığın temelinde bu korku bulunuyordu.

Ermenilerle Türkler arasındaki tarihî düşmanlık, Ermenilerin Bakû katliamında önemli rol oynamaları ve bunun öcünü alacaklarından korktukları için, Türk askerine karşı koyması doğal karşılanabilir. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin en fazla savaştığı bir devlettir. İngiltere, Osmanlı Devleti'ni Irak, İran ve Hindistan'dan uzak tutmak için Türk ordusunun Azerbaycan Harekâtı'nı önlemeye yönelik her türlü faaliyetin içinde olacaktır. Kaldı ki Bakû petroleri İngiltere'nin de iştahını kabartıyordu. Bu yüzden Bakû'yü Bolşevik Rus ve Ermenilerle birlikte savunmaya çalışacaklardır. Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin müttefiki olması sıfatıyla Osmanlı Devleti'ne ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı cephe almasını izah etmek kolay değildir. Almanya yeni kurulan Gürcistan ve Ermenistan'ı tanıdığı halde, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımak istememiştir. Diğer yandan Almanya Genelkurmay Başkanlığı, Osmanlı Devleti'ni Azerbaycan Harekâtı'nın durdurulması ve Türk askerlerinin buradan çekilmesi konusunda içeriği tehdit kokan ultimatolar vermiştir. (41)

Bütün bu karşı koymalara rağmen, ileride daha geniş olarak görüleceği gibi, Enver Paşa bütün güçlükleri göğüsleyip önce Azerbaycan'ı, sonra Dağıstan'ı Bolşevik zulmünden ve işgalinden kurtarmıştır.

Gence'de kurulmuş olan "Azerbaycan Millî Komitesi" ilk defa Naki Keykurun'u İstanbul'a göndermiş, Enver ve Tâlât Paşalar ile görüşen bu zat ondan Osmanlı Devleti'nden askerî yardım isteğinde bulunmuştu. Bu istek Enver ve Tâlât Paşalar tarafından uygun karşılanmıştı. (42)

Aradan geçen zamanda ilişkiler daha da pekişmiş ve 4 Haziran 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti ile dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmıştı. En son olarak 1918 Haziran ayının sonlarına doğru Azerbaycan Meclis Başkanı Resulzade Mehmet Emin İstanbul'a gelerek, Enver Paşa ile yardım hususunda yeniden görüşmelerde bulunmuştu. (43)

Azerbaycan'da Bolşevik işgali her geçen gün genişleyerek devam ederken Osmanlı yardımının şekli ve tarzı konusunda Azerbaycan halkında iki ayrı görüş ortaya çıkmıştı. Aydınlar Türkiye'nin yardımının zarurî olduğunu kabul etmekle beraber, Azerbaycan'ın bağımsız bir Cumhuriyet idaresine sahip olmasının lüzumuna inanıyordu. "Müsavat" Partisi'ne mensup Azerbaycanlı liderler ile "Sosyalist Bloku" ve "Himmet" Partisi gibi aşırı solcu parti liderleri, Osmanlılara kayıtsız şartsız hayranlık duymayı eleştiriyorlardı. Bunların karşısında olan esnaf, din adamları gibi halkın çoğunluğunu teşkil eden ve hiçbir siyasî düşünce ve ideolojiye sahip olmayan kesim ise, Osmanlı Devleti'ne iltihak etmek tezini savunuyordu. Hatta bu isteklerini fiilî olarak göstermek için Batum'da 3. Ordu

(41) Aydemir; s. 411.

(42) Naki Keykurun; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları, İstanbul, 1964, s. 67, 68.

(43) Kurat; s. 530.

Komutanı Vehip Paşa'ya müracaat bile etmişlerdi. Azerbaycan'da bu iki görüşten istiklâlcileri "Müsavat" temsil ederken, "İlhakçı"ları da aslen Azerbaycanlı olup hatırı sayılır bir Osmanlı bürokrati olan Turancı görüşlere sahip Ağaoğlu Ahmet Bey'le beraber Doktor Karabey Karabekof temsil etmekte idiler. "İlhakçı"lar "İttihat" Partisi bayrağı altında birleşmişlerdi. Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa bu iki grup ve görüşe karşı kendisinin asker olduğunu, siyasî konuları danışmanı Ağaoğlu Ahmet Bey'e bıraktığını açıklayarak, tarafsızlığını belirtmiştir. Ancak Ağaoğlu Ahmet Bey'in görüşü zaten bellidir. Nuri Paşa'da Azerbaycan yönetiminde solcuların ağırlık kazanmasını arzu etmemektedir. Bu yönüyle "İttihatçı"lara olan yakınlığını gizlememiştir. Diğer yandan Rus devriminin bir ürünü olan Azerbaycan Millî Konseyi'ne de pek itibar etmemektedir. Nuri Paşa'nın Haziran ortalarında kurulan ve içinde bazı istemediği bakanların bulunduğu Fethi Ali Han Hoyski Kabinesi'ni onaylamaması, bir siyasî krize yol açmıştı. Millî Konsey'den bir heyet Nuri Paşa ile görüşmek istemiş ise de, Nuri Paşa siyasî konuları danışmanı Ağaoğlu Ahmet Bey'e havale ettiğinden, onunla görüşmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde Turancı programın mimarlarından biri olan Ahmet Bey bu heyete halkın kendilerini istemediğini, bu durumda halkın ayaklanabileceğini belirtmiş, böyle bir olayın meydana gelmesi hâlinde halkı kurtarmaya gelmiş olan Osmanlı askerinin halka kurşun atmayacağını söylemiştir. Ahmet Bey bu durumda önce Millî Konsey'in dağıtılmasını ve yeni hükûmetin Nuri Paşa tarafından atanmasını önermiş, ancak sonunda Millî Konsey'in bir süre yönetim organı olmaktan vazgeçmek koşuluyla bir kabine kurmasını kabul etmişti. Aşırı solcu olan "Himmet Partisi" ile "Müslüman Sosyalist Blok" bu durumu protesto ederek "Millî Konsey"den çekildiklerini açıkladılar. Meclisin geri kalan üyeleri Resulzade Mehmet Emin Bey'in düşüncesini kabul ettiler. Resulzade; Mecliste bir çözüm yolu bulunamadığı takdirde kara gericilerin yönetimi ele geçirme tehlikesi var, diyordu. 17 Haziran'da uzlaşmaya varıldı. Fethi Ali Han Hoyski ikinci kabinesini kurdu. İlk kabinede yer alan "Müslüman Sosyalist Blok"tan aşırı solcu iki bakan; Haydarov ile Şeyhülislâmzade, "Müsavat Partisi"nden aşırı Azerbaycan Milliyetçisi Caferov'a yeni kabinede görev vermemişti. Yeni kabinenin kurulduğu gün "Millî Konsey" yetkilerini, ileri bir tarihte "Azerbaycan Kurucu Meclisi"nin kurulmasına kadar, aynı zamanda yasama organı olarak da görev yapacak olan hükûmete devretmişti. (44)

"Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu"nun dağılmasıyla kurulan üç Kafkas devletinden Gürcistan ve Ermenistan'ın siyasî örgütlenmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne oranla şüphesiz daha iyi idi. Gürcü ve Ermeni halkının devletlerine sahip çıkma bilinci de gelişmişti. Bu devletlerin en azından dahilî güvenliğini sağlayacak orduları da mevcuttu. Ne yazık ki yukarıda sıralanan bu hususların Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Gürcistan ve Ermenistan düzeyinde mevcut olduğunu söylemek oldukça zordur. Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının başta Bakû olmak üzere önemli bir kısmı işgal altında bulunuyordu. Bakû'den batı istikametinde taarruza geçen Bolşevikler, Bakû-Gence arasındaki toprakların

(44) Swietochowski; s. 179, 180. Bayur; s.239-240.

yarısını ellerine geçirmişlerdi. Azerbaycan halkı savunmasız bir durumda olduğu için bu istilâcılar durduracak bir kuvvete ihtiyaç bulunuyordu. Bu yardımın geleceği tek bir yer var idi. Osmanlı Devleti, Osmanlı askeri Azerbaycan'a normal şartlarda müdahale yapmamıştı. Bir milleti katliamdan kurtarmak amacıyla Azerbaycan'a girmek zorunda kalmıştır. Bu durumda Azerbaycan'daki siyasî partilerin kendi güçlerine dayanarak bağımsızlık istemeleri hayalden başka bir şey değildi. Başta Sovyet Rusya olmak üzere büyük devletlerin gözleri Bakû petrolü üzerinde idi. Bunun yanında Ermenilerin Türklere duydukları kinin sonucu olarak katliam hırsıyla hareket etmeleri bir diğer husustu. Bütün bu iç ve dış tehditlere karşı Azerbaycan'daki siyasî partiler acaba aralarındaki meseleleri bir kenara bırakıp yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bekası için güç birliği, fikir birliği gönül birliği içine girmişler mi? Hayır, Bolşevik Rus ve Ermeniler Bakû'de, Karabağ'da, Gökçay'a kadar olan Azerbaycan'ın orta bölgelerinde tüm şiddetiyle zulüm ve katliamlarını sürdürürlerken, Azerbaycanlı siyasîlerin bu gelişmelere karşı ortak bir tavır almadıklarını görüyoruz. Son derece ilginçtir ki aradan geçen 76 yıla ve yaşanan bunca acılara ve ızdıraplara rağmen, Azerbaycan'ın günümüzdeki manzarası 1918 yılının siyasî parçalanmışlığı ve aymazlığıyla büyük bir benzerlik göstermektedir.

Yüce bir vazifeyi yerine getirmek için Azerbaycan'a gönderilen Nuri Paşa'nın, siyasî partiler arasındaki çekişmelere seyirci kalmaması, bir ölüm-kalım savaşının verildiği böyle bir dönemde partiler üzerinde otorite tesis etmesi, yapılması gereken tabii bir harekettir. Devletin gerçek bağımsızlığı düşman unsurların Azerbaycan'dan temizlenmesiyle sağlanabilirdi. Bu mücadelenin başarıya ulaşması için, hiç şüphesiz siyasî partilerin Osmanlı ordusunun gösterdiği fedakârlığı takdir ederek, vatanlarına sahip olma bilinciyle hareket etmeleri gerekirdi.

Osmanlı Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardım ederken son derece temiz düşüncelerle hareket etmişti. Azerbaycan'dan toprak kazanma ve birtakım emperyalist imtiyazlar temin etmek düşünülmemiştir. Hatta Enver Paşa Azerbaycan'ı fikren kalkındırmak ve eğitim sistemini Türkleştirmek için buraya, kendi ülkesinin ihtiyacı olduğu halde öğretmenler göndermiştir. Osmanlı Devleti'nin, siyasî ve askerî zorluklar içinde bulunduğu, cephelerde savaşın bütün şiddetiyle sürdüğü bir sırada, genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eğitim meselesiyle bile ilgilenmesi kardeşçe bir davranış olarak takdir edilecek bir husustur. Osmanlı Devleti'nin yönetimini ellerinde bulunduran Enver ve Tâlât Paşaların esas düşüncesi şu idi: Azerbaycan ve Dağıstan'ı Bolşevik Rus ve Ermenilerden temizlemek, Rus tehdidini buralardan uzaklaştırmak, böylece Azerbaycan ve Dağıstan'ı içine alacak büyük bir "İslâm Devleti" kurarak Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir tampon devlet meydana getirmektir. (45)

Görüldüğü üzere Enver Paşa'nın Kafkas siyasetiyle iki önemli husus gerçekleştirilmiş olacaktır. Birincisi: Hemen hemen bir asırdır Rusya'nın

(45) Keykurun; s.68. Swietochowski; s. 181. Kurat; s.521.

boyunduruğu altında yaşayan Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri Rus ve Ermeni zulmünden kurtarılacak, ikinci husus olarak da Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir "İslâm devleti" kurulmak suretiyle araya bir set çekilmiş olacaktı. Bu projede, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'ı ilhak etmek gibi bir düşüncesi yoktu. Toprak kazanarak genişleme peşinde değildi. Yalnızca bu Türk illerinin teşkilâtlandırılması ve kurtarılması amaçlanmıştı.

B. ALMANYA 'NIN AZERBAYCAN SİYASETİ (KROKİ: 2)

Osmanlı birliklerinin 1877 hududunu geçmeleri, daha doğuda gerçekleştirilecek harekâtın haberini veriyordu. Askerî alanda sağlanan bu üstünlük, Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin mütareke şartlarını Gürcü ve Ermenilere kabul ettirmesinde önemli bir faktör olmuştur. Batum Konferansı sonunda, Osmanlı Devleti'yle Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan ve siyasi ağırlığı kadar, askerî ve ekonomik ağırlığı da bulunan antlaşmaya Almanya ve Sovyet Rusya sıcak bakmadı. Osmanlı Devleti'nin izlediği Kafkas siyaseti karşısında Almanya, sanki Osmanlı Devleti'nin müttefiki değil de, Sovyet Rusya'nın müttefiki gibi bir tutum sergiliyordu.

Oysa ki Almanya, Osmanlı Devleti'ni türlü vaatlerle Birinci Dünya Savaşı'na sürüklerken, Enver Paşa ve çevresindekilerin çok hassas oldukları, Türk dünyası ile ilişkiler, İran, İslâm birliği gibi konularda onların duygularını mütemadiyen körüklemişti. Hatta, İran ve Afganistan'ın fethi, Hint Müslümanlarını İngiltere'ye karşı ayaklandırmak suretiyle İngilizleri Hindistan'dan çıkarmak gibi projeler ortaya atarak, Osmanlı yöneticilerine güzel hayaller yaşatan yine aynı Almanya idi. Ancak, savaşın sonlarına doğru birtakım somut gerçekler ve çıkarlar ortaya çıkınca, Almanya bu konulardaki tutumunu değiştirdi. Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu dağıldıktan sonra kurulan devletlerden Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını anlayışla karşılayıp, Gürcistan'ı tanıırken, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı gayet soğuk davranıp onu tanımamıştı. Hatta Azerbaycanlıların Türk kimliğini de inkâr ederek onları Tatar olarak nitelendirmiş, Türkiye ile olan kardeşlik bağlarını görmemezlikten gelmiştir. (46) Almanya, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girmesini zorlaştırmak için birtakım tezgâhlar hazırlamıştır. Osmanlı askerî nakliyatının yapılması için önemli bir güzergâh olan Gümrü-Tiflis-Gence demir yolu, Almanya'nın Gürcistan'daki askerî ve siyasi temsilcisi olan General von Kress'in Gürcistan Hükümeti'ni yönlendirmesiyle Türk askerî nakliyatına kapatılmıştı. von Kress, bu şekilde Gürcistan Hükümeti'ni Osmanlı Devleti'ne karşı tavır aldırdıktan başka, araları pek iyi olmayan Ermenilerle Gürcüleri Osmanlı kuvvetlerine cephe almaları için anlaştırmaya çalışıyordu. Almanya'nın Kafkas siyasetinin ağırlık noktasını Bakû petroleri oluşturuyordu. Bakû'nün Osmanlıların eline geçmesini kesinlikle istemiyorlardı. Almanya'nın Gürcistan'da bulunan kuvvetleriyle Bakû'yü işgal etmesine imkân

(46) Aydemir; s.411.

yoktu. Ama, bu yolda sınırsız bir ihtiras içindeydi. Hiç olmazsa, Bakû'ye Osmanlı kuvvetleriyle birlikte girmek istiyorlardı ve bunun plânlarını yapıyorlardı. (47)

Bu amaçla, Tiflis'te bulunan General von Kress, Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'ya çektiği telgrafta; "Bir veya birkaç Alman taburunun şehrin düşmesi sırasında vazifelendirmeniz, veya şehrin asayişinin temini hususunda kullanmanız için emriniz altına vermek zaruretiyim. Muvafakatınızı rica ederim"(48) demek suretiyle Bakû'de bulunacak bir Alman birliği sayesinde zaferden pay almayı ve aynı zamanda bu birlik sayesinde Alman ekonomik çıkarlarının bekleliğini de yapmış olacağını düşünüyordu.

General von Kress'in bu tür teklifleri oyalama cevaplarla geçiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak, general bir emrivaki ile bir Alman taburunu, Kafkas İslâm Ordusu emrine girmesi için yola çıkarmıştı. Bu taburu geri göndermek zaten soğuk olan ilişkileri daha da kötüleştirebilirdi. Bu yüzden taburun geçeceği Gümrü sınırındaki demir yolu köprüsü tahrip edilmek ve haberleşme hatları kesilmek suretiyle bu emrivaki ustalıklı bir hareketle atlatılmış ve Alman taburunun Bakû'nün zaptında görev alması önlenmişti. (49)

Almanlar, Türk Ordusu'nun Azerbaycan Harekâtı'nı önlemek ve Bakû'nün Türklerin eline geçmesine engel olmak için daha başka yolları da denemişlerdi. Osmanlı Genel Karargâhı'nda görevli Alman subaylarının hazırladıkları bir harekât plânı ile Kafkas Cephesi'ndeki Türk birliklerinin gerçek hedefi saptırılmaya çalışılmıştır. Bu plâna göre, Batum-Tiflis-Bakû demir yolundan bir menzil yolu olarak yararlanmak suretiyle Hazar Denizi'nde hâkimiyet tesis edilecek, Bakû-Enzeli yolu ile İran'a kuvvet kaydırılacaktı. İran'da bulunan İngiliz birlikleri ezildikten sonra güneye, Basra Körfezi'ne inilecekti. Böylece, Irak'taki bütün İngiliz kuvvetleri kuşatılmış olacaktı. İngiliz Donanması'nın akaryakıt ihtiyacı Basra'daki Disful-Şuster bölgesinden temin edildiği için bu petrol kaynaklarının ele geçirilmesiyle İngiliz kuvvetleri zor duruma düşecek, Irak'tan çekilmek zorunda kalacaktı. İngiltere'nin Irak ordusunun bu çekilişi harbin gidişatını Osmanlı Devleti'nin lehine döndürmüş olacaktı. (50)

Bu bölgeleri içine alan bir haritaya bakacak olursak böyle geniş bir sahada sınırlı güç ve imkânlara sahip olan Şark Orduları Grubu'nun girişeceği harekât maceradan öteye bir şey ifade edemezdi. Alman kurmaylarının amacı; Kafkas harekâtıyla Azerbaycan ve Bakû'de sağlanacak Türk hâkimiyetini etkisiz bırakmak ve Osmanlı ordusuna hayalî hedefler göstererek Azerbaycan'daki Türk Cephesi'ni zayıflatarak siyasî ve askerî kuvvet dengesini kendi lehlerine çevirmektir.

(47) Rüşti; Büyük Harpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası, (93 sayılı Askeri Mecmuanın 34 sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askeri Mafaa- 1934, s. 40.

(48) M. Taylan Sorgun; Bitmeyen Savaş (Kut'ül ammare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları), İstanbul, 1972, s. 223.

(49) a.g.e.; s. 224

(50) a.g.e.; s.220. A. İhsan Sabis; Harp Hatıralarım (Birinci Dünya Harbi), c-4, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s.285.

Enver Paşa, Almanların Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'daki harekâtını engellemeye yönelik faaliyetlerine rağmen, bu harekâtı sonuna kadar sürdürmek kararındaydı. Bazı Alman müfrezeleri Azerbaycan dahilindeki demir yolları denetimleri altında bulundurmak ve istasyonları işgal etmek gibi eylemler içine girmişti. Bu tür eylemlere karşı Türk birliklerine şiddet kullanma yetkisi verilerek, Almanların kontrolündeki istasyon ve demir yollarının onlardan temizlenmesi emredilmişti. (51)

Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın Azerbaycan işlerine karışmaması için çaba sarf etmesi ve Bolşevik Rus ve Ermenilere karşı Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakû istikametine taarruza geçmesi gibi sebeplerden dolayı, Almanya Genelkurmay Başkanlığı Enver Paşa'ya karşı tutumunu sertleştirdi. Mareşal Ludendorf, Enver Paşa'ya iletilmek üzere Osmanlı Genelkurmayı'nda görevli General von Zekt'e gönderdiği bir yazıda; Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine haber vermeden ve Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine aykırı olarak Azerbaycan'da harekâta başladığını ve bu gelişmelerin Alman çıkarlarına ters düştüğünü belirtmiştir. Aynı yazıda, Osmanlı Devleti'nin Kafkas işlerinde Almanya'nın görüşünü ve onayını almadığı takdirde Almanya'nın siyasî ve askerî desteğini gözden geçirebileceğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti'ni izlediği siyasetten dolayı açıkça tehdit eden Mareşal Ludendorf, diğer yandan Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine haber vermeden yeni kurulan Kafkas devletleriyle imzaladığı antlaşmaları tasdik ve kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Mareşal Ludendorf Osmanlı Devleti'ne karşı baskıyı o kadar arttırmıştır ki; "Derhal Kafkasya'yı bırakıp, çekilin!..." mahiyetinde sert bir ultiatom da göndermiştir. (52) Almanya bu çıkışlarında tamamen haksızdır. Kafkasya'daki emperyalist emellerine karşı Osmanlı Devleti'nin buralardaki faaliyetini en büyük engel olarak görmektedir. Kaldı ki, Brest-Litovsk Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'daki hareketini sınırlayan hükümler yoktur. Osmanlı Devleti ile Kafkas Türkleri arasında kültürel, ırkî ve dinî bağlar vardır. Osmanlı kuvvetleri oraya kardeşlerini Rus ve Ermeni katliamından kurtarmak için girmiştir ve düşünülenin aksine emperyalist emelleri yoktur.

Almanların, Kafkasya ile hiçbir kültürel ve ırkî bağları bulunmamakta idi. Diğer yanda, Almanya Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a müdahalesini suç olarak gördüğü halde, o günlerde kendileri müttefiklerine danışmadan Ukrayna'ya girmişler ve ilerlemeye başlamışlardı. Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından istifade ederek Rus donanmasına el koymuşlar, Kırım'ı işgal etmişler ve Gürcistan'ın Poti Limanı vasıtasıyla buraya asker göndermişlerdi. Gürcistan'ın demir yollarını kontrol etmek üzere Enver Paşa'nın maiyetinde çalışan General von Lussov'u görevlendirmişlerdi. Lussov, Gürcistan demir yollarını denetim altına almakla da kalmayarak, Azerbaycan dahilindeki demir yollarına da müdahale etmişti. Almanya'nın Tiflis'teki askerî ve siyasî temsilcisi von Kress, Gürcistan'ın hem siyasî ve hem de askerî faaliyetlerini yönlendirir bir pozisyona geçmişti.

(51) ATASE Arşivi; BAF. Koll. K. 1141, D. 582, F. 1-1.

(52) Aydemir; s.411-414.

Almanya'nın bu faaliyetleri gerçekleştirmekteki amacı; Kendi hegemonyaları altında batıdan Kuban'a kadar uzanan sahada büyük bir Ukrayna ile Dağıstan'ın Vilâdikafkas'a kadar genişleyen ve Ukrayna'ya sınır olacak bir Gürcistan Devleti teşkil etmektir. Bu yüzden Almanya'nın uydusu hâline gelen Gürcistan, Kuzey Kafkas Devleti'nin kurulmasına karşı çıkmıştı. Bundan maksat Vilâdikafkas'a kadar yayılmaktı ve Tiflis-Viladikafkas demir yolunu da Osmanlı askerî nakliyatına kapatmıştı. (53)

Azerbaycan topraklarını tamamen işgal etmek için Bakû'den batıya doğru taarruza geçmiş bulunan Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleri, 27 Haziran 1918'de Gence'ye epeyce yakın olan Gökçay'a kadar ilerlemiş bulunuyorlardı. Burada Kafkas İslâm Ordusu dört gün süren muharebeler sonunda birleşik Bolşevik kuvvetleri yenmeyi başarmıştı. Temmuz ayında da muharebeler devam etmiş ve Bolşevikler yeniden Bakû'ye çekilmek zorunda kalmışlardı. Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakû'yü kuşatması Almanya'nın plânlarıyla ters düştüğü için, onları yeniden Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmişti. Çünkü Türk birlikleri cazip petrol kaynaklarının bulunduğu Bakû'yü ele geçirmek üzereydiler. Almanya Genelkurmay Başkanı Mareşal Ludendorf, Enver Paşa'ya harekâtı durdurulmaması halinde, Osmanlı Devleti'nde görevli Alman subayları geri çekeceği tehdidinde bulundu. Mareşal Ludendorf'un bu sert çıkışında, Bakû'nün kaybedilmek üzere olmasından dolayı çaresizlik ve telâş içinde bulunan Sovyet Rusya'nın Berlin Büyükelçisi Adolf Loffe'nin kışkırtmaları etkili olmuştur. Adolf Loffe Brest-Litovsk Antlaşması'nın Osmanlılarca çiğnendiğini ileri sürerek, Türkleri durdurmak için olaya müdahale edilmesini ısrarla istemişti. Almanya Türkleri durdurmak için ağırlığını koyacağını, fakat bunun karşılığında da Sovyet Rusya'nın Almanya'nın istediği petrolü vermesinin lâzım geldiğini belirtmişti. Almanya'nın bu teklifi Lenin tarafından derhal kabul edilmişti. Görüldüğü gibi, Bakû petroleri konusunda Alman ve Sovyet çıkarları birleşmektedir. Almanya ile Sovyet Rusya arasında Bakû petrolerini esas alan temaslar Ağustos ayında da sürmüş ve 27 Ağustos 1918'de iki devlet arasında Brest-Litovsk'a ek bir antlaşma imzalanmıştı. Antlaşma'nın Kafkaslar'la ilgili dördüncü kısmında şu hükümler yer alıyordu:

1. Rusya, Almanya'nın bağımsız bir Gürcistan'ı tanımasına rıza gösterecekti.
2. Almanya, Gürcistan ve Brest-Litovsk sınırları dahilindeki Türkiye dışında üçüncü bir tarafa askerî yardımda bulunmayacaktı,
3. Almanya, Şemahi ile Bakû arasındaki sınırı üçüncü bir tarafın geçmesini engelleyecekti.
4. Rusya Bakû'den çıkarılan petrolün dörtte birini, veya aylık belli bir kotayı Almanya'ya verecekti. (54)

(53) Berkok; s. 15, 16. Aydemir; s. 414, 415.

(54) Swietochowski; s. 181-183.

Görünen o ki, Almanya Bakû petrolerinin neden olduğu ekonomik çıkarlarını müttefiklik bağlarından çok üstte tutmaktadır. Dört yıl boyunca çoğu kez Almanların Avrupa cephelerinde yükünü azaltmak için felâketlerle neticelenen muharebeler yapmaktan kaçınmayan ve bu uğurda onbinlerce askerini şehit veren Osmanlı Devleti'ne karşı Sovyet Rusya, dört teneke petrol için tercih edilmiştir. Alman-Sovyet Antlaşması'nın üçüncü maddesinde de çok açık olarak ifade edildiği gibi; Almanya, Bakû'yü hedef alan Türk taarruzunu durdurmak için elinden geleni yapacaktır. Nitekim de yapmıştır. Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında savaşa sokan Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya adeta emredencesine ve onu ortadan kaldırıp silencesine Mareşal Ludendorf'un gönderdiği; Osmanlı kuvvetlerinin Kafkas topraklarından derhal çekilerek Irak'a kaydırılmasını isteyen yazıları, bağımsız devlet ilkeleri ve müttefiklik anlayışıyla asla bağdaşacak nitelikte değildi. Almanya'nın bu derece fütursuz hareket etmesinin temelinde emperyalizm alanında İngiltere ve Fransa'dan geri kalmasının vermiş olduğu açlık yatmaktadır. Bu açlığı Almanya doğuya doğru yayılarak Osmanlı Devleti'nde ve diğer elverişli bölgelerde sömürge alanları elde ederek kapatmaya çalışmıştır.

Şayet Birinci Dünya Savaşı, İtilâf Grubu'nun galibiyeti ile sonuçlansaydı, mağrur Almanya nezdinde Osmanlı Devleti'nin isteklerinin ve Türk askerlerinin akıttığı kanların itibarı ne kadar olurdu? Acaba Osmanlı Devleti Almanya'nın ekonomik ve askerî yardımına bu denli muhtaç olmasa böyle bir muamele ile karşılaşır mıydı ?

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Enver Paşa Kafkas Türklerine verdiği sözü yerine getirmek için sonuna kadar mücadele etmiş, kısa bir süre de olsa Azerbaycan ve Dağıstan'a bağımsızlığı tattırmişti.

C. SOVYET RUSYA 'NIN AZERBAYCAN SİYASETİ

Azerbaycan, özellikle Bakû petrolerinden kaynaklanan zenginlik nedeniyle Sovyet Rusya için büyük bir önem taşıyordu. Esasen Ruslar, ister Çarçı, ister Menşevik ya da Bolşevik olsunlar, Bakû'den vazgeçmek istemezlerdi. Çünkü demir yollarının önemli bir kısmı ile Hazar Denizi'nde ve ırmakların çoğunda lokomotif veya vapurlar petrolle işlemekteydi. (55) Birinci Dünya Savaşı'nın ve Bolşevik İhtilâli'nin etkisi ile çökme noktasına gelen Sovyet Rusya ekonomisi ancak Bakû petroleriyle güç kazanabilirdi. Bolşeviklerin idareyi ele almalarıyla başlayan iç savaşta akaryakıt kızzılar için hayatî öneme hâiz bir madde haline gelmişti. Bu sebeple Sovyet idaresi kurulur kurulmaz Kafkasya'nın ve ayrıca Bakû'nün elde tutulabilmesi için Sovyet liderleri gerekli tedbirleri almışlardı. Bu amaçla Ermeni asıllı komünist şef Stephan Şaumyan geniş yetkilere sahip kılınarak Kafkasya'ya gönderilmişti. Şaumyan, Güney Kafkasya'yı Bolşevik yönetime bağlamak için çaba sarf etmiş, fakat etkili olamayınca faaliyetlerini Bakû üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bakû'de bulunan binlerce Rus işçisi ve "Taşnaksuyun" teşkilâtı etkisindeki Ermenilere dayanarak 18 Mart 1918'de

(55) Bayur; s. 213.

düzenlediği bir hükûmet darbesiyle idareyi ele geçirdi. Kurulan bu komünist idarenin ilk faaliyeti 1 Nisan 1918 tarihine kadar Bakû'deki Türkleri katletmek olmuştu. Bu süre zarfında 12.000 Azerbaycan Türkü öldürülmüştü. Kızıllar silâhlı bir direnişle karşılaşmadıkları için Bakû'ye kolayca hâkim olmuşlardı. Müslümanlar karşısında, Rus ve Ermeniler aralarındaki tüm siyasî, dinî ve toplumsal farklılıkları bir kenara bırakarak ortak cephe oluşturmuşlardır. (56)

Bolşevikler silâhsız Türkleri alt ederek Bakû'yü ele geçirmişler ve Moskova Hükûmeti'nin ihtiyacı olan petrol sevkiyatının sürekliliğini sağlamışlardı. Fakat Osmanlı ordusunun Azerbaycanlı kardeşlerini kurtarmaya yönelik olarak Bakû'ye düzenleyebileceği bir harekâtı bertaraf edebilecek askerî güce sahip olmadıkları bir gerçektir. Moskova'daki Komünist Merkezî Hükûmet'in Bakû'ye büyük önem vermesine rağmen, burayı savunmak için bir kuvvet göndermesi, içinde bulunduğu karışıklıklar nedeni ile mümkün görünmüyordu. Bu yüzden Sovyet Rusya Azerbaycan konusunda siyasî yollardan etkili olmaya çalışmış ve bu siyasî ilişkilerde Osmanlı Devleti ile Almanya'yı muhatap görmüştür. Sovyet Rusya, Batum Konferansı sonunda Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerini tanımayı şiddetle reddetmişti. Çünkü bu devletlerin kurulduğu toprakları Rusya'nın malı olarak görüyordu.

Sovyet Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rus ordusunun çekildiği bölgelerde özellikle Ermenilerin silâhtan tecrit edilmesi hususu karara bağlanmasına rağmen, Ruslar bu taahhütlerini yerine getirmemişlerdi. Dolayısıyla müsait ortamdan istifade eden Ermeni çeteleri Türklere karşı tedhiş hareketlerini arttırmışlar, zulüm ve katliamlarına devam etmişlerdi. (57) Bakû katliamı bardağı taşıran son damla olmuştu. Azerbaycan Türklerini Bolşevik Rus ve Ermeni katliamından, ancak Türk ordusunun kurtarabileceği iyice anlaşılmıştı. Bu yolda Azerbaycan Cumhuriyeti'nden mütemediyen yardım istekleri gelmeye başlamıştı. (58)

Sovyet Rusya, Bakû şehrinin Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğunu ısrarla savunmasına rağmen, bu katliamları durdurmak için Osmanlı birlikleri Brest-Litovsk Barışı'yla belirlenen sınırı aşarak Azerbaycan'ı kızıkların elinden kurtarma harekâtına başlamak zorunda kalmıştır. (59) Türk ordusunun bu harekâtını önleyecek askerî gücü bulunmayan Sovyet Rusya Hükûmeti olayı protesto etmekten başka bir etkinlik gösterememiştir. Sovyet Rusya'nın Türk ordusunun Azerbaycan Harekâtı'nı durdurmak için başvurduğu başka bir formül de: Bakû petrollerinden Almanya'ya belli bir pay vermek suretiyle Almanya'nın Türkiye üzerindeki nüfuzunu kullanarak Türk taarruzundan Bakû'yü korumak şeklinde olmuştur. Almanya, bu devrede bir yandan Sovyet önerisine sıcak bakarken, bir yandan da müttefiki olan Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini gerginleştirmemeye özen göstermiştir. Savaş kazanıldığı takdirde bütün Kafkasları

(56) Kurat; s. 478-480. Berkok; s. 5.

(57) Bayur; s.136.

(58) ATASE Arşivi. BDH. Koll. K. 3823, D.22. F.7-2.

(59) a.g.a.; BAF. Koll. K. 1141, D.582, F. 1-1.

kendisine bağlamak amacıyla olan Almanya, Türklerin yalnız başlarına Bakû'yü almalarını istememektedir. Bakû Rusya'da kaldığı sürece güçsüz olan bu ülkeden rahatlıkla petrol temin edebileceğini düşünmektedir. Bu olmadığı takdirde ise Osmanlı kuvvetleriyle birlikte Bakû'yü zapt etmeyi düşünmektedirler. (60)

Enver Paşa, Osmanlı ordusunun Azerbaycan Harekâtı'nı durdurmaya yönelik Alman ve Sovyet baskılarına rağmen bu tarihî fırsatı kaçırmak istenmemiş, bu devletlerin tüm karşı çıkmalarına aldırmazlıkla hareketi devam ettirmiştir. Ancak bu sayede Kafkasya'da kurmayı plânladığı "İslâm Devleti"nin yolu açılabilirdi. Zaman kaybedilmemeliydi. Sovyet Rusya iç işlerini halledip şayet güçlenirse Kafkaslar'ın bağımsızlığı için uzun bir zaman beklemek zorunda kalınacaktı. Suriye ve Irak cephelerini ihmal etme pahasına askerî ağırlığı Kafkas Cephesi'ne vermekle, savaşın son aylarında Ruslara karşı meydana getirilecek engel için mümkün olduğu kadar çok şey yapmak istiyordu.

Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'da Bolşevikleri geriletmeye başladıkları tarih-lerde, Sovyet Rusya'nın Dışişleri Komiseri Çiçerin, Berlin'deki Sovyet Elçisi Joffe vasıtasıyla Türklere karşı Almanların desteğini sağlamak amacıyla yoğun bir diplomatik faaliyet başlatmıştı. Çiçerin'i bu konuda hassas davranmaya sevk eden şüphesiz Moskova'daki Merkezî Hükûmet tarafından Kafkas işlerini Sovyet-Rusya lehine düzenlemekte yetkili kılınan ve aynı zamanda, Bakû Sovyeti'nin başkanı olan Şaumyan'ın mütemediyen gönderdiği yardım ve tedbir talep eden mesajlarıydı. Aynı zamanda Bakû Sovyeti'nin sağcı kanadında İngilizlerden yardım isteme eğilimleri de artmıştı. Bu dönemde komünist rejimin düşmanı olan İngilizlerin Bakû'ye gelmeleri Sovyet Rusya açısından en az Osmanlı harekâtı kadar tehlikeli görülüyordu. Durumun çok yönlü tehlike arz etmesi Çiçerin'in sık sık Sovyet Büyükelçisi Joffe'ye talimat vermesini gerektiriyordu. Joffe'nin Almanlarla yaptığı temaslar onların teskin edici ve oyalayıcı cevaplar vermesiyle sonuçlanıyordu. Alman dışişleri Türk birliklerinin harekâtı durdurdukları şeklinde malûmata sahipti. Enver Paşa "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na verdiği açık emirlerle harekâtın durdurulmasını istemekle birlikte, gerek Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'ya ve gerekse Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya gönderdiği gizli ve kişiye özel emirlerde; Harekâta devam edilmesini ve bir an önce Bakû'nün zapt edilmesini istemekteydi. Enver Paşa'nın Azerbaycan Harekâtı'nı gizlemek için özel bir çaba sarf ettiğine şüphe yoktur. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernsdorff'a göre Türklerin Bakû üzerine yürüdüklerine dair gelen haberler asılsızdı. Bu konuda Alman Büyükelçisi Enver Paşa, Tâlât Paşa ve Dışişleri Bakanı Nesimî Bey ile görüşmeler yapmış, görüşmelerde Osmanlı devlet adamları bu olayları bilmezlikten gelmişlerdir. Onlar olayı; Galiba böyle bir teşebbüs olsa olsa Nuri Paşa'nın kendi başına ve Azerbaycanlı gönüllülerle yapmak istediği bir harekât olarak nitelendirmişler ve devletin rolünün olmadığını belirtmişlerdir. Alman elçisinin hükûmetine ilettiği bu izlenimler Çiçerin'e ulaşmış olacak ki onu Bakû meselesinde bir süre rahatlatmış, aynı zamanda 4 Ağustos 1918'de Bakû'ye bir İngiliz birliğinin de gelmiş olması Türk harekâtının tamamen

(60) Sorgun; s. 223. Swietochowski; s.182. Bayur; s. 213.

durduğu şeklinde yorumlanmıştır. Moskova'nın bu konudaki rahatlaması fazla uzun sürmemiştir. Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın imzasını taşıyan, Bakû'nün kayıtsız şartsız teslim olmasını içeren beyannamelerin atıldığı haberlerinin Moskova'ya ulaşması yeniden Türk harekâtını gündeme getirdi. Konuyu görüşmek için Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemalî Bey ile Çiçerin 8 Ağustos'ta bir araya gelmişlerdi. Görüşme Brest-Litovsk Antlaşması'nın ihlâl edildiği şeklinde, karşılıklı suçlamalarla gergin bir havada sona ermişti. (61)

Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemalî Bey'e göre; Rusya'nın içi çok karışıktı ve bu şartlar altında antlaşma hükümlerinin tatbikine imkân görül-müyordu. Bu durumda Moskova'da kalmasının bir yararı yoktu. Aynı zamanda 6 Temmuz'da Alman Elçisi von Mirbach'ın bir Rus Es-er'i tarafından öldürülmesi, büyükelçiyi çok etkilemiş olacak ki, kendisinin de aynı akibete uğrayacağından endişe ederek, 9 Ağustos'ta elçilik yetkilileriyle birlikte Moskova'dan ayrılmıştı. Böylece Sovyet Rusya ile resmî ilişkileri yürütecek Moskova'da tek bir kişi kalmamıştı. (62)

Sovyet Rusya, Türk birliklerinin Bakû Harekâtı'nı önlemek için ısrarla Almanya nezdinde girişimlerde bulunmaktan vazgeçmemiştir. Onlara göre Bakû petrollerinden Almanya'ya muayyen bir hisse verilirse, Almanya Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu sertleştirir ve Türk harekâtına engel olabilirdi. Sovyet Elçisi Joffe, hisse verilmesi konusundaki hükûmetinin talimatını Alman yetkililere iletmişti. Almanya Sovyet Rusya'nın bu teklifini cazip bulmuş olmalı ki 27 Ağustos 1918'de Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çıkarlarının ve geleceğinin gözetilmediği antlaşmayı imzaladı. Almanya, bu antlaşmasıyla Bakû petrollerinden yararlanma karşılığında Azerbaycan'da Sovyet egemenliğini tanımış oluyordu. (63)

Alman ekonomisinin ve ordusunun petrole olan ihtiyacının çok fazla olduğu kesindi. İhtiyacı olan bu petrolü de Bakû'den sağlamayı düşünmüştü. Görüşümüze göre; bunu yaparken Osmanlı Devleti'ni müttefiki değil de hasım gibi görüp üç yıl boyunca savaştığı Ruslara yaklaşması hem ahlakî, hem de siyâsî olarak doğru bir hareket değildi. Sovyet Rusya ile yapılan 27 Ağustos tarihli anlaşma ile, bir çırpıda Bakû petrollerini Alman ekonomisinin hizmetine vermesi son derece zordu. Çünkü Bakû'nün Osmanlı birlikleri tarafından kuşatıldığı bu tarihte, buradaki Bolşevik hükûmet kendi başının derdine düşmüştü. Böyle bir ortamda Almanlara petrol ulaştırmaları ancak hayal olurdu. Almanya şayet Osmanlı Devleti ile müttefik olmanın gerektirdiği samimi ve karşılıklı çıkarları gözetken bir tutum içinde bulunarak, Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a yönelik harekâtını çeşitli vesilelerle engelleme yoluna gitmeyip, bu harekâta bir ölçüde destek olsa idi, Bakû Bolşeviklerin elinden daha kısa sürede kurtarılır ve Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti, dostluğunu gördüğü Almanya'ya ihtiyacı olan petrolü sağla-

(61) ATASE Arşivi; BDH. Koll. K. 136, D. 628, F. 16, 26, 26-1. a.g.â.; BDH. Koll. K. 3187, D. II-7, F. 3-2, 3-3. Kurat; s. 544-547.

(62) Kurat; s. 548.

(63) Bayur; s. 227-229. Switochowski; s. 182-183.

yabilirlerdi. Ancak görüldüğü gibi Almanya bu şekilde hareket etmeyerek Osmanlı Devleti'nin güvenini kaybetmiş, Fransa Cephesi'ndeki ordularının çektiği yakıt sıkıntısı yüzünden bu cephenin çökmesi çabuklaşmış ve müttefiklerden müteareke istemek zorunda kalmıştır.

Sovyet Rusya'nın ve Almanya'nın bütün karşı koymalarına rağmen, 15 Eylül'de Bakû Türk birlikleri tarafından zapt edilmişti. Sovyet Dışişleri Bakanı bunun üzerine Büyükelçi Joffe vasıtasıyla Almanya'nın dikkatini bir kez daha çekerek; Bakû'nün Türkler tarafından zaptıyla Brest-Litovsk Antlaşması'nın bozulduğunu ve Sovyet Hükûmeti'nin bundan böyle kendisini Türkiye ile barış hâlinde saymayacağını belirtmişti. Böylece Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türkiye'ye ait kısmının feshine karar verilmiş oluyordu. (64)

Bakû'nün Türk birlikleri tarafından alınması üzerine, Sovyet Hükûmeti Türkiye ile ilişkilerini kesmek kararını Almanya'ya bildirmiş ve bu konuya ait Osmanlı Hükûmeti'ne göndereceği notayı 20 Eylül 1918'de radyo telgrafla Fransızca olarak yayınlamıştı. Türk Hükûmeti'ne gönderilen notada dile getirilen önemli hususlar şunlardır : "Sovyet Hükûmeti, Türkiye tarafından girilen Bakû harekâtından ötürü birçok defa protestoda bulunmuş ise de, bunlar hiç dikkate alınmamış, Bakû, Sovyet askerlerinin kahramanca savunmasına rağmen kaybedilmiştir. Sovyet Hükûmeti'nin bu yoldaki bütün protestoları, ya olaylar inkâr ve reddile karşılanmış veya Bakû üzerine harekâta bulunan kuvvetlerin, yerli halktan teşekkül etmiş gayri muntazam kıtalar tarafından yapılmış olduğu iddia edilmiştir. Halbuki şehir muntazam Türk birlikleri tarafından alınmıştır. Türk askerlerine katılan Tatar (Azerî Türkü) eşkıya çeteleriyle birlikte Bakû yağma edilmiş ve tahribata maruz kalmıştır. Bütün bu hareketler ile Brest-Litovsk Barış Muahedesi Türk Hükûmeti tarafından sistemli bir şekilde haleldar edilmiştir. Türk Hükûmeti bu davranışı ile, Brest-Litovsk Antlaşması'nın artık bir hükmü kalmadığını kabul ettiğini de ortaya koymuş bulunmaktadır. Bu durum karşısında Sovyet Hükûmeti de, Osmanlı Devleti'nin bu kabil davranışları ile Rusya ile Türkiye arasında akdedilmiş olan Brest-Litovsk Antlaşması'nın barış hükümlerini fiilen kaldırmış olduğunu tanımak mecburiyetinde olduğunu beyan eder." (İmza: Dışişleri Komiseri, Çiçerin). (65)

Sovyet Rusya'nın verdiği bu notadan da anlaşıldığı gibi artık Osmanlı Devleti'yle yapılan Brest-Litovsk Antlaşması yürürlükte değildir ve tek taraflı olarak feshedilmiştir. Antlaşma ile Türkiye'ye verilen Kars, Ardahan ve Batum'un mevcut hukukî şeklini tanımamaktadır. Esasen bu üç sancak ancak kâğıt üzerinde Sovyet Rusya tarafından Türkiye'ye verilmişti. Ama gerçekte eski Osmanlı toprağı olan buralar savaş yapılarak, kan dökülerek alınmıştır. Dolayısıyla bu hususta Brest-Litovsk Barışının Türkiye'ye sağladığı önemli bir katkı olmamıştır.

Almanya ile birtakım meseleleri görüşmek üzere Berlin'de bulunan Sadrazam Tâlât Paşa ve Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimî Bey ile Sovyet Elçisi Joffe

(64) ATASE Arşivi; BDH.Koll, K. 3820, D.12, F.3. Kurat; s. 550.

(65) Kurat; s.551, 552.

arasında Bakû meselesi burada yeniden müzakere konusu edildi. Bu buluşmada Tâlât Paşa Bakû meselesinin görüşmeler yolu ile halledilmesi gerektiğini ifade etmiş, Türkiye'nin Rus arazisini asla ilhak etmek niyetinde olmadığını söylemiştir. Aynı zamanda Bakû'nün zaptında muntazam Türk birliklerinin yer olmadığını belirterek Nuri Paşa'nın da resmî bir sıfat taşımadığını ve bu iş için resmen görevlendirilmediğini ısrarla iddia etmiştir. Görüşmelerin sonunda, Tâlât Paşa Türkiye'nin Kafkas işlerine hiçbir surette karışmayacağına dair resmen yazılı bir garanti vermeye hazır olduğunu da bildirmişti. Aynı zamanda Türk birliklerinin Azerbaycan'dan hemen çekileceğini de söyledi. Tâlât Paşa bu şekilde davranmakla harbin sonunun yaklaştığını ve Türkiye'nin mağlup olacağını bir bakıma kabullenmiş oluyordu. Ayrıca Almanya'nın Türkiye'nin Kafkas siyasetini desteklemediğini yakından görmüş bulunduğu, Sovyetlere karşı bazı tavizler vermek gereğini hissettiği anlaşılıyor. Tâlât Paşa'nın bu tutumundan cesaret alan Sovyet Elçisi Joffe 24 Eylül 1918 tarihindeki görüşmede, Bakû'nün Türkler tarafından tamamen boşaltılması ve meydana gelen zarar ve ziyanın ödenmesi gerektiğini belirterek, Bakû'nün behemehal Sovyet makamlarına teslimi gerektiği talebinde bulundu. Sovyet elçisinin bu cüretkâr davranışına karşı Tâlât Paşa; "Türklerin herhangi bir sahayı Sovyet Rusya'ya teslim etmeyeceğini, çünkü Kafkaslar'daki milletlerin iç işlerine asla karışmayacaklarını" açık bir şekilde ifade etti. Çetin bir mücadeleden sonra Bakû'yü kurtarmış olan ve bölgede tampon bir "İslâm Devleti" kürmayı amaçlayan Türkiye'nin Bakû'yü, dolayısıyla Azerbaycan'ı Sovyet Rusya'ya teslim etmesi gibi anlamsız bir istek olamazdı. Berlin'de yaklaşık bir ay süren görüşmelerde bir mutabakata varılamadı. Dışişleri Bakanı Ahmet Nesîmî Bey Sovyet Rusya'ya verdiği son notada; Türk birliklerinin Bakû'ye kadar gitmelerinin haklı nedenlerini ayrıntılı bir şekilde sıraladıktan sonra, Sovyet Hükûmeti'nden bizzat kendilerinin ilân ettikleri milletlerin kendi mukadderatlarını tayin hakları olduğu prensibinde samimi iseler, bunu Kafkasya'daki milletlere de tatbik etmeleri gerektiğini bildirdi. (66) Anlaşıldığı, Lenin'in milletlere mukadderatlarını tayin etme hakkı verme sözü Sovyet Rusya'nın iç işlerini düzeltene kadar başvurduğu aldatmacadan ibaretti.

Osmanlı Devleti'nin gücünün sonuna geldiği bir dönemde giriştiği bu harekât, tarihin Türk milletine uygunsuz zamanda sunduğu bir fırsattı. Beş ayda Azerbaycan ve Dağıstan kurtarılmış, ancak yüzyıllardır çarpışan bu kahraman arslan, aldığı son yaralara dayanamayarak yıkılmıştır. Ama ömürleri kısa olsa bile Türk tarihine iki cumhuriyet hediye ederek.

D. İNGİLTERE'NİN AZERBAYCAN SİYASETİ

Sovyet Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması'yla Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesi, İtilâf Devletleri cephesinde, Hemedan-Baltık Denizi arasında 3000 kilometrelik bir sahanın boşalmasına neden olmuştu. Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleriyle bütün dünyanın dikkati bu ülkeye çevrildi. Çünkü

(66) a.g.e.; s.554-561.

Bolşevik cereyanı süratle Avrupa'ya ve Avrupa emperyalizminin doğudaki sömürü alanlarına doğru yayılmaya, dolayısıyla Asya'yı sarsmaya başlamıştı. Bu gelişmeler, haliyle İngiltere'yi telâşlandıracak boyutlara ulaşmıştı. İngiltere için bir başka endişe kaynağı ise: Rus ordusunun dağılmasından yararlanan Alman kuvvetlerinin Karadeniz'in kuzeyinden ilerleyerek Ukrayna ve Kırım'a ulaşmaları ve Gürcistan'da bir karargâh oluşturmalarıdır. Türk kuvvetlerinin ise Kafkaslar'a atlayıp Azerbaycan ve Kuzey İran'da ilerlemeleri idi. Türk birliklerinin bu ilerleyişi doğu Türkleri ve Müslümanları üzerinde bariz bir etki yapmıştı. Türk harekâtının güneye doğru büyük bir çevirme harekâtı ile Bağdat'ı kurtarma teşebbüsüne dönüşebileceği de ihtimal dahilinde idi. Bu ihtimaller İtilâf Devletleri'nin gözünden kaçmayarak dikkatlerini doğuya çevirmelerine neden olmuştur. Bu gelişmelerden en çok etkilenecek devlet şüphesiz İngiltere idi. Nitekim Bolşevik cereyanına ve Türk ilerleyişine karşı koyma görevi İtilâf Grubu tarafından İngiltere'ye verildi. İngiliz çıkarlarına uygun olan bu görev, İngiltere tarafından memnuniyetle kabul edildi. İngiltere bu görevini almakla Hazar Denizi kuzeyinde Bolşeviklerle Kafkasya ve Hazar Denizi güneyinde Türklerle mücadele etmek suretiyle şu menfaatleri temin etmeyi tasarlıyordu: İşgali altında bulundurduğu Irak'ı kuzeyden ve doğudan gelebilecek tehlikelere karşı korumuş olacak; olası bir Türk tehdidi ve Bolşevik cereyanına karşı Asya'daki Hint İmparatorluğu etrafında geniş bir emniyet sahası temin edecek; Karadeniz'in doğusundan Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi nüfuz alanı hâline getirerek ve Bakû petrollerini ele geçirerek, Kafkaslar'da yeni ekonomik hayat sahaları elde edebilecekti. (67)

İran'ın ve Kafkasya'nın o dönemdeki durumu göz önüne getirildiği takdirde İngiltere bu plânlarını gerçekleştirebilecek kuvvete sahipti. Osmanlı Devleti bir tümenlik bir kuvvetle Azerbaycan'a hâkim olabiliyordu. İngiltere'nin, Irak'ta bulunan kuvvetlerinden bir bölümünü İran üzerinden Kafkasya'ya nakletme imkânı bulunduğu gibi, bu amaç için Hindistan kaynaklarından da istifade edebilirdi. Diğer yandan Ermenilerde İngilizlere öteden beri bir teveccühün mevcut olduğu malûmdur. Ermenilerin ortada bir Türk tehdidi varken İngilizlerin böyle bir harekâta girişmeleri hâlinde onları bütün güçleriyle destekleyeceklerine şüphe yoktu.

Nitekim İngilizler amaçlarına ulaşabilmek için, bu bölgede bulunan Ermeni, Nasturî ve Asurî-Gildanilerden kuvvetler teşkil ederek bunları 7. Rus Kolordusu'nun Rus kalıntılarıyla takviye etmek için çalışmalara başlamışlardı. Bunlardan başka Kuzey İran'da bulunan ve son derece zalim ve katil olarak ün yapan, adamlarını doyurduğu için kendisine sadık olan 1000 kişilik güçlü bir birliğe sahip olan Çar yanlısı Kazak Albay Biçerakov'u da amaçları için kullanabilirlerdi. Çünkü Albay Biçerakov'u atlı başına bir altın vererek satın almışlardı. Biçerakov kuvvetleri İngilizlerin teşvikiyle Temmuz 1918'de İslâm Ordusu ile savaşmak üzere Azerbaycan'a gelmişti. Ancak Bolşeviklerle birlikte İslâm Ordusu karşısında başarısız olduğu için Ağustos başlarında Bolşevikleri

(67) Berkok; s.36-37.

Bakû önlerinde Türk kuvvetleriyle başbaşa bırakıp Dağıstan'ı istilâ etmek üzere kuzey istikametinde çekilmişti. Burada da İngiliz çıkarları doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüştür. (68)

Kuzey Kafkasya'da bizzat faaliyet gösteren İngiliz subayları da vardı. Vilâdikafkas'ta bulunan İngiliz subaylarının kışkırtmalarıyla Ermeni, Kazak, Bolşevik ve bütün Hristiyanların yoğun saldırıları karşısında burada bulunan Türkler, silâh ve cephanesizlik yüzünden ümitsizce çırpınıp duruyorlardı. İngilizler diğer yandan Çarlık yanlısı Rus generalleriyle de işbirliği içindeydiler. Bunlardan General Aleksiyef, Kuban bölgesinde Bolşeviklere karşı kuvvet meydana getirmeye çalışıyordu. İngilizler kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak üzere bu kuvvetleri elde etmeye çalışıyorlardı. Kür Irmağı'nın güneyinde, Hazar kıyılarında ve Lengeran Limanı'nda da bir miktar İngiliz kuvveti bulunuyordu. (69)

İngilizler Kuzey İran'ı işgal etmek ve Kafkas işlerini daha yakından takip etmek üzere General Lionel Dunsterville'yi beraberinde çok sayıda kurmay subay, asker ve her türlü malî imkâna sahip kılarak harekete geçirdiler. Dunsterville'nin emrinde 39 tugay bulunuyordu. Dunsterville, İran'ın Gilan vilâyetinde faaliyet gösteren İranlı Osmanlı dostu milliyetçi lider Mirza Küçük Han, emrindeki milis kuvvetleri 8 Haziran 1918'de yenerek Hazar Denizi kıyısındaki Enzeli'ye geldi. Burayı Bolşeviklerin elinden alıp Bakû'ye yapacağı harekât için hazırlıklara başladı. Ağustos başında Bakû, Kafkas İslâm Ordusu tarafından kuşatılmış bulunuyordu. Bakû savunmasının İngiliz birliklerince desteklenmesi görüşü Bolşeviklerin karşı çıkmalarına rağmen Bakû Sovyeti'ndeki Bolşevik olmayan üyelerce (İhtilâlcî-Sosyalistler, Menşevikler ve Taşnaklar) ağırlık kazanmaya başladı ve İngilizlerden yardım istenmesine karar verildi. Şaumyan'ın başında bulunduğu, Sovyet ve Halk Komiserleri Kurulu dağıtılıp, bunun yerine İhtilâlcî-Sosyalistler ve Taşnakların da desteğini alarak "Merkezî Hazar Diktatörlüğü" adıyla yeni bir hükûmet kurulmuştur. Yeni Bakû yönetiminin yardım istemesi İngilizlerin çıkarlarına da son derece uygun olduğu için üç piyade taburu, bir sahra top bataryası, üç zırhlı araçtan oluşan İngiliz yardım kuvveti 4 Ağustos'ta Bakû'ye çıktı. (70)

Birinci Bakû Taarruzu'nun başladığı bir sırada İngiliz kuvvetinin gelmesi, şehri savunanlara güç ve moral verdi. O moralle zaten cephanenin tükenmesi yüzünden durma noktasına gelen Türk taarruzu püskürtüldü. Ancak General Dunsterville şehri savunan Ermeni ve Rus kuvvetlerinin kalitesiz ve disiplinsiz olduğunu gördüğünden, şehrin ikinci bir taarruza dayanamayacağı kanısında idi. Hatta bu sebepten dolayı şehirden ayrılmayı bile düşünmüştü. Ancak Bakû yönetiminin tek bir askere bile ihtiyacı olduğu için, limandan ayrılacak gemilere ateş açılacağını açıklaması üzerine General Dunsterville işi sonuna kadar götürmeye mecbur olmuştu. 14 Eylül'de başlayan İkinci Bakû taarruzu sonunda

(68) ATASE Arşivi; BDH.Koll.K.3819, D.6, F.69-2. Berkok; s. 37. Bayur; s.216.

(69) Berkok; s.38. Kurat; s.252.

(70) ATASE Arşivi; BDH.Koll., K.3819, D.6, F.53-1. Berkok; s.38. Bayur; s. 224. Allen ve Muratoff; s. 449-450.

şehrin savunması kırıldı ve General Dunsterville genel bir bozgun havasının yaşandığı 14 Eylül gecesi askerleriyle birlikte gemilere binerek Enzeli'ye geri döndü. (71)

Anlaşılan o ki; İngilizler artık Birinci Dünya Savaşı'nın sonunun yaklaştığını görüyorlardı. Çünkü Eylül ayında Osmanlı Devleti'nin Suriye ve Almanya'nın Fransa Cepheleri yarılmıştı. Bulgarlar Balkan Cephesi'nde çoktan pes etmişler, mütareke istemeye hazırlanıyorlardı. Yakında Almanya ve Osmanlı Devleti'nin de mütareke talebinde bulunacakları kesindi. Olaylar bu şekilde süratle İtilâf Grubu lehine gelişirken General Dunsterville, Bakû'de kalarak gereksiz yere kayıp vermeyi doğru bulmamıştı. Bakû Türklerin eline geçse bile buradaki hâkimiyetleri uzun sürmeyecekti. Çünkü yakında imzalanacağı anlaşılan mütareke ile Türk birlikleri Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalacaklardı. O zaman İngilizler tek bir silâh atmadan Bakû'ye sahip olabilirlerdi. Nitekim öyle de oldu.

Mondros Mütarekesi'ne göre Osmanlı birliklerinin Kafkasya'dan çekilmesi gerekiyordu. Azerbaycan Hükûmeti'nin artık Osmanlı Devleti'nden hiçbir beklentisi kalmamıştı. Bu durumda İngilizlerle temasa geçmek gerekecekti. Bunun için üç kişilik bir Azerbaycan heyeti Enzeli'de bulunan ve Dunsterville yerine Kuzey İnan İngiliz Kuvvetleri Komutanlığı'na getirilen General W. M. Thomson'la görüşmek için buraya gitmişti. Görüşmede Thomson Osmanlı entrikalarıyla kurulduğunu ifade ettiği Azerbaycan Hükûmeti'ni tanımadığını bildirmişti. General'in bu görüşüne itiraz edilmiş, o da "Mademki siz bunun aksini savunuyorsunuz, o halde gelir mahallinde tetkik eder, karar veririm" demiştir. General Thomson 17 Kasım 1918'de 2000 kişilik Hintli ordu birliğinin başında Bakû'ye gelerek kendisini Bakû valisi ilân etmiş ve şehirde asılı olan yeşil, kırmızı ve mavi renkli ay yıldızlı Azerbaycan bayraklarının indirilmesini emretmişti. İngiliz birliğinin gelişi Ermeni ve Ruslar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bakû'de Azerbaycan Başbakanı Feth Ali Han Hoyski ile tartışmalı bir görüşme yapan (72) Thomson, eski sert tutumunu yumuşatarak anlaşmaya razı olmuştur.

(71) Allen ve Muratoff; s.459. Swietochowski; s.187.

(72) Başbakan Feth Ali Han Hoyski ile General Thomson arasında şöyle bir konuşma geçmiştir; "General Thomson Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımadığını ve Rusların toprağına geldiğini söylüyor. Feth Ali Han ise Azerbaycan halkının kararı ve isteğı ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve istiklâlinin ilân edildiğini ve bunu bütün dünya devletlerine bildirdiklerini söylüyor. Feth Ali Han sözlerine devamla; Siz büyük bir millet ve büyük bir imparatorluksunuz. Aynı zamanda medenî bir milletsiniz. Bizim istiklâlimizi tasvip etmelisiniz diyor. General Thomson'da; Bu söyledikleriniz Siyasî şeylerdir. İki devlet arasında cereyan eder. Halbuki ben bir askerim cevabını veriyorum. Feth Ali Han'da; Mademki siz askersiniz, ben de istiklâlini ilân etmiş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet reisiyim. Biz sizi buraya davet etmedik. Sizden memleketimizi terk etmenizi talep ediyorum, diyor. Bu cevap karşısında General Thomson tercümana dönerek; Başvekil hazretlerine söyleyiniz herhangi bir askerî kuvveti çıkarmak için askerî kuvvete sahip olmak gerek. Malûmatuma göre kurduğunuz Cumhuriyetin ordusu kurulmuştur diyor. Feth Ali Han tercümana; General Hazretlerine söyleyiniz ki o yalnız askerî bilgiye maliktir. Ya halk kuvvetinin ne olduğunu bilmiyor veyahut her halkı Hindistan halkı zannediyor. Biz Azerbaycan Türkleri istiklâlimizi ilân etmeden önce 100 binin üzerindeki Rus askerini halk kuvvetimizle söküp hududumuz dışına attık. Eğer inat ederlerse bir avuç İngiliz askerini denize dökmek kahraman halkımızın kuvvetiyle birkaç saatlik meseledir. Ancak biz ne onlardan fenalık görmek, ne de onlara fenalık yapmak istiyoruz cevabını veriyor. Soğukkanlı İngiliz milletinin generali selâmeti uzlaşmada görüp yanaşmaya başlıyor ve ancak Hükûmet Reisiniz Mirza Esadullah Bey olacak, diyor. Feth Ali Han katiyen olmaz. Bu teklifiniz bizim dahili işlerimize müdahaledir ki, kabul edemeyiz." demiştir. (Keykurun; s.83).

Yapılan anlaşmaya göre; Osmanlı kuvvetleri ile Azerbaycan kuvvetleri Bakû'yü terk edecek polis teşkilâtını İngilizler idare edecek, şehre silâhli Ermeniler alınmayacak, Bakû'nün dışındaki yerlerin idaresi Azerbaycan Hükûmeti'nin elinde olacak, Bakû ve çevresindeki sanayi bölgeleri İngilizlerce işgal edilecekti. Geçen zaman içinde General Thomson ile Azerbaycan Hükûmeti arasında uyumlu bir ilişki kurulmuş, general Ermenilerin İngiliz işgalinden dolayı öç almalarına müsaade etmemiş, dengeli bir yönetim sürdürmeye çalışmıştır. Ermeni çete reisi Antranik'in Karabağ'da Türklere karşı sürdürdüğü harekâtı durdurmasını istemiş ve Antranik bu isteğe boyun eğmiştir. İngiliz general Rusya'ya karşı Azerbaycan ve benzeri bağımsız sınır devletlerinin kurulmasını bu dönemdeki İngiliz çıkarlarına uygun görüyordu. General Thomson Bakû'de karargâhını kurarak sıkı yönetim ilân etmiş ve Azerbaycan genelinde demir yollarını denetimi altına almıştı. Bu demir yollarından Bakû-Batum hattının özel bir değeri bulunuyordu. Çünkü Bakû petrolü bu hattan Batum'a naklediliyor ve bu petrolün alım satımından İngilizler önemli ekonomik çıkarlar sağlıyorlardı. Bu ekonomik kazançların devam edebilmesi için İngiliz Generali Azerbaycan Hükûmeti'yle iyi ilişkiler içinde bulunmayı tercih etmiştir. (73)

İngilizler, Bakû'deki varlıklarını Azerbaycan Cumhuriyeti'ne haricî tehlikelere karşı sağlanmış bir güvence olarak görüyorlar ve Bakû petrolerinden elde ettikleri kazancı ise ancak İngiliz işgal birliklerinin burada bulunma maliyetini karşılayabildiği değerlendirmesinde bulunuyorlardı. Hindistan ve Mısır'daki birliklerini azaltma pahasına Azerbaycan'a ve Rusya iç savaşına İngiliz müdahalesi parlâmentodaki muhalefeti giderek güçlendirmiş, ekonomik krizin de etkisiyle Başbakan Lloyd George Hükûmeti en kısa zamanda Güney Kafkasya'yı terk etme kararında olduğunu açıklamıştı. Bu karar Bakû'ye gelişinden üç ay sonra General Thomson'a da bildirilmiştir. Yeni kurulan cumhuriyete bir vefasızlık hareketi olarak nitelendirdiği bu kararı General Thomson, 10 Mayıs 1919'da resmen Azerbaycan Hükûmeti'ne bildirmişti. İngilizler Azerbaycan'a geldikleri günlerde Ermenilere fazla yüz vermemişlerse de, daha sonra bu tutumlarını değiştirmişler, onların zulüm ve taşkınlıklarına göz yummuşlar ve Ermenilere Kafkasya'da büyük bir pay temin ederek 1919 Temmuz ayında Azerbaycan'ı tahliye etmişlerdir. Azerbaycan Hükûmeti geleceğini garantiye alabilmek için o sıra İngiliz himayesi altına girmiş olan İran'la birleşme teşebbüsünde bulunmuş, fakat bu teşebbüsten bir netice alınamamıştır. Bolşeviklere karşı mücadele veren General Denikin ve Amiral Kolçak kuvvetlerinin bu mücadelelerde mağlup olması, bütün Kafkasya ile birlikte Azerbaycan'ı da Bolşevik Rus işgaliyle karşı karşıya bıraktı. Azerbaycan Cumhuriyeti, dahilî siyasetteki istikrarsızlığın ve çekişmelerin de etkisiyle 26 Nisan 1920'de bağımsızlığını kaybederek Sovyet Rusya'nın işgali altına girdi. (74)

(73) a.g.e.; s. 82, 83. Swietochowski; s.188-193.

(74) A. Ender Gökdemir; "Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış" Türk Yurdu Dergisi, c. 10, Mart 1990, Azerbaycan Özel Sayısı. Swietochowski; s. 207-208.

III. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN KURULUŞU

Enver Paşa, gerçekleştirmeyi düşündüğü büyük emellerini anlayacak ve bu yolda yılmadan çalışacak iki kişiyi görüyordu. Bunlardan biri Kut'ül ammare kahramanı amcası Halil Paşa, diğeri ise üvey kardeşi Yarbay Nuri Bey'di. Halil Paşa, görevinden istifa eden Vehip Paşa'nın yerine Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na atanmıştı. Afrika Grupları Komutanlığı merkezinin bulunduğu Mısırda'da görevli bulunan Yarbay Nuri Bey Trablusgarb'ın durumunu görüşmek üzere 1918'in Ocak başlarında İstanbul'a gelmişti. Enver Paşa Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtarmak amacıyla kurmayı düşündüğü "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na Yarbay Nuri Bey'i getirdi. Ancak, kadrosunda Tümen komutanlarının bulunacağı böyle bir orduya Yarbay rütbesi ile komuta edilemeyeceğinden, rütbesi fahrî ferikliğe (tümgeneral) yükseltildi. Aynı zamanda Padişah V. Mehmet Reşat tarafından kendisine Kafkas İslâm Orduları Komutanı olduğunu ve Kafkaslar'da Padişah adına askerî ve siyasi faaliyetlerde bulunabileceğini bildiren bir ferman verilmişti. Fermana Kafkas Müslümanlarına hitaben; "Fahrî Ferikan ve Yâverânımdan Nuri Paşa'yı nezdinize gönderdim. Müşârün-ileyh askerî ve siyasi hususatta size mercidir" deniliyordu. Bu şekilde Kafkas işleri konusunda kendisine geniş yetkiler verilen Nuri Paşa 25 Mart 1918'de uçakla Musul'a geldi. "Kafkas İslâm Ordusu"nda görev yapmak üzere Nuri Paşa tarafından seçilen 20 subay da İstanbul'dan Musul'a gitmek üzere hareket etmiş bulunuyordu. Nuri Paşa Musul'da bulunduğu sırada Türklere karşı Bakû'de Ermenilerin ve Rusların katliam yaptıklarına dair haberler geliyordu. Azerbaycan'ın vaziyeti süratle hareket edilmesini gerektiriyordu. İslâm Ordusu kadrosu için ilk etapta 6. Ordu'dan sağlanan subaylarla birlikte Azerbaycan'a ulaşmak için 8 Nisan 1918'de Musul'dan yola çıkıldı. Revandiz, Savuçbulak, Tebriz yolu ile Azerbaycan'ın Zengezur mıntikasına varıldı. Nuri Paşa beraberindeki subay ve astsubaylarla birlikte Azerbaycan topraklarına girdiğinde halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Nuri Paşa, Azerbaycan'a geldikten sonra 20 Mayıs 1918'de Padişahın kendisine verdiği ve Kafkas Müslümanlarına hitaben yazılmış fermanını yayınladı. İslâm Ordusu Karargâhı'nın önce Nuha'da kurulması düşünülmüş, fakat bu aşamada Nuha'nın Ermeni tecavüzüne açık olması nedeniyle, demir yolu hattı üzerinde önemli bir şehir olan Gence, İslâm Ordusu Merkezi olarak uygun görülmüştür. Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de halkın sevgi gösterileri arasında Gence'ye geldi ve İslâm Ordusu'nun kurulması çalışmalarına başladı. Kafkas İslâm Ordusu'nun kuruluş çalışmaları ve komutanlığın görevlerine ilişkin bir talimatnâme hazırlanmıştı. (75) Bu talimatnâme 5 Nisan 1918'de Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından imzalanmış olup 12 maddeden oluşuyordu. (76) Gence'ye gelebilen "Kafkas İslâm Ordusu" heyeti bu talimata göre teşkilât yapmaya başlamış, ayrıca mülkî, adlî ve sair hususlardaki elemanların gelmesi için de girişimlerde bulunulmuştur. 15 Haziran 1918 itibarıyla Musul'da, 6. Ordu'dan Kafkas İslâm

(75) Adı geçen talimatnamenin tam metni için ekler bölümüne bakınız.

(76) ATASE Arşivi; TAR.Koll., K.1, D.1, F.1-121. a.g.a.; BDH Koll, K. 3823, D.22, F.7, 7-1.

Ordusu teşkilâtı için Gence'ye çoğu subay olmak üzere 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er gönderilmişti ve geri kalan subay ve astsubaylar ise Haziran ayı sonuna kadar Azerbaycan'a gönderileceklerdi. Kafkas İslâm Ordusu talimatnamesinin 11. maddesi gereği subaylar buldukları rütbenin bir üstüne sahip olacaklar ve Kafkasya'da buldukları sürece fahrî rütbelerinin yetkilerini kullanabileceklerdi. (77)

Nuri Paşa, Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerine mülkî ve askerî işleri düzenlemek için birer subay göndermiş, böylece kaza ve nahiyelerdeki mevcut teşkilâta çekidüzen verilerek memurların görev yapmaları sağlanmıştır. Bu çalışmalarla kısa zamanda asayiş temin edilmiş, Gence, Kazak, Zakatali, Nuha, Ağdam, Akdaş, Cebail, Karabağ mıntıkalarıyla Zengezur'un doğu kısmını içine alan yerlerde mülkî ve askerî otorite tesis edilmişti. (78)

Çalışmalar ilerledikçe Nuri Paşa, yerli halkla pek iş görülemeyeceğini, onlardan meydana getirilecek birliklerle Azerbaycan'ın kurtarılamayacağını anlamaya başlamıştı. Bu arada Kafkas İslâm Ordusu'nun teşkilâtı için 6. Ordu'nun imkânları kullanılmış, Haziran 1918'den itibaren Enver Paşa'nın verdiği emirle, Kafkas İslâm Ordusu'nun ihtiyacı olan personel, silâh, cephane, malzeme ve para ile ilgili istekler Şark Orduları Grubu ve grubun emrindeki 9. ve 3. Ordular tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Nuri Paşa yazışmalarını Şark Orduları Grubu Komutanlığı ile yaptığı gibi direkt olarak Enver Paşa ile de yazışma yapabiliyordu. Nuri Paşa, Başkomutan Vekili Enver Paşa ve 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta; "Kafkaslar'da iş görebilmek için muntazam bir kuvvete ihtiyaç vardır. Merkezi Gence olmak üzere, Millî Kolordu adıyla teşkil edilmiş kuvvetin mevcudu 1000 kişidir. Bunun yarısını Osmanlı esirleri meydana getirmektedir. Bu birliğin subay mevcudu 250 olup bunun ancak 23'ü Müslüman, geriye kalanı Rus'tur. Kürtemir İstasyonu'nda 400 kadar asker vardır. Cephe Komutanı Kınıyaz Mogolof adında albay rütbesinde bir Gürcü'dür. Gürcüler şimdiye kadar bu cepheye bulundukları 300 kadar askerini Tiflis'e geri çekmişlerdir. Acil tedbir olarak İslâm Ordusu Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey'i bir kaç subayla birlikte anılan cepheye gönderdim. O taraflarda çok sayıda İslâm bulunuyorsa da, bunlar düzenli değildir. Askerliğe istekli insanlar varsa da silâh, cephane ve elbise yoktur. Yanımda pek az para kaldı. Ayrıca askerî elbise olmadan birlik teşkil etmek mümkün olmayacaktır. Buralardan kumaş bulmak şimdilik mümkün değildir. Silâh ve cephane ile birlikte beş-onbin kat elbisenin gönderilmesi halinde hemen asker kaydına başlanacaktır. Buradaki askerlerin talim ve terbiyesi için 6. Ordu'dan temin edilen askerî heyetin tamamı bir ay içinde gelecektir. Teşekkül edecek askere komuta etmek üzere, mümkün olduğu kadar eğitimci subay ve astsubayın gönderilmesini özellikle rica ederim" diyordu. (79)

(77) a.g.a.; TAR Koll, K.1, D.1, F.1-120.

(78) a.g.a.; BDH Koll, K.3823, D.22, F.7-3.

(79) a.g.a.; TAR. Koll. K.1, D.1, F.1-120. Rüşti; 55-6.

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Nuri Paşa'ya yazdığı cevapta; Ermeni ve Gürcülerle barış yapıldığını, bu yüzden ileri harekâtın durdurulduğunu, ancak Azerbaycan Hükûmeti'nin isteği üzerine Müslümanları Bolşevik tecavüzünden kurtarmak için karma (değişik sınıflardan askerler bulunan) bir müfrezenin Kazak üzerinden Gence'ye gönderileceğini bildiriyordu. Bu müfrezenin aynı zamanda Kazak ile Gence arasındaki istasyonları da koruyacağını belirten Vehip Paşa, Kafkas İslâm Ordusu'nun talep ettiği silâh, cephane ve diğer ihtiyaçlarının temin edildiğini, bunların aldırılmasını istemişti. (80)

Nuri Paşa başta Bakû olmak üzere, Azerbaycan'ın durumunun ne kadar nazik olduğunu Gence'ye geldikten sonra daha iyi anlamıştı. Azerbaycan halkı Bolşevik Rus ve Ermeni tecavüzlerine karşı korumasız bir durumda idi. Adı büyük, ancak gerçekte hiçbir şey ifade etmeyen Azerbaycan Millî Kolordusu'nun toplama ve nizamî olmayan mevcut haliyle esaslı bir iş göremeyeceği meydandadır. Diğer yandan Türk subaylarının gayretleriyle yerli halktan teşkil edilecek kuvvetlerle Azerbaycan'ın kurtarılması mümkün görülmemektedir. Çünkü sistemli olarak uzun yıllar askerlikten uzak tutulan Azerbaycan Türklerinin bu sahadaki melekeleri zayıflamış, tarım, ticaret vb işlerle uğraşan bir toplum haline getirilmiştir. Bu durumda "Kafkas İslâm Ordusu"nun esas kısmını düzenli Türk birliklerinden meydana getirip, onları Azerbaycanlı milislerle takviye etmek bu durumda kaçınılmaz olacaktır.

Nuri Paşa'nın Enver Paşa'ya ve Vehip Paşa'ya gönderdiği raporlar, Azerbaycan'ın durumunu kâfi derecede açıklamıştı. Esasen durumun ciddiyetini anlayan ve muntazam birlikler olmadan Azerbaycan'da iş görülemeyeceğini takdir eden Enver Paşa, Şark Orduları Grubu teşkilâtında bulunan 5. Kafkas Tümeni'nin "Kafkas İslâm Ordusu" emrine girmesi için gruba emir vermişti. (81)

A. 5 NCİ KAFKAS TÜMENİ (KURULUŞ: 2)

"Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelip karargâhını kurarak İslâm Ordusu'nun teşkili için faaliyetlere başlayınca, bu işin düşündüğünden daha zor olduğunu anladı. Ermeni çeteler, Azerbaycan'ın her tarafında zulüm ve katliam yapmakta olup, Bakû'de bulunan Bolşevik Rus Ermeni idaresi de harekete geçerek Azerbaycan topraklarını batı istikametinde işgal etmeye başlamıştı. Azerbaycan'ın durumu, zaman kaybedilmesine tahammül göstermeyecek derecede kritikti. Bu durumda Azerbaycan'a gelmiş bulunun Türk subaylarının çalışmalarıyla yerli halktan birlikler meydana getirerek, onlara askerliği ve savaşmayı öğretmek uzun bir zaman içinde gerçekleştirilebilecek bir faaliyetti. Halk askerliğe yabancı idi. Bu yüzden Nuri Paşa yalnızca küçük milis kuvvetlerden ibaret olan "Kafkas İslâm Ordusu"nu iyi donatılmış, muharebe kabiliyeti yüksek bir tümenle takviye edilmesi gerektiğini 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya bildirdi. Bu tarihlerde Azerbaycan Cumhuriyeti ile de Dostluk ve İşbirliği

(80) Rüşti; s.6-7.

(81) ATASE Arşivi; TAR Koll. K.1, D.1, F.1-119.

Antlaşması imzalamıştı. Nuri Paşa direkt olarak Başkomutanlık Vekâleti ile de yazışma yapma yetkisine sahip olduğundan, Azerbaycan'ın durumunu, gönderdiği raporlarda açıkça ortaya koymuş, Enver Paşa'dan da takviye isteğinde bulunmuştu. Enver Paşa, Azerbaycan'a düzenli bir Türk birliğinin gönderilmesinin gerekli olduğunu düşünerek, bu konuda Vehip Paşa'ya yetki vermişti. Bu arada Batum'da bulunan Azerbaycan liderlerinden Resulzade Mehmet Emin Bey, 4 Haziran 1918'de İmzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın 4. Maddesine istinaden bir Osmanlı birliğinin Azerbaycan'a yardımını talep etmişti. Yardım konusunda Azerbaycan yetkilileri ile hemfikir olan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Başkomutanlık Vekâleti'ne acele kaydıyla 2 Haziran 1918'de çektiği telgrafta; Azerbaycan Hükûmeti'nin kendisine müracaat ederek Bolşevik tecavüzlerine karşı koruma ile emniyet ve asayişin temini konusunda yardım istediklerini bildirerek, Azerbaycan Hükûmeti'nin bu isteğinin kabul edilerek en cesur ve kabiliyetli, yüksek askerî değere sahip, şimdiye kadar şan ve şerefle kendisini kanıtlamış 5. Kafkas Tümeni'nin yardım için, Albay Mürsel Bey komutasında yola çıkarıldığını belirtip, icap ederse bu tümenin takviye edileceğini bildirmişti. (82)

“Kafkas İslâm Ordusu”nun takviyesi için gönderilen 5. Kafkas Tümeni 3. Ordu'ya bağlı 2. Kolordu kuruluşunda bulunuyordu. “Kafkas İslâm Ordusu” emrine girecek olan 5. Kafkas Tümeni şu birliklerden meydana geliyordu: 9., 10. ve 13. Piyade Alayları, iki bölüklü (19. ve 42. Bölükler) Mürettep Süvari Alayı, 5. Kafkas Sahra Topçu Alayı, 1. ve 2. Bataryalardan meydana gelen Şinayder Topçu Taburu, 4. ve 5. Bataryalardan meydana gelen Dağ Topçu Taburu, Telsiz Telgraf Takımı, İstihkâm Bölüğü, Sıhhiye Bölüğü, 24. Seyyar Hastahane, Mızika Bölüğü, Ekmekçi Takımı. Bu birliklerden oluşan 5. Kafkas Tümeni'nde toplam: 257 subay, 5575 er bulunuyordu. Ayrıca 5. Kafkas Tümeni'nin hizmetinde 1366 hayvan vardı. (83)

5. Kafkas Tümeni'nden ilk olarak; 9. Kafkas Alayı'na bağlı 25. ve 27. Taburlar ile Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Mürettep Süvari Alayı, Dağ Topçu Takımı ve Telsiz Müfrezesi (bu birliklere Gence Müfrezesi adı verilmiştir) 4 Haziran 1918'de Binbaşı Cemil Cahit Bey komutasında buldukları Nikolayifka'dan Gence'ye ulaşmak üzere hareket etti. Tümenin geri kalan birlikleri ise 8 ve 9 Haziran'da intikale başlamıştır. Gence Müfrezesi yolu üzerinde bulunan bazı küçük Alman müfrezelerini etkisiz hale getirerek Tiflis'e dönmeye zorlamış ve karşısına çıkan Ermeni çetelerini de dağlara kaçmaya mecbur etmişti. Türk birliği Azerbaycan topraklarına girdiği andan itibaren halkın ilgi ve sevgisiyle karşılaşmış, özellikle Kazak nahiyesinde halk Türk askerini pek parlak bir şekilde karşılamıştır. Gence Müfrezesi Kazak'tan trenle hareketle 10 Haziran'da “Kafkas İslâm Ordusu” karargâhının bulunduğu Gence'ye ulaşarak Nuri Paşa'nın emrine girmişti. 5. Kafkas Tümeni'nin geri kalan birlikleri ise 15 Haziran'a kadar Gence'ye gelmişlerdi. Halk Gence'de Türk askerlerini büyük'bir coşku içinde kurbanlar keserek ve binalara Türk bayrakları çekerek karşılamıştır.

(82) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-120. a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-3. Rüştü; a.g.e.; s.7.

(83) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-119. Rüştü; s.24.

Artık Nuri Paşa'nın emrinde iş görecek nizamî bir kuvvet bulunmaktaydı. Anlaşılan o ki; Nuri Paşa Azerbaycan'ı kurtarmak için girişeceği harekâta gelen bu yardımı yeterli görmemektedir. Zira 20 Haziran 1918'de 9. Ordu vasıtasıyla Enver Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla; Mevcut kuvvetlere ilâve olarak 20.000 tüfek ve çok miktarda cephane, ayrıca bir miktar daha nizamî kuvvet ve süvari teşkilâtı yapabilmek için bir süvari tümeni kurmaya kâfi gelecek subay kadrosu istemiştir. Ancak Başkomutanlık Vekâleti Nuri Paşa'ya verdiği cevapta: Şark Orduları Grubu'nun, gönderilmiş bulunan 5. Kafkas Tümeni'ni takviye edebilecek durumda olmadığını belirterek, eldeki kuvvetlerle Bolşeviklere karşı harekâta geçilmesini istemiştir. (84)

B. 15 NCI PİYADE TÜMENİ

Rusya'da Çarlık idaresinin devrilmesi ve 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya ile ve daha sonra Romenlerle barış anlaşmalarının imzalanması üzerine, Romanya'da bulunan Türk kuvvetlerine artık lüzum kalmamıştı. Bu nedenle 15. Piyade Tümeni 15 Mayıs 1918'den itibaren İbrail'den Tuna Nehri yolu ile Çernovoda'ya, buradan da kısmen tren ve kısmen de yaya olarak Köstence'ye intikal etmeye başlamıştı. Başkomutanlık Vekâleti 15. Piyade Tümeni'nin Köstence'den vapurla Batum'a nakline karar vermişti. Galiçya Cephesi'ne gönderilen diğer Türk birlikleri gibi 15. Piyade Tümeni'ni meydana getiren subay ve erler özellikle seçilmiş, silâh ve donanım yönünden de diğer müttefik tümenlerin düzeyinde bir imkâna kavuşturulmuştu. Bu hâliyle Kafkas, Irak ve Suriye Cephelerindeki Türk birlikleriyle mukayese edildiğinde, çok iyi bir durumda bulunuyordu. 15. Piyade Tümeni Romanya'da görev yaptığı süre içinde askerî niteliği, disiplini, cesareti ve kahramanlığı ile diğer müttefik tümenler arasında seçkin bir yere ulaşmış ve yabancı komutanların takdirini kazanmıştır. (85)

15. Piyade Tümeni 26 Haziran 1918'de Köstence'den Reşit Paşa Vapuru ile hareket ederek, 28 Haziran 1918'de Batum'a çıkmıştı. İbrail'de bırakılan 45. Piyade Alayı ile 15. Topçu Alayı'nın dışında Batum'a gelen 38. ve 56. Piyade Alayı ile Tümen istihkâm ve süvari bölükleri, telgraf takımı, ekmeççi kolu, sıhhiye bölüğü, 52. Seyyar Hastahane, iki hafif cephane kolunun mevcudu 157 subay ile 7636 erdi. Tümeninde 32 makineli tüfek ile bol miktarda diğer silâh ve cephanenin yanında 4911 hayvan bulunuyordu. 15. Piyade Tümeni Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey, Kafkas Cephesi'nde bulunan birliklerin askerî elbiseye ihtiyacı olacağını düşünmüş olacaktı Romanya'dan gelirken Almanlardan temin ettiği bol miktarda kumaş ve giysiyi beraberinde getirmiştir. (86) "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'nın Azerbaycan milislerine askerî kıyafet temin etmek için 3. Ordu Komutanlığı'na devamlı müracaatlarda bulunduğu

(84) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-119. a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-1, 1-2.

(85) Süleyman İzzet; Büyük Harpte 15. Piyade Tümenin Azerbaycan ve Şimâli Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri, (103 Sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısmı), 1936, İstanbul Askeri Matbaa, s.3.

(86) a.g.e.; s.7.

düşünülürse, Yarbay Süleyman İzzet Bey'in bu hareketiyle ne kadar isabetli hareket ettiği ortaya çıkar.

Batum'dan kara yoluyla hareket eden 15. Piyade Tümeni, 7 Temmuz 1918'de Gümrü'de toplanmıştı. Romanya'dan mükemmel mevcut ve teçhizatla gelen 15. Piyade Tümeni'nin subay, çavuş, onbaşı, pek çok teknik elemanı silâh ve teçhizatı diğer birlikleri takviye etmek için dağıtılmış, böylece 15. Piyade Tümeni vasat bir seviyeye indirilmişti. Bakû'nün ve özellikle Dağıstan'ın kurtarılmasında önemli görevler üstlenecek olan 15. Piyade Tümeni'nin asker sayısının azaltılması Bakû, Derbent ve Petrovsk taarruzlarında kritik görevler ifa edecek istihkâm birlikleri ile telefon makine ve kabloların ve ağır silâhların bir kısmının diğer birliklere verilmesi 15. Piyade Tümeni'ni üstleneceği bu önemli görevlerde zor durumda bırakmıştır. (87) Halbuki devletin siyasetinin ağırlık noktası olan Bakû ve Dağıstan Harekâtı'nda 15. Piyade Tümeni'ni zayıflatmak yerine, her bakımdan mümkün olduğu kadar güçlendirmek daha doğru bir davranış olurdu.

Çoğunluğunu Ermenilerin meydana getirdikleri Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleri, Bakû'den batıya doğru istilâlarını genişleterek Gence'ye yakın bir mesafede bulunan Gökçay Kasabası'na gelmiş bulunuyorlardı. Bunların arasında Kazaklarla birlikte İngiliz subay ve askerleri de vardı. İşgalcilerin kuvveti yerli Ermenilerin de katılmalarıyla 20.000'in üzerine çıkmıştı. 5. Kafkas Tümeni'nin 5.832 mevcudu ile bu istilâyı durdurması ve geri atması çok zordu. Kaldı ki Türk Tümeni'nin bir kısım birlikleri Ermeni tecavüzlerini önlemek için Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde görevlendirilmişti. Durumu son derece tehlikeli gören Nuri Paşa, Şark Orduları Grubu'na sık sık yardım talebinde bulunduğu raporlar gönderiyordu. Nuri Paşa 30 Haziran 1918 tarihli raporunda; "Bugünkü harp vaziyetimiz şayan-ı endişedir. Bolşevikler ilerliyor, serian imdat gelmezse netice pek vahim olacak. Bize derhal kuvvet göndermeniz ehemmiyetle istirham olunur" diyordu (88)

Batum'dan Gümrü'ye gelerek burada 1. Kafkas Kolordusu emrine girmiş olan 15. Piyade Tümeni, bölgede Ermenistan sınırı boyunca emniyeti sağlıyor ve demir yollarını kontrolü altında bulunduruyordu. Başkomutanlık Vekâleti Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı'nın acil olarak takviye gönderilmesi yolundaki ısrarlı talepleri üzerine 15. Piyade Tümeni'nden, önce 38. Alayı, Eylül'ün başlarında ise 56. Alay topçu birlikleriyle birlikte cepheye göndermişti. Aynı zamanda 36. Tümen'den 106 ve 107. Alaylar da Bakû cephesine gönderilmiştir. (89)

Bu şekilde "Kafkas İslâm Ordusu" önce 5. Kafkas Tümeni, daha sonra ise Romanya Cephesi'nden gelen 15. Piyade Tümeni ile takviye edilmişti. (90) Ayrıca

(87) a.g.e.; s.12.

(88) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-117.

(89) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-115.

(90) Bu çalışmamızda istifade ettiğimiz W.E.D Allen ve Paul Muratoff'un Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi adlı eser ile Tadeusz Swietochowski'nin Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920) adlı eserde 36. Piyade Tümeni (Swietochowski'nin eserinde 36. Bölük olarak geçiyor) Kafkas İslâm Ordusu kadrosunda gösterilmiştir. Oysa belgeden anlaşıldığı üzere 36. Piyade Tümeni'nden 106. ve 107. Alaylar İslâm

36. Tümen'den 106. ve 107. Alay da İslâm Ordusu emrine verilmişti. Bu takviyelerle görüleceği üzere "Kafkas İslâm Ordusu" Bolşevik kuvvetleri üst üste mağlup ederek Bakû'ye çekilmek zorunda bırakmıştı.

C. AZERBAJCAN MİLLÎ KOLORDUSU'NUN LAĞVEDİLMESİ VE YENİ BİR KOLORDUNUN TEŞKİLİ

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa karargâh subaylarıyla birlikte Gence'ye gelince, subay mevcudu 250 olan ve toplam mevcudu 1000 kişiyi bulan Millî Kolordu adında bir birliğin var olduğunu gördü. Bu Millî Kolordu'nun subaylarından yalnız 23'ü Müslüman, geri kalanı ise Çarlık Ordusu'ndan kalan Rus subayları idi. (91) Görüldüğü gibi Mayıs ayı sonlarında Gence mıntkasında faaliyet gösteren Azerbaycan Millî Kolordusu'nun gerçekte millî bir niteliği bulunmuyordu.

Çarlık yönetimi siyaseti gereği Azerbaycan ve Dağıstan halkını askere almamış, dolayısıyla bu insanlar askerlik sanatının icap ettirdiği hasletlere yabancı kalmışlardı. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç ve dış güvenliğini sağlayacak bir askerî gücü bulunmuyordu. Halbuki aynı tarihlerde bağımsızlıklarını ilân eden Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin kolordu seviyesinde millî kuvvetleri bulunmaktaydı. Bu iki devletin Azerbaycan toprakları üzerinde birtakım emelleri olduğu da muhakkaktı. (92)

5 Ağustos 1918'de Nuri Paşa'nın 5. Kafkas Tümeni ile başlattığı Birinci Bakû Taarruzu, cephane yetersizliği yüzünden başarısız kalmıştı. Bu taarruzda Azerbaycan milisleri de bir varlık gösterememişlerdi. Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerini takviye etmek ve Azerbaycan Millî Ordusu'nun çekirdeğini meydana getirmek amacıyla yeni bir Azerbaycan Kolordusu teşkil etmek için 13 Ağustos 1918'de bir tamim yayınladı. Bu tamimin içeriği şöyle idi:

1. *Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ordu teşkil etme işlerini "Kafkas İslâm Ordusu" tanzim ve idare edecektir.*

2. *Kurulacak kolordunun harp tüzüğü hazırlanmış olup, 6 Ağustos 1918 tarih ve Şube: 173/5 numara ile gönderilmiştir.*

3. *Süvari kıtaları muhtelif mıntkalarda teşkil edilerek, bunlar sonradan ihtiyaca göre daha büyük birlikler halinde teşkilâtlandırılacaklardır.*

4. *Teşkil edilmekte olan küçük birlikler kolordu ve tümen karargâhlarının teşkiline kadar doğrudan "Kafkas İslâm Ordusu"na bağlı bulunacaklardır.*

Ordusu emrine verilmiştir. WED. Allen'in adı geçen eserinde Dağıstan harekâtını gerçekleştiren birlik olarak 36. Piyade Tümeni gösterilmiştir. İleriki konularda belgeye dayanarak ifade edileceği üzere, Dağıstan harekâtına Yarbay Süleyman İzzet Bey'in komutasındaki 15. Piyade Tümeni memur edilmiştir. 36. Piyade Tümeninden 107. Alay 15. Piyade Tümeni emrine verilmiştir.

(91) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-120.

(92) Kurat; s.463.

5. Kolordunun subaylarının tümü Müslüman olacaktır. Bütün subaylar ve erler Osmanlı üniforması giyecekler; süvariler, merasimlerde Çerkez üniforması giyeceklerdir.

6. Mevcut Azerbaycan Kolordusu hemen lağvolunacaktır. Kolordu'nun Gence ve diğer mintikalarda bulunan her nevi silâh, cephane, mühimmat, araba, hayvan ve elbiseleri yeni teşkil edilecek kolorduyu donatmak üzere "Kafkas İslâm Ordusu" emrine verilecektir. Azerbaycan Kolordusu 15 Ağustos 1918 tarihine kadar bunların listesini "Kafkas İslâm Ordusu"na gönderecektir.

7. Yeni teşkil olunacak birliklerde konuşma ve yazışma Türkçe olacaktır. Yayınlanan bu tamim Azerbaycan'da faaliyet gösteren bütün Osmanlı birlikleri ile Azerbaycan Kolordusu Komutanlığı'na ve Azerbaycan Hükûmeti'ne gönderilmiştir. (93)

Yeni teşkil edilecek olan Azerbaycan Kolordusu, muhtelif yerlerde kurulacak dört piyade alayından oluşan iki piyade tümeninden meydana getirilecekti. Hükûmet silâh altına alınacak erleri müstahkem mevki komutanlıkları vasıtasıyla toplatacak ve bu erlerden dört piyade alayı teşkil edilecektir. Teşkil edilecek tabur, alay ve tümen komutanları Osmanlı subayları olacak, daha sonra bunların yerlerini yetiştirecek olan Azerî Türk subayları alacaktı. Teşkil edilecek alayların iaşesini mahallî idareler vasıtasıyla mintika ve mevki komutanları Azerbaycan Hükûmeti hesabına temin edecekti. Rus Ordusu'nda generallik yapmış olan Azerbaycanlı Ali Han Şihlinski bu kolordunun komutanlığına getirilecekti. (94)

Nuri Paşa Azerbaycan'a geldikten kısa bir süre sonra millî bir Azerbaycan Ordusu meydana getirmek için ciddi bir çalışma içine girmiştir. Böylece yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dayanabileceği düzenli bir silâhlı gücü olacaktı. Bakû ve Dağistan Harekâtı'nda bu kuvvetlerden istifade edilebilecekti. İleride bölgeden Osmanlı birliklerinin çekilmesi olasılığına karşı doğacak boşluğu Azerbaycan Kolordusu dolduracak ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının garantisi olacaktı.

IV. GENCE'NİN DURUMU VE BURADAKİ ERMENİLERİN İTAAT ALTINA ALINMASI

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918 yılında nüfusu iki milyondan fazla olup başkenti Bakû idi. Ancak Mart 1918'de Bolşevik Rusların desteği ile Ermenilerin yaptıkları Türk katliamından sonra hükûmet merkezi Gence'ye nakledilmişti. (95) Burası Azerbaycan'da Rus idaresi döneminden önce Gence Hanlarının merkezi idi. (96) Gence; Kür Irmağı'na dökülen Gence çayının iki yakasında kurulu

(93) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3821, D.15, F.4.

(94) a.g.a.; BDH Koll., K.3821, D.15, F.4-1.

(95) Rüşti; a.g.e.; s.92.

(96) "Gence'nin Azerbaycan tarihinde şanlı bir hatırası vardır. Çünkü Rus Çarlığı ordularının 1800'den başlayan Güney Kafkasya'yı istilası ile, o zamana kadar İran kontrolünde bulunan Kafkas Azerbaycanı da, İran'la yapılan 1828 Türkmen Çayı Antlaşması neticesinde Ruslara bırakıldı. Bu

60.000 nüfuslu Azerbaycan'ın Bakû'den sonra ikinci önemli şehri durumundaydı. Şehrin doğu kesiminde Ermeniler, batı kesiminde ise Türklerle birlikte az sayıda Ruslar yaşıyordu. Azerbaycan'ın her tarafında mevcut olan Türklerle Ermeniler arasındaki gerginlik Gence'de de hissediliyordu. Şehrin iki yakası arasında irtibat kesilmiş olup, Türkler ve Ermeniler ancak kendi mahallerinde serbestçe gezebiliyorlardı. 25 Mayıs 1918'de karargâh subaylarıyla birlikte Gence'ye gelerek "Kafkas İslâm Ordusu"nu kurma çalışmalarına başlayan Nuri Paşa burada bulunan Ermenileri itaat altına almak için onların silâhlarını toplamaya karar vermişti. (97) Ancak Ermeniler gönül rızası ile silâhlarını teslim etmeye niyetli görünmüyorlardı. Onların direnişini kırmak kuvvet yoluyla mümkün olabilirdi. Fakat elde kuvvet yoktu. Nuri Paşa Azerbaycanlı milis kuvvetlerle Ermenilere karşı bir başarı elde edilemeyeceğini kısa sürede anlamıştı. Bu yüzden Gence ve mıntkasında asayişin sağlanıp kurulacak "Kafkas İslâm Ordusu"nun esas vurucu unsurunun teşkil edilebilmesi için 3. Ordu'dan ilk olarak nizamî bir birlik istenmişti. Bunun üzerine 5. Kafkas Tümeni'nden Binbaşı Cemil Cahit Bey Komutası'ndaki 9. Kafkas Alayı Karakilise, Celâloğlu ve Kazak yoluyla 10 Haziran 1918'de Gence'ye ulaşmıştı. Binbaşı Zihni Bey komutasındaki mürettep 2. Süvari Alayı da 6 Haziran'da 9. Kafkas Alayı'ndan önce Gence'ye varmıştı. Bu iki alaydan meydana gelen kuvvete "Gence Müfrezesi" adı verilmişti. (98)

Azerbaycan'a gelerek "Kafkas İslâm Ordusu" emrine giren bu ilk Türk Birliği Gence Türk ahalisi tarafında parlak bir şekilde kurtarıcı olarak karşılanmıştır. (99)

Gence Müfrezesi 11 Haziran 1918'de Ermenilerin silâhlarını toplayarak onları itaat altına almak için harekete geçti. Önce Gence'nin güneyinde bulunan Hilindorf isimli Alman köyünde köyün Alman sakinleri tarafından kurulan dört piyade bölüğü ve bir makineli tüfek bölüğünden meydana gelen taburdan istifade düşünüldü. Bu tabura Rus ordusunda görev yapmış birkaç Alman subayın komuta ettiği öğrenilmiş ve Gence Müfrezesi Komutanı Binbaşı Cemil Cahit Bey tabur

topraklardaki Hanhklar birer birer yere serildi. Bu arada Gence'ye dayanmış olan Rus istilâsı, bu kalenin önünde, o zaman Gence Beyi olan Cevat Han'ın yiğitçe direnişiyile karşılaştı. Savaş uzun ve kanlı oldu. Ruslar başarısızlıklarla karşılaştılar. İki taraf çok zayıt verdi. Gerçi sonunda Cevat Han Gence'nin burçları üzerinde, oğluyla beraber can verdi ve kale düştü. Ama bu savunmada Azerbaycan tarihinde, eşi ve benzeri olmayan bir kahramanlık hatırası olarak kaldı" (Ş. Süreyya Aydemir; Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, c.3, İstanbul, 1978, s.410-411).

(97) Rüşti; s.28.

(98) Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, c.II, Gnkur.Basımevi, Ankara, 1993, s.556.

(99) Azerbaycan Cumhuriyeti Sabık Emniyet Müdürü Naki Keykurun; "Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Hatıraları" adlı eserinin 81. sayfasında Osmanlı Birliğinin Gence'de karşılanışını şu şekilde anlatıyor; "Türk birliği Gence'de büyük bir merasimle karşılandı. Gence halkı şehir meydanını doldurmuştu. Devlet daireleri ve okullar tatil edilmiş, öğrenciler topluca meydana yerlerini almışlardı. Harp senelerinde Rusların işgal ettikleri Türkiye'nin doğu vilâyetlerinden toplanarak Cemiyet-i Hayriye tarafından Azerbaycan'ın her şehrindeki çocuk yuvalarına yerleştirilen sahipsiz çocuklardan dört yaşından daha yukarı olanlar da tabur halinde meydana idiler. Meydanın etrafını saran kadınlı erkekli halk hep askerlere bakıyorlardı. Sevinçten herkesin gözleri yaşlıydı. Yuvalardan gelen çocuklar askerlere yanaşıyorlar, ellerine sarılıyorlar, neredi olduklarını anlatıyorlardı. Askerler de her birisini ayrı ayrı seviyor okuyorlardı. Bu sırada bir çığlık kopuyor, dokuz yaşındaki bir çocuk babasını tanımış birbirlerine sarılmışlar, etraftaki binlerce insan bu manzaraya dayanamayıp ağlaşıyorlar. Bunlar hep sevinç gözyaşlarıydı."

komutanından derhal emrine girmesini istemiş, aksi takdirde köylerinin işgal edilerek taburlarında bulunan silâhların alınacağını bildirmişti. Bunun üzerine Gence Müfrezesi emrine giren bu Kafkas Almanlarından kurulu tabur, bir Türk subayı ile takviye edilerek Zornaban-Acıkent hattında bulunan Ermenilere karşı sevk edilmişti. Böylece Gence Ermenileri ile Gence'nin güneyindeki dağlık bölgede yaşayan Ermenilerin irtibat ve yardımlaşmaları da önlenmiş oluyordu. Alınan bu tedbirden sonra Üsteğmen Selahattin Efendi ile Azerbaycanlı bir subay olan Samet Bey Gence'nin Ermeni kesiminde yaşayanlara teslim olmalarını teklif etmek üzere gönderilmişlerdi. Ancak gönderilen bu subaylar Ermenilerin ateşiyle karşılaştıkları için geri dönmek zorunda kalmışlardı. Şehrin Ermeni kesiminin bulunduğu bölge bağlık bahçelik olduğundan, buranın savunması Ermenilerin lehine olan bir avantajdı. Her taraftan Türk öncü birliği üzerine ateş açmaya başlamışlardı. Bu gelişme üzerine Ermeni Mahallesi Gence Müfrezesi tarafından kuşatılmaya başlanmış, bu sırada bir Alman, Ermeniler nezdine gönderilerek silâhların teslim edilmemesi hâlinde mahallenin topa tutulacağı bildirilmişti. Müfreze komutanıyla görüşmek üzere Ermeni Mahallesi'nden bir papaz, halktan bir temsilci ve bir subay ellerinde beyaz bayraklar olduğu halde Binbaşı Cemil Cahit Bey'in yanına gelerek; silâhlarını teslim edeceklerini, ancak yerli Müslümanlardan korktuklarını söylemişlerdir. Kendilerine can ve mal güvenliği açısından güvence verilmiş ve 11 Haziran akşamına kadar süre tanınmıştı. Bu arada öncü grubundan koparak bağlar içinde kalıp Ermenilerin eline geçen 15 kadar piyade ve süvari askeri Ermeniler tarafından vahşice parçalanarak şehit edilmişti. Sürenin dolmasına rağmen silâhların teslim edilmesi yolunda bir hareket görülmediğinden, 12 Haziran günü İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa Ermeni Mahallesi'nde bulunan Ermeni Taburu Komutanı'na son bir ikaz olarak mektup göndermişti. Mektupta; Osmanlı birliklerinin gelmesi dolayısıyla Gence'de emniyetin sağlandığı, esasen Osmanlı Hükûmeti ile Ermenistan arasında sulh yapıldığından Ermenilerle Türkler arasında düşmanlığın sona erdiği, bu yüzden silâhların teslim edilmesi gerektiği belirtilerek, silâhını bırakan her kişinin ahaliden sayılarak serbest kalacağı ve hiçbir zarar görmeyeceği teminatı verilmişti. Ancak buna rağmen Ermeniler direnişlerinden vaz geçmemişler ve şehrin doğu kesiminden bir yarma harekâtı denemelerine rağmen, burada bulunan süvari alayının şiddetli ateşi karşısında çekilmek zorunda kalmışlardır. Ermenilerin direnişinin kırılması için üzerlerine birkaç top ateşi açılmış ve kuşatma da iyice daraltılmıştı. 12 Haziran'da direnmenin bir işe yaramayacağını gören Ermeniler silâhlarını teslim ederek itaat etmişlerdir. Bundan sonra bir piyade bölüğü ve bir süvari bölüğü Ermeni Mahallesi'ne girerek emniyet ve kontrolü sağlamışlardır. (100)

“Kafkas İslâm Ordusu” Komutanı Nuri Paşa, Ermenilerin silâhlarının alınması işinde anlaşmazlığı yumuşak bir tarzda çözmeye gayret etmiş, kan dökülmesini mümkün olduğunca önlemeye çalışmıştır. Aynı zamanda Bakû istikametinde Bolşeviklere karşı yapılacak harekâtta ordunun cephaneye olan

(100) ATASE Arşivi; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1 (2, 3). Rüştü; s.31.

ihtiyacının çok olacağını düşünerek, bu operasyonda fazla cephane sarf edilmesinee gerek görmemiştir.

V. ŞARK ORDULARI GRUBU'NUN TEŞKİL EDİLMESİ (KURULUŞ: 1)

3. Ordu birliklerinin ileri harekâtı sonucunda 1877 sınırı geçilmişti. Bu şekilde askerî sahada elde edilen başarı Batum Konferansı'nın akabinde Gürcü ve Ermenilerle yapılan anlaşmalarla tam bir siyasî zafere dönüşmüştü. Kafkaslar'da cephenin bu şekilde genişlemesi askerî açıdan yeni bir teşkilâtlanmayı gerekli kılıyordu. Başkomutanlık Vekâleti Şark Orduları Grubu'nun teşkil edilmesi kararını alarak, bu konuda 7 ve 9 Haziran 1918 tarihlerinde iki emir yayınlamıştı. Bu emirlere göre; Lağvedilen 2. Ordu karargâhı, yeni kurulacak 9. Ordu Karargâhını oluşturacak, 2. Ordusu'nun bütün birlikleri 9. Ordu emrine verilecekti. 6., 3. ve 9. Ordulardan meydana gelen Şark Orduları Grubu'nun esas güç unsuru 3. Ordu olmakla birlikte, Enver Paşa 9. Ordu'yu güçlendirmek için özel bir gayret göstermiştir. Şark Orduları Grubu'nun görevleri arasında; Azerbaycan ve Dağistan'ta milis kuvvetleri teşkil etmeye ve silâhlandırmaya çalışan "Kafkas İslâm Ordusu"na her yönden destek olarak bu memleketlerin millî ordularının kurulmasına yardımcı olmak da yer alıyordu. Yine Bakû harekâtına hazırlanan "Kafkas İslâm Ordusu"nun esas vurucu gücü Şark Orduları Grubu'ndan gönderilen birliklerden meydana getirildiği gibi, silâh ve cephane ikmali de Grupça yapılacaktı. Şark Orduları Grubu'nun diğer önemli bir görevi ise; İngilizlerin İran'daki harekât sahasını daraltmak, onların Bakû'ye sarkarak Bolşeviklere yardım etmelerini önlemektir. Kurulan Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na Mehmet Vehip Paşa getirilmişti. Yeni kurulan 9. Ordu Komutanlığı'na ise Yakup Şevki Paşa tayin edildi. Vehip Paşa 9. Ordu'ya Rumiye Gölü ile Hazar Denizi arasında bulunan bölgenin kontrol altında tutulmasını ve Rumiye mıntikasının Ermeni çetelerinden temizlenmesi görevini verdi. (101) Şark Orduları Grup Komutanlığı'ndan 29 Haziran 1918'de istifa eden Vehip Paşa'nın yerine Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa tayin edildi. (102)

Enver Paşa; Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına gelinmesine rağmen, diğer Türk cephelelerini zayıflatmak pahasına Kafkas Cephesi'ne büyük önem vermiş ve kuvvet ağırlığını bu cepheye kaydırmıştı. Anlaşılan o ki savaş sona ermeden ve Sovyet Rusya iç işlerini düzeltme fırsatı bulmadan Kafkaslar'da yeni kurulan iki Türk devleti'ni mümkün olduğu kadar güçlendirmeyi amaçlıyordu. Böylece Sovyet Rusya ile hem hudut olma tehlikesi ortadan kalkacaktı. Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı sonunda Kafkaslar'dan Türk birlikleri çekilmek zorunda kalsalar bile, en azından 1877 sınırını kuvvetli bir şekilde tutmak düşüncesini taşıyordu.

(101) a.g.a; BDH Koll., H.1, F.1-18.

(102) Sorgun; s. 219, 220. ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-117.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN

AZERBAYCAN HAREKÂTI

I. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN DOĞU YÖNÜNDE HAREKÂTA BAŞLAMASI (KROKİ: 3)

A. GÖKÇAY MUHAREBELERİ

Kafkas İslâm Ordusu'nun harekâtına karşı Bakû'yü savunmak için ekserisi Ermenilerden olmak üzere 30 taburluk bir Ermeni Rus birleşik kuvveti meydana getirilmişti. Bu kuvvetin bir kısmı düzenli birliklerden oluşmakla birlikte, geri kalan kısmı petrol tesislerinde çalışan Rus işçileri ve Ermeni gönüllülerinden teşkil edilmişti. Bakû'de Şaumyan'ın başında bulunduğu Komünist Hükûmet, Gence ile Bakû arasındaki bölgelerde yaşayan Ermenileri Türklere karşı korumak bahanesiyle batı yönünde Azerbaycan topraklarını işgal etmeye başlamıştı.(1) Ancak Bolşeviklerin Azerbaycan topraklarını işgale başlamalarının gerçek sebebi; bağımsızlığını yeni ilân etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmak, Azerbaycan'daki Türk nüfusunu katliam, göç ve benzer yollarla azaltarak nüfus dengesini Ermeniler lehine bozmak, netice itibariyle bu toprakların Sovyet Rusya'dan ayrılmasına müsaade etmemekti.(2)

Bakû'den ilerleyen Ermeni ve Ruslardan meydana gelen Bolşevik kuvveti, karşılarına çıkan Azerî Türk milisleri dağıtıp geriye atarak, Bakû-Gence hattının orta noktasında bulunan Kürtemir'e kadar ilerlemişler ve burayı işgal etmişlerdi. 15 Haziran 1918'de güneyden demir yolu boyunca ilerleyen bir başka Bolşevik kuvveti Müsüslü İstasyonu'nun doğusundaki bataklık araziye kadar gelmiş bulunuyordu. Oldukça kuvvetli bir diğer Bolşevik kolu da Şemahi ve Aksu'yu işgal ederek Gökçay Kasabası'na yaklaşmıştı. Bolşeviklerin kuzeyden ilerleyen bu kolu Ermeni yerleşim yerlerine yakınlığı nedeniyle, oralardan rahatlıkla takviye kuvveti alabilecek durumdaydı. Bolşevik kuvvetinin ulaştığı mevki itibariyle Gence'ye en yakın olan ve büyük tehlike arz eden kuzey koluna karşı koymak için henüz cepheye ulaşan 10. Kafkas Alayı, Gökçay mıntikasına sevk edilmişti. Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki 10. Kafkas Alayı Gökçay'a ulaştıktan sonra doğu istikametinde ilerleyip Karamaryan'da bulunan düşmana karşı bir keşif taarruzu yapmaya hazırlandı. Ancak böyle bir taarruz için ne ordudan, ne de tümenenden herhangi bir emir alınmamıştı. Alay komutanının emri üzerine 28. Tabur Karamaryan'ın batısındaki düşmana karşı keşif taarruzu yapmak için 17

(1) W.E.D. Allen ve Paul Muratoff; Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, 1828-1921, Ankara, 1966, s.451.

(2) Mehmet Emin Resulzade; Azerbaycan Cumhuriyeti, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslâmîye Matbaası, 1923, s.53-56. A. Nimet Kurat; Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.531, 532.

Haziran'da harekete geçti. Gökçay-Karamaryan yolundan ilerleyen 28. Tabur, gerekli emniyet tedbirleri alınmadığından Bolşeviklerin pususuna düşmüş, bir anda cepheden ve yandan maruz kaldığı ateşin neticesinde sarsılan tabur bozgun halinde çekilmek zorunda kalmıştır. 28. Taburu kurtarmak için cepheye sürülen 29. Tabur son derece sarp bir arazide Bolşeviklerle temas sağlamaya çalıştığı bir sırada, Bolşeviklerin karşı taarruzuna uğramış, iki taraftan kuşatılan 29. Tabur da kanlı bir muharebeden sonra zorlukla esas mevzileri olan Veyselli Köyü'ne çekilebilmişti. Ermenilerin bu çarpışmada esir ettikleri Türk askerlerini parçalayarak hunharca öldürdükleri, Gökçay mıntikasının Bolşevik işgalinden kurtarılmasıyla anlaşılmıştır. Türk kuvvetlerinin bu başarısızlığında askerin tahammül sınırının üzerindeki hava sıcaklığının fazla olması ve içecek su bulunmaması önemli bir etken olmuştur. Yine öncü keşif kolları çıkarılmadan topluca yol üzerinden yürüyüşe geçilmiş olması ve aniden düşman ateşi ile karşılaşılması da mağlubiyette diğer bir etken olmuştur. Muharebede toplam 200 zayıat verilmiş olup, 2 top ve 2 makineli tüfek Bolşeviklerin eline geçmiştir. Türk birliğinin verdiği bu zayıat ve uğradığı kayıplar "Kafkas İslâm Ordusu" nun durumunu ve moralini sarsmış olup, Ermenilerin moralini yükseltmiştir. (3)

5. Kafkas Tümeni'nin bütün birliklerinin cepheye ulaşmadığı bu tarihlerde, Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetlerinin "Kafkas İslâm Ordusu" Karargâhı'nın bulunduğu Gence'nin hemen doğusundaki Gökçay Kasabası'na kadar ilerlemiş olması, büyük bir tehlike yaratmış oluyordu. Bolşevik Birlikler Bakû'den Gökçay'a gelinceye kadar yüzlerce Müslüman köyünü yakmışlardır. Özellikle batı istikametinde ulaştıkları son noktalarda 50'den fazla köyü yakmışlar, kaçamayan ahaliyi katletmişlerdir. Üç kol halinde ilerleyerek, Kuzey Kolu Gökçay Kasabası'na yaklaşan Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleri, geçtikleri Ermeni yerleşim yerlerinden de takviye alarak 28-30 bin civarında bir kuvvete ulaşmışlardı. Bu kadar üstün kuvvete karşı yalnızca 5. Kafkas Tümeni ile karşı koymak son derece zor olduğu için, Nuri Paşa cephedeki durumun çok kötü olduğunu belirterek mütemadiyen Başkomutanlık Vekâleti'nden ve Şark Orduları Grubu Komutanlığı'ndan yardım isteğinde bulunuyordu. "Kafkas İslâm Ordusu"nun kurulmasında, büyük ümitler bağlanan Azerbaycan milislerinden umulan fayda sağlanamamıştır. Nuri Paşa milis teşkilâtından bir sonuç elde edilemediği ve esasen bunlardan istifade etmek için ümide kapılmanın doğru olmadığını Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na yazdığı raporlarda açıkça dile getirmiştir. Yine Nuri Paşa 17 Haziran başarısızlığını yerinde tetkik etmek için gittiği Gökçay Kasabası'nda halka karşı bir konuşma yaparak, onlara memleketleri için kanlarını akıtan Osmanlı askerine yardım ve destek olmakta duyarsız davranmalarından dolayı sitem etmiştir. Şöyle ki: "Azerbaycan'ı ve Azerbaycanlıları düşmandan kurtarmak üzere Osmanlı ordusu memleketinize geldi. Bu orduya canla başla yardım etmeniz lâzımdır. Silâhla yardım edilemiyorsa

(3) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-4. E. Kaymakam Rüştü; Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası, (93 Sayılı Askeri Mecmua'nun 34 Sayılı Tarih Kısnu), İstanbul, Askeri Matbaa, 1934, s.45.

hiç olmazsa askere yiyecek ve sularını taşıyınız. Bu şiddetli sıcakta muharebe eden zabıt ve askerlerden bir çokları susuzluktan ölmüşlerdir”. (4)

Nuri Paşa'nın çok üstün düşman kuvvetlerinin ilerlemesini 5. Kafkas Tümeni'nin bir kısım birlikleriyle durdurmaya çalıştığı Haziran ayının sonlarına doğru çok bunaldığını, Şark Orduları Grubu'na yazdığı raporlardan anlıyoruz. Ermeniler azgınlıklarını ve vahşetlerini Azerbaycan'ın her tarafında sergiledikleri için onlara karşı 5. Kafkas Tümeni'nden bazı birliklerin sevk edilmesine mecbur kalınmıştı. Bu durum da Bolşeviklere karşı tutulan cepheyi zayıflatmıştı. Nuri Paşa 20 Haziran'dan başlayarak, 10 gün boyunca gerek Enver Paşa'ya gerekse Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na yazdığı raporlarda; Durumun çok nazik olduğunu, Bolşeviklerin ilerlediğini, yardım gönderilmediği takdirde neticenin pek kötü olacağını belirtmesine rağmen, her halde Almanya'nın Azerbaycan'a Osmanlı kuvveti gönderilmesine şiddetle karşı çıkmalarından dolayı “Kafkas İslâm Ordusu”nun takviye edilmesi için Başkomutanlık Vekâleti'nden herhangi bir emir alınmamıştır. Enver Paşa, Nuri Paşa'nın ısrarla yardım istemesine karşılık, 5. Kafkas Tümeni'nin birliklerinin dağıtılmayarak topluca tutulması, bu şekilde düşmana taarruz edilmesi yolunda tavsiyelerde bulunuyordu. Azerbaycan Türklerinin “Kafkas İslâm Ordusu”nda önemli bir güç teşkil etmeyeceği de artık iyice anlaşılmıştı. Şark Orduları Grubu Komutanı'nın Gökçay civarındaki çarpışmalarla ilgili olarak Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderdiği 27 Haziran 1918 tarihli raporda: “Yeni teşkilâtta bir sonuç elde edilememektedir. Gençlerden silâh altına 30.000 kişi gelmesi beklenirken, bunun yerine ancak 37 kişi gelmiştir. Bunlardan istifade edilemeyeceği anlaşılmıştır. Bakû meselesini kendi başımıza çabucak halletmek için bu bölgeye bir tümen daha gönderilmesi uygun olacaktır” deniliyordu. Bu rapordan da anlaşılacağı üzere Azerbaycanlıların “Kafkas İslâm Ordusu” emrine girmeye fazla istekli olmamaları, Osmanlı komutanlarında hayal kırıklığı yaratmıştır. Nuri Paşa bu duygular içinde Başkomutanlık Vekâleti'ne ve Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na yazdığı 1 Temmuz 1918 tarihli raporunda bu konudaki görüşlerini şu şekilde belirtmiştir: “Güney Kafkas İslâmları çok söyler az yapar, keyfine düşkün, parayı haddinden fazla seven adamlardır. İslâmların hamiyet ve fedakârlığı az görülüyor. Bakû harekâtına iştirak edenler pek azdır. Esasen vücutlarından pek az fayda olunuyor. Bakû meselesinin halli Osmanlı nüfuzunun ahali indinde kıymetini muhafaza için lâzımdır. 5. Tümen takviyesine acil ihtiyaç vardır. Aksi takdirde vaziyetimiz iyi değildir”. (5)

O tarihlerde Azerbaycan nüfusunun iki milyonu bulmasına rağmen yarım milyon fazlası düzensiz birliklerden oluşan ve bazen sayıları 30.000'e kadar ancak çıkabilen, ekserisini Ermenilerin meydana getirdiği Ermeni-Rus birleşik kuvvetine karşı, Azerbaycan Türklerinin kuvvetli bir cephe oluşturamaması düşündürücüdür. Azerbaycan'ı ve Azerbaycanlıları Ermeni zulüm ve katliamından kurtararak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayakta durabilmesini sağlamaktan başka bir gayesi

(4) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F. 1-118. Rüstü; s.47.

(5) a.g.a.; TAR Koll. K.1, D.1, F.1-118, 1-116.

bulunmayan Osmanlı askerlerine bura halkının verdiği desteğin son derece zayıf olması da bu şartlar altında hayrete şayan diğer bir husustur.

17 Haziran 1918'de vuku bulan çarpışmalardan sonra Gökçay Cephesi'nde avantajlı bir durumda bulunan Bolşevikler siyasî alanda da atağa kalkarak daha fazla Osmanlı kuvvetinin Azerbaycan'a sevk edilmesine engel olmaya çalışıyorlardı. Bu amaçla Gürcistan Hükûmeti ile temasa geçilmiş, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti aleyhine Bolşevikler Gürcistan'la ittifak yapmak için Tiflis'e 6 kişiden oluşan bir heyet göndermişlerdi. Gürcistan Başbakanı ittifak teklifine ve Bolşeviklerin isteği olan Batum-Tiflis-Gence demir yolunun Osmanlı askerî nakliyatına kapatılmasına olumlu yaklaşmış olup bu hususta Bolşeviklere söz vermişti. Bu sebeple olmalı ki, Azerbaycan'a asker ve cephan nakliyatı artık Batum-Tiflis üzerinden değil de, Kars-Karakilise-Delican-Kazak üzerinden, daha dolambaçlı bir yoldan yapılmaya başlanmıştır. Haziran ayı sonlarında da Tiflis gazetelerinde Gürcistan-Bakû ittifakına dair haberlerin yanında böyle bir ittifakı destekleyen türde yorumlar yer almıştı. Diğer yandan "Kafkas İslâm Ordusu"nun Azerbaycan harekâtını onaylamayan Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya bu karşı tutumunu her fırsatta ortaya koymakta olup, Türkler aleyhine Bakû'deki Bolşevik yönetimle bir yakınlaşma içine girmek niyetini açığa vuruyordu. Bunun içindir ki Alman esirlerini almak bahanesiyle bir Alman heyeti uçakla Tiflis'ten Bakû'ye giderek Bolşeviklerle anlaşmak için görüşmelerde bulunmuştur. 27 Ağustos 1918'de imzalanan Almanya-Sovyet Rusya Antlaşması'nın ilk zemini de anlaşılan bu şekilde oluşturulmaya başlanmıştı. (6) Görünen o ki, Almanya, müttefiki Osmanlı Devleti'ne karşı Bakû petrollerinden tek başına yararlanabilmek için Gürcistan'ı kullanarak Bolşevik Bakû yönetimiyle anlaşma yapmakta hiçbir mahzur görmemektedir. İlginçtir ki, iki ayrı bloka mensup olmalarına rağmen Almanya ve İngiltere Osmanlı askerlerinin Bakû'ye ulaşamaması için büyük bir gayret sarfediyorlardı. Diğer bir ilginç nokta ise; Amaçları ve çıkarları farklı olan beş ayrı Hristiyan milletin Türklere karşı ortak bir tavır ve tutum içinde bulunmalarındır.

Tekrar cepheye dönecek olursak, iki tarafın da 22 Haziran 1918'e kadar savunma durumunda kaldıkları görülüyor. Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı Bolşeviklere karşı taarruzu 28 Haziran'da başlatma kararı almış, bu tarihe kadar toplanabilen süvari ve piyade milis kuvveti cepheye sevk edilmiş, 5. Kafkas Tümeni'nin geride bulunan birlikleri Gökçay Cephesi'nde toplanarak, taarruz için silâh ve cephan ikmâlî yapılmıştı. Taarruz tarihinin düşman tarafından haber alınmasını önlemek için, Gökçay Kasabası'nda bulunan bütün Ermeniler Ermeni Doktor Aleksandır'ın evinde toplanarak, gözetim altına alınmışlardı. Fakat bütün bu tedbirlere rağmen taarruz hakkında Bolşevik koalisyona bilgi ulaşmış olmalı ki, 28 Haziran sabahı ileri hatta bulunan 10. Kafkas Alayı taarruza uğramış ve muharebe bu şekilde başlamıştı. Ancak 10. Kafkas Alayı cephesine yönelen taarruzu başarı ile püskürtmüş olduğundan, Ermeni kuvvetleri süngü hücumuna

(6) a.g.a.; BDH Koll., K.3187, D.II-7, F.3-7. a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-5. a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-116.

geçmeye cesaret edememişlerdi.(7) 29 Haziran`da da çarpışmalar özellikle sabah ve akşam saatlerinde bütün şiddetiyle devam etmişti. Ancak bölgede hava sıcaklığı nın askerinin tahammül sınırının üstüne çıkması öğle saatlerinde iki tarafı da çarpışmalara kendiliğinden ara vermeye zorlamıştı. Susuzluk hat safhada idi. Askerin içtiği su arabalarla Gökçay`dan getiriliyordu. Cephanesizliğe süngü ile çare bulan Türk askerini susuzluk bitap düşürüyordu. (8)

30 Haziran günü 5. Kafkas Tümeni`nin sol cephesi boyunca Ermeni mıntıklarından ilerleyen Bolşevik birlikleri, onların da desteği ile tümenin gerisinde kalmış olan Gökçay Kasabası`na sabaha karşı bir baskın düzenleyerek çok tehlikeli bir durum yaratmışlardı. (9) Derhal ihtiyatta bulunan az sayıdaki asker ve toplanabilen bir kısım milis kuvveti, Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasında Gökçay`a sevk edilmiş olmasına rağmen, Azerbaycan milisleri Bolşeviklerle çarpışmada sebat gösteremeyerek sabah saat 07.00 sıralarında dağılmışlardır. Bolşeviklerin Gökçay`a yaptığı bu baskın Gence`de bulunan Nuri Paşa`ya rapor edilmiş, Nuri Paşa Gence`de bulunan 25. Tabur ile bir kısım milis kuvvetini ve Gökçay yakınında bulunan Karamaryan ve Ağtaş`taki birliklerin bir kısmı kuvvetlerini Gökçay`a sevk etmişti. Bu şekilde topçu ve makineli tüfek desteğinde taarruza geçen Türk kuvvetleri düşmanı kuşatmış ve Bolşeviklerin kuzeyden ilerleyen bu kolunun önemli bir bölümünü imha etmiştir. Bu muharebede çok sayıda silâh ve cephane ele geçirilmiştir. Gökçay mağlubiyetinden sonra doğuda Karamaryan`a çekilmeye çalışan Bolşevik birlikleri, 13. Kafkas Alayı tarafından şiddetle takip edilerek cephede hakimiyeti ele geçiren 5. Kafkas Tümeni`nin diğer birliklerinin de ortak taarruzu sonunda Karamaryan`da da tutunamayarak gerisinde çok miktarda silâh bırakıp, bozgun halinde doğu istikametinde çekilmiştir. (10) Böylece Gökçay mıntikasındaki Ermeniler itaat altına alındıktan başka, Gökçay ve Karamaryan havalisi Bolşevik Ermeni ve Ruslardan temizlenmişti. Görüldüğü gibi 5. Kafkas Tümeni Gence`ye ulaştıktan hemen sonra Gökçay yakınlarına kadar ilerlemiş olan Bolşeviklere karşı sevk edilerek cepheyi tutması sağlanmıştı. Yine böylece Bakû`den itibaren başlayan Bolşevik istilâcılar Gökçay`da durdurulmuş oldu. Bu şartlar altında 5. Kafkas Tümeni`nin Azerbaycan`a sevk edilmesinde şayet biraz daha zaman kaybedilmiş olsaydı, Bolşeviklerin Gence`yi işgal etmeleri yakın bir ihtimaldi. Gence`deki Ermenilerin de iştirak edeceği bir katliamda burada binlerce Türk`ün öldürülmesi hiç de sürpriz olmazdı. Bir adım daha ileri gidersek, eğer Azerbaycan`a Osmanlı müdahalesi olmamış olsaydı, Bolşeviklerin bu harekâtıyla Bakû ile Ermenistan arasındaki engel ortadan kaldırılabilirdi.

(7) Rüşti; s.58-61.

(8) a.g.e.; s.64.

(9) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-5.

(10) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-3. a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-5. a.g.a.; BDH Koll., K.3826, D.37, 46, 46-1. Rüşti; s.68-69.

B. SALYAN MUHAREBESİ

Kür Irmağı'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü yer olan Bank mevkiinden iki zırlı gemi ve dört nakliye gemisi ile nehre giren 2000 kadar düşman piyadesi kuzey istikametinde ilerlemeye başlamıştı. Bu Menşevik kuvvetin 200'ü Rus, 300'ü İranlı Müslüman ve geri kalanı ise Ermeni idi. Bunlar gemilerle nehirde ilerleyerek Kür Nehri'nin sağ ve sol sahilinde geçtikleri köyleri yağma ve katliam ederek, Salyan Kasabası'nın üç kilometre güneyine kadar yaklaşmışlardı. Kür Nehri boyunca İslâm ahalinin maruz kaldığı bu saldırılara karşı "Kafkas İslâm Ordusu" hemen harekete geçerek, eski çarlık ordusundan ayrılarak "Kafkas İslâm Ordusu" hizmetine girmiş olan Müslüman subaylardan Binbaşı Nazım Ramazanof emrine, bir piyade bölüğü, bir makineli tüfek takımı, 140 atlı mevcutlu bir milis süvari alayı verilerek 16 Haziran 1918'de Salyan mıntikasına sevk edilmişti. Salyan Kasabası'na gelen Türk birliği, henüz düşmanın kasabaya ulaşmadığını görerek derhal savunma tedbirleri almış, ilk olarak 60 kişilik bir milis kuvveti Menşeviklere karşı sevk edilmişti. 28 Haziran'da Türk müfrezesine saldıran Menşevik kuvveti bir başarı elde edememiş, 29 Haziran'da düşmanın sağ yandan kuşatma teşebbüsü de milis atlılarınca başarısız bırakılmıştır. 2 Temmuz'a kadar devam eden çarpışmalarda Menşevik kuvveti fena biçimde hırpalanmış ve perişan bir vaziyette güneye doğru milis süvari alayının takibi altında olarak çekilmek zorunda kalmış, fakat süvarilerin takibinden esaslı bir sonuç elde edilememiştir. Salyan Muharebesi'nde Türk müfrezesinden 12 er şehit olmuş, 17 er ise yaralanmıştır. Menşevik kuvvet ise, 132 kişi ölü olmak üzere toplam 600 zayıat vermiştir. (11)

Salyan mıntikasında ikinci çarpışma 12 Temmuz 1918'de Yenivasilevka-Bank hattında meydana gelmişti. 400 piyade, 50 süvari, 12 makineli tüfek, 3 top ve 2 vapurdan ibaret olan düşmana, Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'in komutasındaki Salyan Müfrezesi Yenivasilevka Köyü'nde baskın yaparak düşmanın büyük bölümünü imha etmiş, kurtulabilenler ise gemilerle kaçmışlardır. Bank'ta karaya çıkmış olan düşmana da baskın verilerek çoğu imha edilmişti. Kaçabilenler ise nehrin ağzında Hazar Denizi'ne çıkararak Bank sahillerinden uzaklaşmışlardır. Hazar Denizi'nden gelen düşmanın bir daha Kür Irmağı'nda faaliyet göstermesine engel olmak amacıyla nehir, eski vapurlar ve dubalar batırılarak gemi geçişine kapatılmıştır. Aynı zamanda düşmanın sahilden yapabileceği bir çıkarma ihtimaline karşı tedbir olarak ve mıntikanın emniyetini temin etmek için Binbaşı Nazım Ramazanof, bir bölük asker ile birlikte burada görevlendirilmişti. (12)

Bu muharebe de göstermiştir ki; Bolşeviklerin esas kuvvetlerine karşı cepheyi tutmakla görevli olan 5. Kafkas Tümeni, tehlikeye ve katliama maruz kalan Azerbaycan'ın her tarafına yetişmeye çalışmaktadır. Ancak 5800'ü bulan mevcudu ile bu kadar geniş bir bölgede muharebe etmesi ve Gökçay sarsıntısını atlattıktan sonra bu muharebelerden hep başarıyla çıkması 5. Kafkas Tümeni

(11) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-3, 1-4. a.g.a.; BAF Koll., K.3823, D.22, F.7-5. Rüşti; s.90-91.

(12) Rüşti; s.102, 103.

subay ve erlerinin Azerbaycan'ı kurtarmakta ne kadar kararlı ve cesur hareket ettiklerini göstermektedir.

C. AKSU'NUN KURTARILMASI

Gökçay Muharebesi'nde yenilgiye uğrayan Bolşevikler, Türk birliklerinin takibi altında 3 Temmuz 1918'de Kürtemir-Aksu hattına gerileyerek burada savunmaya çekilmişlerdi. 5. Kafkas Tümeni'nin cephesi ise Müsüslü-Kilisli hattında oluşturulmuştu. 5 Temmuz 1918'de, "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa cephede bulunduğu halde 10. ve 13. Kafkas Alayları Bolşevik Cephesi'ne karşı taarruza geçti. Öğleden sonra başlayan taarruz, arazinin sarp olması, alayların çok ihtiyatlı hareket etmesi nedeniyle istenilen süratle gelişmemiş ve karanlığın basmasıyla harekâta ara verilmesi icap etmişti. Harekât bölgesinde ısının çok yüksek olması birliklerin seri hareketine engel olmuştu. İçme suyunun temini ise başka bir problemdi. Askeri tehdit eden bir başka husus ise bulaşıcı hastalıkların baş göstermesiydi. Müsüslü Cephesi'nde sıtma, Karamaryan ve doğusunda dizanteri ve kolera her iki tarafı pençesine almış, 5. Kafkas Tümeni Levazım Amiri Binbaşı Fuat Bey'in koleradan ölmesi üzüntü ve kaygı yaratmıştı. (13)

6 Temmuz 1918'de 10. ve 13. Kafkas Alayları yeniden taarruza geçerek Bolşevik Cephesi'ni yarıp onları çekilmeye mecbur etmişlerdi. Bolşevikler geçtikleri yerleri tahrip edip yakarak çekiliyorlardı. Aksu'dan yükselen dumanlar Ermenilerin burayı yakarak çekildiklerini gösteriyordu. 13. Kafkas Alayı'nın öncü birlikleri öğleden sonra Aksu'ya girerek ve harekâta devamla Aksu'nun kuzey ve doğu mıntikalarını da zapt etmiş bulunuyorlardı. Aksu'nun zapt edilmesinden sonra bir kısım Bolşevik kuvveti Kürtemir tarafına kaçmıştı. Bu muharebede Bolşeviklerden 1 sahra topu, 5 ağır makineli tüfek, 1 cephane arabası, 15 nakliye arabası ve 1 hastahane çadırı ile birlikte tıbbî malzeme ele geçirilmiştir. (14)

D. KÜRTEMİR'İN KURTARILMASI

Bolşevik savunmasının kırılarak Aksu'nun zapt edilmesine rağmen Müsüslü'de kuşatılmış olan başka bir Bolşevik kuvveti buradan sökülüp atılamamıştı. 250 piyade ve süvari ile takviye edilen Hasan Bey Müfrezesi 7 Temmuz 1918'de Kürtemir istikametinde taarruza geçmiş şiddetli çarpışmalardan sonra Kürtemir yakınlarındaki Karasakal İstasyonu zapt edilmişti. Çarpışmaların sürdüğü esnada Bolşevikler takviye alarak karşı taarruza geçmiş, kuşatılma tehlikesi karşısında, Hasan Bey Müfrezesi düzenli olarak biraz geri çekilmiştir. Bu çatışmada 28.000 tüfek ve makineli tüfek mermisi ile 87 top mermisi sarf edilmiştir. Türk birliklerini elinde yeteri kadar cephane bulunmadığından, cephanenin idareli kullanılmasına dikkat edilmişti. Çünkü son kurşun atıldıktan sonra, düşmanın taarruzu beklenecekti. Bu durumda da süngüden başka bir

(13) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3223, D.22, F.7-5. Rüşti; s.84-85.

(14) Rüşti; s.85.

savunma silâhi bulunamayacaktı. Cephane yokluğundan başka, Türk birliklerinin harekât ve muharebelerine etki eden bir başka olumsuz faktör ise haberleşmenin aksamasıydı. Halkın cahilliği ve dikkatsizliği yüzünden sık sık telefon telleri kesiliyordu. Bu hadise o kadar fazla meydana gelmişti ki, tamir edilen hattan yapılacak konuşma gerçekleşmeden yeniden tellerin kesildiği vaki olmuştu. Bu durum haberleşmeyi felç ettiğinden birlikler arasında koordinasyon bozulmuş, orduya raporlar zamanında gönderilemediği gibi, ordudan verilecek emirler de zamanında alınamamıştı.

8 Temmuz 1918'de Hasan Bey Müfrezesi 13. Kafkas Alayı emrine verilerek Karasakal İstasyonu yakınlarında Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleriyle çok çetin bir muharebeye başlanmış, akşama kadar devam eden muharebede iki taraf da üstünlük sağlayamayarak gece çarpışmalara ara verilmişti. Ertesi gün 13. Kafkas Alayı akşama kadar süren çarpışmalar neticesinde, düşmanı güneye sürerek Gökdelikli-Çaylı hattını işgal edip geceyi bu hatta geçirmişti. 10 Temmuz'da 5. Kafkas Tümeni Komutanlığı'ndan verilen emirle 13. Kafkas Alayı'nın Müsüslü Müfrezesi'yle birlikte hareket ederek, Kürtemir'i zapt etmesi isteniyordu. Yapılan taarruz karşısında Kürtemir'deki Bolşevik kuvvetler çekilmeye başlamış, ancak Müsüslü Müfrezesi, karşısındaki 1000 kişilik bir kuvveti geriletemediği için Müsüslü'den Kürtemir'deki Bolşeviklere yardım ulaştırılmış, böylece 13. Kafkas Alayı'nın taarruzu tam olarak başarıya ulaşamamıştır. Buna rağmen 13. Kafkas Alayı'nın büyük bir gayret ve fedakârlıkla çarpışması her an Kürtemir'i düşürebileceğinden, bu durumda çekilme yolları tıkanacak olan Müsüslü'deki Bolşevik kuvvet akıbetinden endişe ederek, doğu istikametinde çekilmiş ve Müsüslü Müfrezesi bunların siperlerini işgal etmiştir. Kürtemir'deki Bolşevik kuvveti kasabanın dağlık ve her tarafının ağaçlık olmasından istifade ederek büyük bir sebatla çarpışıyordu. Muharebeler boğaz boğaza cereyan ediyordu. Bolşeviklerin elinde zırhlı tren ve zırhlı otomobillerin bulunması ve cephanelerinin bol olması Türk birliklerine zor anlar yaşatmıştır. Nihayet 10 Temmuz akşamına doğru 13. Kafkas Alayı'na takviye olarak, 1 dağ topçu takımı ile 46. Tabur'un gelmesi yine Müsüslü Müfrezesi'ndeki Dikidivizya (Vahşi Alay) süvari bölüklerinin yetişmesi sebebiyle Bolşeviklerin Kürtemir'deki direnişleri imkânsızlaşmış, bu yüzden çekilmeye mecbur kalmışlardır. 3 gün 2 gece devam eden muharebelerden sonra Kürtemir kurtarılarak, doğu istikametinde çekilen Bolşevik Ermeni ve Rusların takibine devam olunmuştur. (15)

Bolşevik kuvvetlerin ilerleyişi Gökçay'da durdurulduktan sonra, görüldüğü gibi karşı taarruza geçen 5. Kafkas Tümeni gerek sayı, gerekse silâh ve cephane açısından karşısındaki düşmandan daha az imkânlara sahip olmasına rağmen, büyük bir fedakârlıkla çarpışıp Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmaya başlamıştı. Felâketlerin yaşandığı diğer Türk cephelerinin aksine Osmanlı Devleti için tek olumlu gelişme Kafkas Cephesi'nde sağlanan başarılarıdır. Bu günlerde Osmanlı tahtında bir değişiklik meydana gelmiş, 3 Temmuz'da vefat eden V. Mehmet Reşad'ın yerine kardeşi VI. Mehmet Vahideddin 4 Temmuz'da Padişah

(15) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.43, F.1. a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-5. Rüşti; s.94-95.

olmuştu. Vahideddin 7 Temmuz'da "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na gönderdiği mesajda; savaşın sonlarına yaklaşıldığını vurgulayarak, askerin savaşın sürdüğü dört yıl boyunca gösterdiği cesaret ve kahramanlığı övmüş, kendilerinden savaşın sonuna kadar aynı cesaret, kahramanlık ve fedakârlığı beklediğini bildirmiştir. (16)

E. KAFKAS İSLÂM ORDUSU BİRLİKLERİNİN KUZEY VE GÜNEY GRUBU ADI ALTINDA TEŞKİLÂTLANDIRILMASI

Temmuz ayının ortalarına gelindiğinde "Kafkas İslâm Ordusu" birlikleri güney ve batı istikametinden ilerleyerek Bakû'ye 80-90 kilometre kadar yaklaşmıştı. Bolşevik kuvvetlerin Gökçay, Salyan, Aksu ve Kürtemir mıntıklarındaki direnişleri kırılmış, Şemahide ise ümitsizce tutunmaya çalışıyorlardı. "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa, Enver Paşa'dan; "Mevcut siyasî ve askerî durum Bakû'nün bir an önce zapt edilmesini gerektirmektedir. Yapılması gereken şey gecikilmeksizin bir an önce hedefe ulaşmaktır" emrini almıştır (17)

Bakû'nün Osmanlı düzenli birliklerince zapt edileceğini gizlemek için, 5. Kafkas Tümeni ve Azerbaycan milis kuvvetlerinden meydana gelen taarruz gücü Kuzey ve Güney Grubu olarak ikiye ayrıldı. Kuzey Grubu, Kurmay Yarbay Osman Bey'in komutasında olup, Şemahi üzerinden Bakû'ye ilerleyecekti. Kuzey Grubu'nda Yarbay Ahmet Rıza Bey komutasında 13. Kafkas Alayı, Yarbay Selim Bey komutasında 10. Kafkas Alayı, Süvari Binbaşısı Zihni Bey komutasında Zihni Bey Müfrezesi ile ihtiyat olarak bırakılan 25., 26., 28. Taburlar bulunuyordu. Güney Grubu ise Azerbaycanlı Albay Habip Selimof komutasında olup, demir yolu hattı boyunca Bakû'ye ilerleyecekti. Güney Grubu, Müsüsü Müfrezesi, 26. Tabur'dan bir piyade bölüğü, birtakım süvari, 38. Alay'ın 3. Tabur'u, 27. Tabur'dan iki piyade bölüğü, tümenin istihkâm bölüğü ile 2 top ve bir zırhlı trenden meydana geliyordu. (18) 5. Kafkas Tümeni'ni takviye etmek amacıyla 6 Temmuz'da yola çıkarılan 65 subay, 2475 er mevcutlu 38. Alay ayın ortalarında cepheye ulaşmıştı. 38. Alay'ın 3. Tabur'u Gence'de bırakılmış, 2. Tabur'u Müsüslü Müfrezesi'nin emrine verilmiş, 1. Tabur'u ise cephe ihtiyatı olarak görevlendirilmişti. 38. Alay bu şekilde dağıtıldığı için Alay Komutanı Yarbay

(16) IV. Mehmet Vahideddin'in "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığına gönderdiği mesaj; Emirül-müminin Ulu Hakan Başkumandanımız kardeşim Sultan Mehmet Han Hazretlerinin hepimizi ağlatan zayı ile emr-i kumandanımız ele alıyorum. Senelerden beri pek müşkilât içinde Osmanlı ve İslâm tarihine hanedanım için şanlı sahifeler ilâve eden siz arslanlar, yurdun kahraman yavrularına memnuniyet-i şahanemi beyan eder, bu uğurda hakkın rahmetine kavuşarak er meydanında can vermiş olan şehedayı kemal-i hürmetle anarım. Vatanımızın selâmeti için şimdiye değin pek şanlı bir surette kahraman müttfiklerimizle omuz omuza devam ettiğimiz muvaffakiyetle dolu harp seneleri her halde azalmaktadır. Fakaz henüz bitmemiştir. İşte bu ana kadar olduğu gibi Cenab-ı Hakkan hakkı davanızda daima bizimle beraber olacağına zerrece şüphe etmeyerek aynı savlet-i cesurane ile düşmanla savaşmaya devam ediniz. Her yerde kemal-i şan ve şerefle taşıdığınız sancağım size daima zafer ve muvaffakiyet yolu göstereyim. İnayeti bari ve imdad-ı ruhaniyet Hazret-i Peygamberi siz kahraman askerlerimin muîn ve zaferi olsun. Mehmet Vahideddin. (ATAŞE Arşivi. BDH Koll., K.3838, D.5, F.23).

(17) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.7.

(18) Rüştü; s.138-139.

Selim Bey, 10. Alay Komutanı Kurmay Yarbay Osman Bey'in Kuzey Grubu Komutanı olmasından dolayı bu alayın komutanlığına getirilmiştir. (19)

Önemli bir kısmını 5. Kafkas Tümeni ve 38. Alay'ın meydana getirdiği Bakû taarruz kuvvetine, gerçek durumu gizlemek için Şark Cephesi veya Bakû Cephesi Komutanlığı adının verilmesi, komutanlığına da Mürsel Paşa'nın getirilmesi "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na uygun bulunmuştur. Türk birliklerinin Şemahi üzerine yürümeye hazırlandığı bu sırada Almanya, Bakû'nün yalnızca Türk askeri tarafından ele geçirilmesini istemediğinden, duruma müdahale ederek Osmanlı Genel Karargâhı'na baskı yapıyordu. Bundan dolayı gerek Enver Paşa ve gerekse Şark Orduları Grubu Komutanlığı bir an evvel Bakû'ye karşı taarruza geçilerek, buranın zapt edilmesi için Nuri Paşa'ya telkinlerde bulunuyorlardı. Bütün gayretlere rağmen "Kafkas İslâm Ordusu"nun ilerlemesi, istenilen hızla olmuyordu. Türk birliklerinin bir kısmı Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde Türk ahaliyi Ermeni katliamına karşı korumak için görevlendirilmişti. Bu yüzden esas cepheye topluca Bolşeviklere karşı taarruzun gerektirdiği sayı üstünlüğü bir türlü sağlanamamıştı. Öte yandan top ve tüfek cephanesinin ikmali güçlüğü yapıldığı için, cephanenin idareli kullanılması gerektiğinden, üstünlük bir türlü tesis edilemiyordu. Bunların yanında, harekâtın gerçekleştirildiği sahada su sıkıntısının çekilmesi ve bulaşıcı hastalıkların verdiği kayıplarda ordunun harekâtını yavaşlatan diğer bir faktördü. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen zaman kaybedilmemesi gerekiyordu. Temmuz ortalarında cephedeki Bolşevik kuvvetlerin dışında Bakû'de 3000 kadar Bolşevik kuvveti bulunuyordu. Kuzey İran'da bulunan Kazak Albay Biçerakov kuvvetlerinin Bakû savunmasına katılması ihtimal dahilinde idi. Bu yüzden Şemahi zapt edildikten sonra süratle Bakû'ye taarruz edilmesi gerekiyordu. (20)

F. ŞEMAHİ KASABASI'NIN ZAPT EDİLMESİ

"Kafkas İslâm Ordusu"nun 19 Temmuz tarihli emriyle; Kuzey Grubu'ndan 13. Kafkas Alayı'nın Şemahi Kasabası istikametinde taarruza geçerek, kasabayı zapt edip düşmanı imha etmesi bildirilmişti. Bu harekâta 10. Kafkas Alayı da Bolşevik Rus ve Ermenileri güneyden ve doğudan kuşatarak çekilmelerine meydan vermeyecekti. Gece boyunca yağın yağmur harekât alanını çamur deryasına çevirmesine rağmen, 13. Kafkas Alayı büyük bir fedakârlıkla gece ilerleyişini sürdürerek Şemahi'nin biraz güneyindeki Medrese sırtlarını işgal etmişti. Bolşevik kuvvetleri batıdan ve güneyden maruz kaldıkları sıkıştırmaya karşı uzun süre direnemeyerek 19 Temmuz saat 11.00 sıralarında çekilmeye başlamışlardı. Mevcudu 1000 piyade ve civardaki Malakan Rus köylülerinden de takviyeli işgalciler öğleden sonra da Şemahi istikametinde çekilmeye devam etmişlerdir. "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa, 19 Temmuz muharebesinde düşmanın kuşatılıp imha edilememesi, dolayısıyla Bakû yönünde çekilme fırsatı bulmasından memnun kalmamıştı. Bolşevik kuvvetlerin rahat çekilme imkânı

(19) a.g.e.; s.86.

(20) a.g.e.; s.101-102.

bulmasında 13. Kafkas Alayı'nın emredildiği şekilde güneyden geniş bir kavis çizerek düşmanın geri hatlarına sarkmayı başaramaması etkili olmuştur. Bu muharebede 1 yüzbaşı, 4 er şehit olmuş, 20 er ise yaralanmıştır. Çarpışmalar 20 Temmuz gecesi de devam etmiştir. Şemahi caddesi Kuzey Grubu'na devamlı ateş altında tutulmuş ve düşman Şemahi istikametinde sıkıştırılmıştır. 20 Temmuz'da Kuzey ve Güney Gruplarının birlikte başlattıkları şiddetli taarruz neticesinde Bolşeviklerin Şemahi savunması kırılmış, kasaba Türk birliklerince zapt edilmişti. Süvarilerce takip olunan Bolşevik kuvvetler perişan bir vaziyette Marazi istikametinde çekilmişlerdir.(21) 20 Temmuz Muharebesi'nde, kaçan Bolşeviklerden; 2 top, 3 toparlak, 2 makineli tüfek, 15 sandık tüfek mermisi, birisi zırhlı ikisi yük olmak üzere 3 otomobil ve eşya yüklü birçok araba ele geçirilmiştir. (22)

Türk birliklerinin şiddetli takibi altında Marazi istikametinde çekilen Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleri, 21 Temmuz muharebesi ile burada da tutunamamışlar ve Bakû istikametinde kaçışlarına devam etmişlerdir. Bu muharebede 28. Tabur Komutanı Yüzbaşı İzzet Efendi şehit olmuştur. (23) Bozgun halinde Bakû istikametine, beraberinde kendilerine katılan 10.000 kadar Ermeni ve Rus ahali ile birlikte kaçan Bolşeviklerden bu seferde; 2 top, 1 zırhlı otomobil, 6 yük otomobili, 30 kadar nakliye arabası, 6 mutfak arabası, 1 binek otomobili ile bir miktar cephane ele geçirilmiştir. (24)

Türk birliklerinin Bakû'ye yaklaşmakta olduklarını gören Almanlar, Türk Genelkurmayı'na baskı yaparak harekâtın durdurulmasını istiyorlardı. Bu istekleri Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa olumlu karşılar gibi görünüp harekâtın durdurulması yolunda açık emirler verirken, gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gerekse "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'ya gönderdiği kişiye özel gizli emirlerde; Taarruzun sürdürülmesi ve Bakû'nün zaptının geciktirilmemesi için sık sık uyarılarda bulunuyordu. Bu şekilde Alman itirazlarına aldırış edilmeden, 23 Temmuz'a gelindiğinde Türk birlikleri Bakû'ye 70 kilometre kadar yaklaşmış bulunuyorlardı. (25)

II. ENVER PAŞA'NIN BAKÛ HAREKÂTINI GİZLEME ÇABALARI

Bolşevik Rus ve Ermeni birleşik kuvvetlerinin Gökçay Muharebesi'nde mağlup edilip Bakû istikametinde hızla geri çekilmeye mecbur bırakılmasından sonra "Kafkas İslâm Ordusu" cepheye inisiyatifi ele geçirmiş bulunuyordu. Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Bakû üzerine gidilmeyeceğini açıklamasına rağmen, Türk birliklerinin doğu yönünde harekâtı sürdürmesi Alman Genelkurmayı'nın bu konudaki kaygılarını arttırmıştı. Diğer

(21) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.5. Rüstü; s.104-108.

(22) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.5.

(23) Rüstü; s.110.

(24) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.6-2, 11.

(25) a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.76.

yandan Osmanlı Hükûmeti'nin Ermeni ve Gürcülerle Batum'da 4 Haziran'da imzaladığı anlaşmaları bu devletlerden bir an evvel tastik etmelerini istemesi, Gürcistan'ı himayesine almış olan Almanya'yı daha duyarlı hareket etmeye yöneltmişti. Bu amaçla Almanya Genelkurmay Başkanı Mareşal Ludendorf, 1917 yılı sonlarından beri Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı'nı yürüten General von Zekt'e 3 Temmuz 1918'de çektiği telgrafta; Berlin'de bulunan Ermeni ve Gürcü temsilcilerin Osmanlı Devleti'yle Batum'da imzalanan anlaşmaların 4 Temmuz 1918 tarihine kadar tastik edilmediği takdirde, ülkelerine Osmanlı müdahalesinden çekindikleri, bu yüzden Osmanlı harekâtının ne aşamada olduğunun bildirilmesini istemiştir. Mareşal Ludendorf yine 21 Haziran 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Komutanı General Liman von Sanders'e çektiği telgrafta; Enver Paşa'nın izlediği Kafkas siyasetini iyi karşılamadığını açıkça belirtmiştir. Mareşal Ludendorf bu telgrafında şu görüşlere yer veriyordu: "Batum'da yapılan anlaşmalar Türkiye'yi savaşta gerçek görevinden uzaklaştırmamalı ve bizim Kafkas'tan hammadde elde etmemizi güçleştirmemeliydi. Çünkü bu yüzden derin bir ferahlama umuyorduk. Enver'in başta gelen görevi İngiltere ile Filistin'de savaşmaktı. Pek kesin tellerle onun dikkatini bu yöne çekiyorum. Şimdi İngilizlerle Kuzey İran'da da çarpışmak fırsatı elde etmişti. Tiflis üzerinden demir yolu ile Batum'dan Tebrize'e gitmek imkânı bu tasarrufların gerçekleşmesini kolaylaştırıyordu. Türkler Kuzey İran'da İngilizlere karşı üstün bir duruma geçebiliyorlardı. Onlara karşı Azerbaycan halkının ayaklandırılması bize çok büyük hizmet olurdu. Bu yöndeki çabaları memnuniyetle desteklerdik. Ancak Enver ile Türk Hükûmeti İngiltere'ye karşı savaşmaktan çok, Kafkas'daki Panislâmist amaçlarını göz önünde tutuyorlardı. Buna büsbütün maddî amaçlar ekliyorlardı; oradaki hammaddelerin çok kârlı olan sömürülmesini Türklerin iş konusundaki davranışlarını bilen herkes bundan Alman ekonomik durumu için hiçbir çıkar sağlanmayacağını bilirdiler. Bu bizi savaş amaçları bakımından Türkiye ile karşıt bir duruma sokuyordu". (26)

Mareşal Ludendorf'un hatıralarında belirttiği aşağıdaki husus, yukarıda General Liman von Sanders'e çektiği telgrafındaki görüşlerini teyid eden bir nitelik taşımaktadır. Şöyle ki: Alman askerî temsilcisi olarak bir taburluk kuvvetle Tiflis'e gönderilen General von Kress'in Alman çıkarlarını daha iyi koruyabilmesi için daha büyük bir birliğe sahip olması gerektiği görüşüne yer vererek, Almanya'nın Kafkaslar konusundaki emperyalist tutumunu şu şekilde somutlaştırmakta idi:

"Hammadde elde etmemiz kadar o yerlerde askerlik bakımından gücümüzün artması için de bunu yapmalıydık. Onun Batum'da davranışı bunu göstermişti. Orada istif edilmiş ne var idiyse kendisi için alıkoymuştu. Bakû petrolünü güvenle elde edebilmemiz için onu kendimiz almamız gerekiyordu". (27)

Açıkça anlaşılacağı üzere Almanya, kendisinin belirlediği siyasî ve askerî alanların dışında, Osmanlı Devleti'nin faaliyet göstermesini hiç istememekteydi.

(26) Y.Hikmet Bayur; Türk İnkilâp Tarihi, c.3, Ks.4, Ankara, 1967, s.219-220.

(27) a.g.e.; s.220.

Çıkar sahası ilân ettiği Kafkaslar'da amacı ne olursa olsun, Osmanlı Devleti'nin giriştiği harekâta tümüyle karşı bir tavır almıştı. Belirtildiği üzere Almanya, Osmanlı Devleti'ne nüfuz alanı olarak, devleti sonuçsuz bir maceraya sürükleyecek olan İran'ı ayırmış, hatta İran üzerinden Irak'ta İngilizlere karşı bir harekâtın yapılması bile devamlı olarak Osmanlı Genelkurmayı'na telkin edilmişti. Böylece Türk kuvvetleri sonucu olmayan mücadelelerle eriyecek, Almanların Kafkaslar'da ve Bakû petroleri üzerindeki emellerine engel olamayacak hale gelecekti.

Osmanlı Devleti'nin Adalet Bakanlığı'nı yapmış olan ve aynı zamanda heyet başkanı olarak Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile Batum anlaşmalarını imzalayan Halil Mentеше Bey'in ifade ettiği gibi; Alman Hükûmeti, Kafkaslar'ın kendilerinin olması gerektiği, Osmanlı Devleti'nin de İran ve Türkistan'la tatmin edilebileceği görüşüne sahipti. (28)

Anlaşılan o ki, Enver Paşa'ya başlattığı Azerbaycan harekâtı yüzünden Almanya tarafından büyük baskı yapılmaktaydı. Bu baskılar ve hatta emrivakilerden dolayı Enver Paşa çok incinmiş ve görevinden istifa etmeyi bile düşünmüştü. (29) Ancak bütün bunlara rağmen Azerbaycan'ı ve onun tabii başkenti olan Bakû'yü kurtarmak Enver Paşa tarafından kutsal bir ülkü olarak benimsenmişti. Bu görevi bir aile işi olarak algıladığından, Küt'ül ammare kahramanı amcası Halil Paşa'yı Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na, kardeşi Nuri Paşa'yı da "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na getirmişti. Hâl böyle olmakla birlikte, Enver Paşa Bakû harekâtının büyük bir gizlilik içinde yapılmasını, Almanların harekâtın gerçek boyutunu öğrenip şüphelenmemeleri için, belgelerde de görüleceği üzere değişik siyasî manevralar yapmak zorunda kalmıştı. Enver Paşa, gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na ve gerekse "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na gönderdiği telgraflarda: Türk birliklerinin Azerbaycan içlerinde ilerlemeyeceğini ve Bakû'ye yönelik bir harekâtın yapılmayacağını kesin bir dille bildirmişti. Aynı zamanda "Kafkas İslâm Ordusu"na asker, silâh ve cephanesini gönderilmemesi hususunda Şark Orduları Grubu Komutanlığı'nı kesinkes ikaz etmişti. Ancak bu tarzdaki ikazlar, gönderilen açık emirlerde yapıyordu. Bundan başka kişiye özel olarak gizli kaydıyla gönderilen emirlerde ise; "Kafkas İslâm Ordusu"nun ihtiyacı olan asker, silâh ve cephanenin derhal gönderilmesini, ordunun her türlü hazırlıklarını ikmal ederek Bakû'ye karşı bir an önce taarruza geçilip şehrin Almanların müdahalesine fırsat verilmeden acilen zapt edilmesini istiyordu. Hatta harekâtı engelleme girişiminde bulunabilecek Alman müfrezeleriyle çatışmaya dahi girilebileceğini belirtmekte idi. (30)

Bolşeviklerin takviye alarak gün geçtikçe güçlenmeleri, bir İngiliz birliğinin Bakû'nün yardımına geleceği yolundaki haberlerin dolaşması, bir yandan

(28) a.g.e.; s.165.

(29) Ş.Süreyya Aydemir; Enver Paşa, c.3, İstanbul, 1978, s.358.

(30) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.136, D.385, F.16, 26, 26-1. a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.22. a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-1.

düşmanın cepheden Bakû'ye doğru sürülmesi ile meşgul olunurken, diğer taraftan Ermeni çetelerinin kuzey ve güney yarlardan saldırılarını arttırmaları karşısında 5. Kafkas Tümeni'nin mevcut kuvvet durumuyla Bakû'yü kurtarmasının çok zor olduğu anlaşıldı. Bu durum karşısında, "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'nın, Şark Orduları Grubu'ndan takviye isteği Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirildi. Takviyenin 38. Piyade Alayı ve bir dağ topçu taburuyla yapılabileceği konusundaki mütalâayı, Enver Paşa olumlu karşıladığını gizli kaydıyla gönderdiği emirle Şark Orduları Grubu Komutanı'na bildirmiş, ayrıca durumdan Nuri Paşa'nın da haberdar edilmesini istemişti. Buna mukabil "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na açık çektiği 1 Temmuz 1918 tarihli telgrafta ise; "Size ek kuvvet göndermemiz mümkün değildir. Göreviniz Bakû üzerine gitmek olmayıp birliklerinizi toplu halde bulundurarak Bolşeviklerin Gence üzerine hareketlerini önlemek olduğunu bir kere daha hatırlatırım" şeklinde bir ifade kullanırken, yine açık şekilde Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta ise; "İznil olmadan Nuri Paşa'ya hiçbir şekilde kuvvet göndermeyiniz. Nuri Paşa için yola çıkarılan birlikleri geri aldırınız. Daha evvel bildirdiğim üzere Nuri Paşa kuvvetlerini topluca bulundurarak yalnızca Bolşeviklerin ilerlemesine engel olacaktır" (31) şeklinde bir ifade kullanmıştır.

Gönderilen bu açık emirlerden, şüphesiz Osmanlı Genelkurmayı'nda görevli Alman subayların haberleri oluyordu. Enver Paşa'nın Türk birliklerinin Bakû'ye gitmelerini istemediğini Alman kurmaylara göstermede ve onları ikna etmede başarılı olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Enver Paşa belki de kardeşi Nuri Paşa'yı emir dinlemeyen, kendi başına buyruk, fevrî şekilde hareket eden bir kişi olarak göstermek istemiş olabilir. Neticede; o, Nuri Paşa'ya harekâtı durdurması için gereken emirleri veriyorum, ancak Türk birliklerinin ilerlemesi şayet söz konusu ise, anlaşılan Nuri Paşa İstanbul'un emirlerini dinlemiyor, şeklinde bir savunma ile Almanların karşısına çıkarak, onları oyalayıp zaman kazanmayı da düşünmüş olması pek muhtemeldir.

Almanya, "Kafkas İslâm Ordusu"nun faaliyetleri hususunda Tiflis'te görevli von Krres'in gönderdiği raporlardan pek tatmin olmayarak, Azerbaycan'ın durumunu ve Türk harekâtının hangi aşamada olduğunu yerinde görüp değerlendirmesi için bölgeye, İstanbul'daki subaylarından Feldman'ı göndermiştir. Bunun üzerine Enver Paşa 1-2 Temmuz 1918 tarihini taşıyan ve Şark Orduları Grubu Komutan Vekili Esat Paşa'ya gizli ve kişiye özel kaydıyla gönderdiği emirde; Batum'a gelerek Kafkaslar'da çalışacak olan Harekât-ı Harbiye Şube Müdürü Feldman'dan mümkün olduğu kadar harekâtın hedefinin gizlenmesini ve onun yalnız bilgilendirilmesini istemiştir. Enver Paşa, Almanların Gence ve Bakû'de Türk birliklerinin bulunmasını istemediklerini bir kez daha belirttikten sonra, siyasî durum düzeline kadar Türk kuvvetlerinin Azerbaycan'da kalacağını ifade etmiştir. Ayrıca Nuri Paşa ile haberleşmeyi sürdürerek takip olunacak hareket tarzı konusunda her vakit kendisinin görüşünün sorulmasına lüzum olmadığını bildirmiştir. İstanbul'daki siyasî ve askerî durumun niteliğine

(31) a.g.a.; BDH Koll., K.136, D.628, F.16, 26, 26-1.

göre Kuzey ve Güney Kafkasya'ya asker ve silâh gönderilmemesi yolunda emirler vermek mecburiyetinde kalabileceğini belirten Enver Paşa; Şimdiden Kuzey ve Güney Kafkasya için Nuri Paşa'ya istediği kadar asker, silâh, cephane ve para göndererek, onun müşkilâtını giderin ve Feldman oraya ulaşmadan bu meseleyi halledin, aksi takdirde onun gelmesiyle bu işler çok zorlaşabilir şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. (32)

Enver Paşa, Şark Orduları Grubu Komutan Vekili Esat Paşa'ya gönderdiği bu emirde Azerbaycan harekâtının gerçek boyutunun Feldman'a hissettirilmemesine büyük önem veriyor ve bu hususu tekrar tekrar Esat Paşa'ya tembih ediyor. Diğer taraftan Bakû'nün bir an önce zapt edilmesini istiyor. Bakû'nün alınmasındaki gecikme Enver Paşa'yı iki yönden rahatsız etmektedir. İlki; Türk birliklerinin Bakû'ye yaklaştıkça burayı savunacak kuvvetlerin artması ve bu yüzden çetin bir savunma karşısında kalınıp başarısız olunma ihtimali, ikincisi ise; Almanların Bakû'ye bizzat sahip olmak istemelerinden dolayı bu yolda yapılan baskılara boyun eğmek zaruretinin belirmesi. İşte bu iki tehlikeye de meydan verilmemesi için Enver Paşa, verdiği emrin bir kaç yerinde ısrarla Nuri Paşa'ya istediği her türlü desteğin sağlanmasını tekrar tekrar tembih etmektedir. Enver Paşa'nın bu şekilde davranmasında ne denli haklı olduğunu, Tiflis'deki Alman Askerî Temsilcisi Von Kress'in Bakû harekâtına bir tabur Alman birliğini iştirak ettirmeye kalkışması açık bir şekilde göstermektedir.

Ağustos'un sonlarına gelindiğinde Almanlar Enver Paşa'ya baskılarını hat safaya çıkarmışlar, Bakû'nün yalnız Alman birlikleriyle işgal edilmesini istiyecek kadar azgın bir sömürü nöbetine tutulmuşlardır. Bu durumu 3. Ordu Komutanlığı'nın Enver Paşa'dan aldığı emir doğrultusunda "Kafkas İslâm Ordusu"na yaptığı şu öneriden de anlamaktayız: 3. Ordu Komutanlığı'nın yazısında; Almanların Bakû'yü yalnız Alman birliklerinin işgal etmesini arzu ettikleri ve bunu sık sık güdeme getirdikleri belirtilerek, bu konuda Almanlarla oyalayıcı görüşmelerin sürdürüldüğü, yeni gönderilen bir alay mevcudundaki kuvvetin kuşatmaya katılmasıyla ve bir gece taarruzuyla Bakû'nün zaptının mümkün olup olmayacağı sorulmaktadır. Eğer bu şekilde Bakû zapt olunursa, Bakû meselesinin tamamen çözümlenebileceği vurgulanmaktadır. (33)

Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ı kurtarma harekâtına başladığı andan itibaren, Sovyet Rusya'yı, Ermenistan'ı, Gürcistan'ı, Azerbaycan Ermenilerini, İngiltere'yi ve müttefiki Almanya'yı sanki ortak oluşturulmuş bir cephe olarak karşısında bulmuştu. "Kafkas İslâm Ordusu" Sovyet Rusya'nın direkt olarak desteklediği Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleriyle savaşırken, Ağustos ayından itibaren Bakû'ye yardıma gelen İngiliz birlikleriyle de savaşmak zorunda kalmıştı. Anlaşılan o ki, Bakû harekâtında Osmanlı Devleti'ni diğer düşman unsurlardan daha çok müttefiki Almanya zor durumda bırakmıştır. Bu amaçla 27 Ağustos 1918'de Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti aleyhine Sovyet Rusya ile

(32) a.g.a.; BDH Koll., K.3187, D.H-7, F.3-2, 3-3.

(33) a.g.a.; BDH Koll., K.3821, D.15, F.34.

tüm Kafkasya'yı ve Bakû petrollerini ilgilendiren bir anlaşma imzalamış, Bakû Bolşevikleriyle yakınlaşma içine girmiş, Ermenilere uçak vermiş, Batum-Tiflis-Gence demir yolunu Osmanlı askerî sevkiyatına kapatmış, böylece Azerbaycan'a "Kafkas İslâm Ordusu"nun ihtiyacı olan asker, silâh ve cephanenin ulaştırılmasına engel olmuştur. 5 Ağustos 1918'de başlatılan Birinci Bakû Taarruzu'nda, Türk birliklerinin cephanesizlik yüzünden başarılı olamadığı düşünülürse, Almanya'nın Bolşeviklere ve onlarla birlikte şehri savunan İngilizlere ne denli yardımcı olduğu rahatlıkla anlaşılır.

III. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN BAKÛ'YE YAKLAŞMASI

A. ORDUNUN HACIKABUL-POSTACENĞİ HATTINA DAYANMASI

Bolşevik Ermeni Rus kuvvetlerinin Bakû'ye 70 kilometre mesafede bulunan Marazi Kasabası mıntıkasından atılmalarından sonra, Kuzey ve Güney Grupları ilerlemelerine bir kaç gün ara vermek zorunda kalmışlardı. (34) Çünkü Türk birlikleri çok yıpratıcı şartlarda cereyan eden muharebe ve takipler nedeniyle yorulmuşlardı. Bundan daha önemli olarak ikmal merkezlerinden uzaklaşıldığı için cephane, erzak ve özellikle su sıkıntısı hat safhaya ulaşmıştı. Bolşevikler çekildikleri bölgelerde ordunun işine yarıyacak kaynakları tahrip ediyorlardı. Demir yolları, haberleşme vasıtaları ve su kaynakları kullanılamaz hale getiriliyordu. Çok sınırlı imkânlarla sahip olmasına rağmen istihkâm birliği, tahrip edilen demir yolu ve haberleşme hatlarını elinden geldiğince tamir etmeye çalışıyordu. Ancak bu konularda ehil teknik personelin yetersizliği, işlerin yavaş yürümesine neden oluyordu. Menzil teşkilâtı da ağır aksak işliyordu. Bu yüzden zaten çok uzaklardan gelen silâh ve cephane âdetâ damla damla ulaştırılabiliyordu. (35)

Bu sebeplerden dolayı Şark Cephesi Komutanlığı yeniden taarruza geçmek için birliklerin ihtiyacı olan cephane, erzak ve suyun yeteri kadar depolanmasının zorunlu olduğunu görerek, "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'ya taarruza, noksanlıkların tamamlanmasından sonra geçilmesi teklifinde bulunmuştu. Bu teklife cevap olarak Nuri Paşa; Mevcut siyasî durumun Bakû'nün süratle zaptını zorunlu kıldığını, çok mecbur kalınmadıkça ilerlemeye ara verilmemesini, duraklamaların, çok kıymetli olan, zamanın kaybına neden olduğu, bu yüzden düşmanın derlenip toparlanmak için imkân bulabileceğini belirterek, harekâta ara verilmeden bir an önce hedefe ulaşılmasını istemiştir. (36)

Nuri Paşa'nın ordunun her türlü şart altında ilerlemesi gerektiği yolundaki kesin emri üzerine, doğu yönünde keşif kolları çıkarılmış ve peşlerinden birlikler harekete geçirilmiştir. 26 Temmuz 1918'de demir yolu boyunca ilerleyen Güney

(34) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.5, 11.

(35) Rüşti; s.113-118.

(36) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.7.

Grubu birlikleri Karasu İstasyonu'nu ele geçirmişlerdi. Kuzey Grubu'ndan bir süvari birliği Bakû'den Marazi istikametinde hareket hâlinde olan biri zırhlı üç düşman aracını pusuya düşürerek ele geçirmişti. Çarpışmada ölenler arasında biri subay olmak üzere dört İngiliz askerinin de bulunması bir miktar İngiliz kuvvetinin Bakû'ye gelmiş olduğunu gösteriyordu.(37) 27 Temmuz'da Güney Grubu birlikleri Bolşevik kuvvetlerini Hacıkabul İstasyonu'ndan atarak burayı ele geçirmişlerdi. Pirsagat İstasyonu'na çekilen Bolşevik birlikleri çekilirken Karasu ile Hacıkabul İstasyonları arasında bulunan altı köprüyü tahrip etmişlerdir. Yer yer demir yolunu da tahrip eden düşman, istasyonlardaki makasları da çıkarıp beraberlerinde götürüyordu.(38) Cephane, erzak ve bilhassa suyun trenle gerilerden getirildiği düşünülürse demir yolunun tahrip edilmesiyle Güney Grubu birliklerinin ne kadar güç şartlarda savaştıkları anlaşılmaktadır. Çünkü bazen kazanılmak üzere olan bir muharebe cephanenin tükenmesi yüzünden bir anda savunmaya ve hatta geri çekilmeye dönüşebiliyordu.

Güney Grubu'na paralel olarak ilerleyişini sürdüren Kuzey Grubu birlikleri 28 Temmuz'da Çengiposta mevkiini ele geçirmişlerdi. Buradan ilerlemeye devam eden Kuzey Grubu, 200 süvari ve 200 piyadeden meydana gelen bir Bolşevik müfrezesiyle karşılaşmış ve onları mağlup ederek bir zırhlı otomobil ile 2 top ele geçirmişti. Harekâta ara verilmeyip Bolşeviklerin Çengiposta mevkiinin doğu istikametinde takiplerine devam edilmiştir.(39) Bu suretle Bakû'ye yönelen kısaç iyice daralmış oluyordu. Bakû'den kalkan uçakların Türk birliklerinin hareketlerini öğrenmek için sık sık keşif uçuşları yapmaları Bolşeviklerin Bakû'de büyük bir tedirginlik ve korku içinde bulduklarını gösteriyordu. Ermeni ve Ruslardan meydana gelen 32 taburluk kuvvet Bakû'yü savunmak için yeterli görülüyordu. Cephede İngiliz subay ve askerlerinin varlığından anlaşılacağı üzere Bolşevikler İngilizlerden yardım istemek zorunda kalmışlardı. Fikrî açıdan Bolşevik düşmanı olan ve 3000 kadar askeriyle İran'dan Bakû'ye gelen Kazak Albay Biçerakov'un şehri Bolşeviklerin yanında sonuna kadar savunması son derece zayıf bir ihtimaldi. Bütün bu gelişmeler "Kafkas İslâm Ordusu"nun yakın bir zamanda Bakû'ye genel bir taarruz yapmasının isabetli olacağını ortaya çıkarmıştı. (40)

B. BAKÛ ÖNLERİNDE CEREBAN EDEN MUHAREBELER

Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın; siyasî durum Bakû'nün biran evvel zaptını gerektirmektedir (41) şeklindeki emri "Kafkas İslâm Ordusu"nu her türlü güçlüğü ve yokluğa göğüs gererek ilerlemeye sevk etmişti. Kuzey ve Güney Grupları büyük bir azimle çarpışarak karşılarında bulunan Bolşevik kuvvetleri, doğu istikametinde çekilmeye mecbur etmişlerdi. Esir edilen bir İngiliz subayının ifadesine göre; Türk birlikleri karşısında tutunamayarak çekilen düşman arasında

(37) a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-6. a.g.a.; BDH Koll., K.3828, D.43, F.1.

(38) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.30.

(39) Rüşti; s.120-121.

(40) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3828, D.22, F.7-6. a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.21.

(41) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.7.

Kuzey İran'dan gelerek Bakû savunmasında yer alan Kazak Albay Biçerakov'un askerleri de vardı. Bu subayın ifadesinden anlaşıldığına göre Albay Biçerakov kuvvetleriyle birlikte sayıları 350-400 kadar olan ve bir kısmını Hintli askerlerin meydana getirdiği İngiliz kuvveti de yer almakta olup bu kuvvette İngiliz subayları da bulunmaktaydı. Bakû savunmasına gelen bu İngiliz öncü birliğinde dört tane de zırhlı otomobil bulunuyordu. Esir İngiliz subayından sağlanan bilgilerden: Albay Biçerakov kuvvetlerinin Balacari İstasyonu'nda savunma tertibatı aldıkları, ancak Albay Biçerakov'un Bolşeviklerle anlaşamadığı, hatta aralarında çatışma bile çıktığı, bu yüzden Kazak birliğinin Bakû savunmasında sonuna kadar yer almak niyetinde olmadığı ve Albay Biçerakov'un Balacari İstasyonu'nda bulunan birliğini trenle kuzeye (Dağıstan'a) nakletmek amacıyla plânlar yaptığı anlaşılmıştır. Ayrıca İngiliz subayı, Bakû Ermenileriyle Bolşevik Şaumyan Hükûmeti arasında anlaşmazlık çıktığını, Ermenilerin Bolşeviklerden ayrılarak Türklerle barış yapmak niyetinde olduklarını da ifade etmiştir. (42)

Anlaşılan o ki; Türk birliklerinin Bakû kapılarına dayanmış olması Bakû'yü savunacak olan Bolşevik Ermeni ve Rus kuvvetlerinde korku, güvensizlik ve panik yaratmıştır. Burada izaha muhtaç bir konu da Ermenilerin Bolşevik fikir ve ideolojiyi ne derece benimsemiş olmalarıdır. Şüphesiz Şaumyan örneğinde olduğu gibi aralarında Bolşevikliği gerçekten benimseyen ve Bolşevik rejimin yerleşmesi için gayret gösterenler mutlaka vardır. Ancak kanaatimiz o ki; Ermenilerin önemli bir kısmı Bolşeviklik adı altında millî amaçlarını gerçekleştirmek için Rus Bolşeviklerle iş ve güç birliğine girmişlerdir. Kaldı ki Bakû Sovyeti'nin çatısı altına girmekle onlara güç verdikleri gibi, aynı zamanda meydana getirilen bu organizasyonu Azerbaycan topraklarını işgal etmek ve Türkleri katletmek için de iyi bir araç olarak kullanmışlardır. İleride görüleceği gibi Bakû savunmasından Albay Biçerakov'un çekilmesiyle kaybedilen güç, İngiliz kuvvetlerinin buraya davet edilmeleriyle kazanılmaya çalışılmıştır. Ancak Bolşevik yönetim İngilizlerin Bakû'ye gelmelerini tasvip etmediğinden Ermeniler Bolşeviklerle anlaşmazlığa düşmüşler ve Bolşevik yönetime verdikleri desteği çekerek İngiliz askerlerini Bakû'ye davet etmişlerdir. Bundan da anlaşılacağı üzere Ermeniler, ideolojik amaçlarla hareketten çok millî amaçlarla hareket etmişler, Türk düşmanlığına ve Türkleri imha etmeye hizmet edecek her türlü oluşumun içinde yer almışlardır.

Kuzey Grubu 30 Temmuz sabahı yeniden taarruza geçerek Eybat'ın güneydoğu sırtlarında Bolşeviklerle muharebeye başlamıştı. İki taburdan fazla piyade, iki makineli tüfek ve üç zırhlı otomobilden meydana gelen düşman kuvveti mukavemet etmek istemişse de Kuzey Grubu birliklerinin şiddetli taarruzu karşısında tutunamayarak saat 10.05 sıralarında güneydoğu istikametinde çekilmek zorunda kalmıştı. Şiddetle takip edilen Bolşevik kuvveti Kobi Köyü kuzeyindeki mevzilere yerleşme fırsatı bulamadan, bu mevziler Gruba bağlı birlikler tarafından ele geçirilmiştir.(43) Böylece Kuzey Grubu Bakû'nün 10

(42) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.37-1, 45.

(43) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.43-3.

kilometre batısında bulunan Kobi Köyü'nü zapt etmiş ve Sumgayt istikametinde çekilmeye çalışan Bolşevikler şiddetle takip olunmuştur. (44)

Çarpışmaların meydana geldiği arazi çok sıcak ve susuz olmasına rağmen kaçan Bolşevik birlikleri Bakû-Derbent demir yolu üzerindeki Sumgayt İstasyonu'na kadar takip edilmişlerdi. Kuzey Grubu önünden çekilen Bolşevik Rus ve Ermeni birlikleri, kısmen Bakû etrafında ve kısmen de Sumgayt taraflarında toplanmaya çalışıyorlardı. Bu takip sırasında Türk birlikleri açısından önemli bir gelişme olmuştu. Bakû'ye tahminen 160-180 kilometre mesafeden getirilen ve son derece kaliteli suyun geçtiği su borusuna tesadüf edildi. Kızgın güneş altında yanan bu çölde buz gibi soğuk suyun kıymeti takdir edilmeyecek kadar fazla idi.(45)

Kuzey Grubu karşısında Hırdalan hazır mevzilerinde ve Sumgayt İstasyonu civarında savunmaya çekilmiş bulunan Bolşevik Rus ve Ermeni birliklerine karşı 31 Temmuz'da taarruza devam edilmişti. Sumgayt'a karşı taarruza geçen 38. Piyade Alayı'nın 1. Taburu buradaki Bolşevik savunmasını dağıtarak onları Bakû'ye doğru çekilmeye zorladı. Yine aynı gün Eybat İstasyonu'nun 2 kilometre kuzeybatısında bulunan 905 rakımlı tepede Kuzey Grubu birliklerince işgal edildi. İyi hazırlanmış mevziler ve dikenli tellerle takviye edilmiş olan Hırdalan, savunma mevzii topçu ve ağır makineli tüfek ateşi desteğinde hücumla geçen Kuzey Grubu kuvvetleri tarafından saat 08.00'de ele geçirildi. Kuzey Grubu bu başarıları sağlarken Güney Grubu mıntikasında 31 Temmuz'da cereyan eden muharebelerde Nevagi ve Akbulak İstasyonları Grup birliklerince ele geçirilmiştir. Güney Grubu askerlerini düşmanla çarpışmaktan ziyade çektikleri su sıkıntısı etkiliyordu. Askerler arasında susuzluktan dolayı rahatsızlananlar ve bayılanlar oluyordu. Güney Grubu Komutanı Azerbaycanlı Albay Habip Selimof su meselesinin halledilmesi için "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na pek çok kez başvuruda bulunmuş, ancak esaslı bir sonuç elde edememişti. (46)

Eybat-Balacari demir yolunun doğusunda savunmaya çekilen Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetlerine karşı Kuzey Grubu Kuvvetleri 1 Ağustos sabahı yeni bir taarruz başlatmışlardı. Türk Taarruz mevzilerini 3 sahra topu ile döğmeye başlayan Bolşevik Rus ve Ermeni ateşi, Türk topçu bataryalarının isabetli atışlarıyla susturuldu. Şiddetli çarpışmalar sonunda 736 rakımlı Volçivorata Dağı Kuzey Grubu birlikleri tarafından işgal edildi. Bolşevik Rus ve Ermeni birliklerinin, stratejik önemi bulunan bu mevkiî geri almak için düzenlediği karşı taarruzlar, her defasında kanlı bir şekilde başarıyla püskürtülmüştü. Kuzey Grubu birlikleri cephede inisiyatifi ele geçirmiş olarak ilerlemeleri sürdürerek Bakû'ye 2 kilometre mesafede bulunan Salhane ve Kışla sırtlarıyla Hacıhasan Köyü'nü de zapt etmiş bulunuyorlardı. Bu çetin muharebelere Bolşeviklerin deniz ve hava unsurları da iştirak ediyordu. Hazar Denizi'nde bulunan harp gemilerinden Türk

(44) a.g.a., BDH Koll., K.3819, D.6, F.46.

(45) Rüştü; s.124.

(46) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.43-3, 45, 48. a.g.a.; BDH Koll., K.3828, D.43, F.1. Rüştü; s.126-127.

mevzilerine topçu ateşi açıldığı gibi, Bakû'den kalkan uçaklar da bu bombardımana iştirak ediyordu. 1 Ağustos'ta Bakû'nün zapt edilebileceğini "Kafkas İslâm Ordusu" na rapor eden Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa, Bakû ele geçirildiğinde kesinlikle yağmaya girilmemesi, iki taraf arasında katliama meydan verilmemesi, asayiş ve emniyetin tesisi için derhal sıkıyönetim ilân edilmesi ve harp ganimetlerinin muhafazası için gerekli tedbirlerin alınması yolunda "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'dan emir almıştı. Türk birliklerinin Bolşevik savunma hattını yarmaları ve Bakû'ye girmeleri an meselesi idi. Nuri Paşa'nın isteği de bu doğrultuda olduğu halde topçu cephanesinin çok azalmasından dolayı yoğun bir topçu bombardımanı yapılamamış ve Bakû savunması kırılmamıştı. (47)

Oysa Bakû'deki siyasi durum "Kafkas İslâm Ordusu" lehine bir avantaj sayılabiliirdi. Şöyle ki: Burjuva ve ılımlı kesimin desteklediği Millî Ermeni Teşkilâtı Orta Hazar Diktatoryası adıyla bir hükûmet darbesi yaparak Enzeli'de bulunan İngilizlerden yardım istemeye ve şehri onlarla birlikte savunmaya niyetli idi. Bundan dolayı Kızıl Şef Şaumyan Komünist birlikleriyle beraber mücadeleden çekilmişti. Bu arada Bakû savunmasında kendisine güvenilen Albay Biçerakov hiçbir açıklama yapmadan 1000 kadar Kazak askeriyle birlikte Bakû'den ayrılarak Derbent'e gitmek üzere kuzeye hareket etmişti. Böylece Bakû'deki Ermeniler kendi kaderleriyle başbaşa kalmış bulunuyorlardı. (48)

Muharebelerin sürdüğü bir esnada Hasanof isimli bir şahsın Bakû'den gönderdiği bir mektup Şark Cephesi Komutanlığı'na ulaştı. Adı geçen şahıs mektubunda; Bakû'deki Ermenilerin korku içinde buldukları, barışa meyilli oldukları, onlara iyi davranılacağına söz verildiği takdirde görüşmeler için derhal temsilciler gönderebileceklerini bildiriyordu. Bunun üzerine Şark Cephesi Komutanlığı yazdığı cevapta; Ermenilere iyi davranılacağını ve görüşmeler için temsilciler göndermelerini istemiş olmasına rağmen bu yolda bir gelişme olmamıştır.(49) Bu durumdan Başkomutan Vekili Enver Paşa da haberdar edilmiş, Enver Paşa; Ermenilerin derhal Bakû'yü terk ederek şehri teslim ettikleri takdirde Ermenistan'a nakledilebileceklerini bildirmişti. (50)

2 Ağustos'ta Bakû'den gelen başka bir mektupta; Türk birliklerinin genel bir taarruzla Bakû'yü zapt etmeleri gerektiği, Enzeli'den İngilizlerin 5000 askerle Bakû'nün yardımına gelecekleri yolundaki haberlerin Ermenilerin Bakû'yü ne pahasına olursa olsun sonuna kadar savunma kararlarını kuvvetlendirdiği bildiriliyordu. (51)

(47) a.g.a.; K.3819, D.6, F.45. Rüştü; s.129.

(48) Allen ve Muratof; s.454-455. (Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa Bakû'den ayrılan Biçerakov kuvvetlerinin mevcudunu 3.000 olarak vermiştir). ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-6).

(49) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.48.

(50) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.53-1.

(51) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.48. Rüştü; s.133.

Albay Biçerakov'un Kazak askeriyle beraber Bakû'den ayrılmasıyla Ermenilerin kapıldıkları karamsarlık 4 Ağustos'ta 70 piyade ve birkaç subaydan oluşan bir İngiliz birliğinin Bakû'ye gelmesiyle, yerini sevinç ve ümide bırakmıştı. Bir müddet sonra Tümgeneral Dunsterville komutasındaki üç piyade taburu, bir sahra topçu bataryası ve üç zırhlı araçtan meydana gelen ikinci İngiliz takviye kuvveti de Bakû'ye gelerek şehrin savunmasında Ermenilerin yanında yerlerini almış oldu. (52)

Gelen bu kuvvet, Ermenilerin umdukları sayıda değildi; (onlar 20.000-30.000 mevcutlu bir ordu bekliyorlardı) ancak yine de bozuk olan morallerini bir ölçüde düzeltmeye yetmişti. Zira dinlenebilen telefon konuşmalarından; asla teslim olunmayacağı ve şehrin ne pahasına olursa olsun savunulacağı anlaşılmıştı. (53)

Kuzey Grubu'nun Bakû'yü zapt etmek için uğraştığı bu günlerde, Güney Grubu Kuzey Grubu'na katılmak için henüz Alyat'tan hareket edememişti. Çünkü ısrarla istenmesine rağmen grubun ihtiyacı olan su gönderilememiş ve susuzluk askeri bitap düşürmüştü. Hatta lokomotifleri hareket ettirecek su dahi sağlanamamıştı. Diğer yandan Alyat'tan Eybat'a trenle gelinmesinin riski vardı. Çünkü sahil boyunca uzanan demir yolu denizden topçu ateşine açık bulunuyordu. Bu yüzden mümkün olduğu kadar savaş gemilerinin denizden açacakları ateşten korunmak için sahilden uzak bir güzergâhın takip edilmesi gerekiyordu. Tüm imkânsızlıklara rağmen Güney Grubu'nun Bakû önlerine gelmesi "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'nca emredildi. (54)

Bakû önlerinde üç gündür bütün şiddetiyle devam eden muharebeler 2 Ağustos günü de devam etmişti. Çekilme eylemi gösteren düşman piyadeleri, süvariler tarafından geri çevrilmiş, iki tarafın bütün güçlerini ortaya koyarak göğüs göğüse sürdürdüğü çarpışmalarda, Türk topçusu cephanenin yetersizliği yüzünden piyadeleri yeterince destekleyemediği için, Bakû'yü savunan Ermeni-Rus ve İngiliz birleşik gücüne kesin bir darbe vurulamamıştı. Ermeniler, bir ölüm kalım mücadelesi bilincinde, olanca güç ve iradeleriyle çarpışıyorlardı. Bakû'yü savunan güçlerin dirençlerinin kırılabilmesi için Kuzey Grubu'na en yakın mevkide bulunan 15. Piyade Tümeni'ne bağlı 56. Alay'ın muharebeye sokulması artık bir zaruret olarak görülüyordu. (55)

2/3 Ağustos gecesi karşılıklı açılan top ve makineli tüfek ateşleri gün boyunca bir sonuca ulaşmadan devam etmişti. Çoktan beri beklenen Güney Grubu nihayet 4 Ağustos'ta Puta İstasyonu'na gelmiş olup, piyade ve topçu birlikleri Kuzey Grubu emrine verilmişti. 4 Ağustos'ta düşman Volçivorata Dağı'ndaki faaliyetlerini arttırarak, 1 Ağustos'ta Türk birlikleri tarafından zapt edilen bu mintıkayı geri almaya muvaffak oldu. 4 Ağustos, bir gün sonra başlatılacak olan genel taarruz hazırlıklarıyla geçirildi. Şark Cephesi Komutanlığı 5 Ağustos sabaha karşı cepheye bulunan bütün birliklere baskın şeklinde genel bir taarruza

(52) Allen ve Muratof; s.455-456.

(53) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3822, D.13, F.3.

(54) Rüşti; s.130.

(55) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.51.

geçmeleri, düşman cephesinin yarılarak ve süngü hücumuyla düşmanın geri atılıp, sokak muharebeleri ile Bakû'nün zapt edilmesi emri verdi. (56)

C. BİRİNCİ BAKÛ TAARRUZU (KROKİ: 4)

Hacıkabul-Marazi hattında meydana gelen muharebelerde Bolşevik kuvvetleri arasında İngiliz askerlerinin de bulunduğu anlaşılmıştı. Esir alınan İngiliz askerlerinin ifadesinden Enzeli'den Bakû'ye yardım için 4000 mevcutlu bir İngiliz birliğinin geleceği öğrenilmiş, bu gelişme üzerine vakit kaybedilmeden düzenlenecek bir baskınla Bakû'nün zapt edilmesine karar verilmişti. Öte yandan acele hareket edilmesini gerektiren diğer bir husus ise Almanya'nın Bakû'nün Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesine karşı cephe almasydı. "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı Albay Biçerakov'un kuvvetleriyle birlikte Bakû'den ayrılmasını iyi bir fırsat olarak değerlendiriyor ve bu durumda çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği Bakû savunma kuvvetinin fazla bir mukavemet gösteremeyeceğini düşünüyordu. (57)

Şiddetli topçu ateşi desteğinde 5 Ağustos 1918 saat 04.25'te başlayan Türk taarruzu karşısında, Ermeni, Rus ve İngilizlerden meydana gelen Bakû savunma birlikleri buldukları mevzileri elde tutmak için olağanüstü bir çaba sarf ediyorlardı. Ancak gittikçe şiddetlenen Türk taarruzu bu direnişi kırmaya başlamış ve düşman birlikleri kademe kademe Bakû istikametinde çekilmek zorunda kalmışlardı. Kuzey Grubu birlikleri şehre yakın ve hakim Bolyof mevkiinde bulunan yüksek sırtları ele geçirmişlerdi. Direnişi kırdığı anlaşılan düşmanın cephesinin merkezi olan Salhane ve mezarlığa doğru firara benzer bir şekilde geri çekildiği görülmekteydi. Türk topçusunun Bakû'de bulunan kışlaları hedef alan atışları gayri müslim halk arasında korku ve panik yaratmış ve halk gemilere binip şehirden ayrılmak için iskeleye hücum etmişti. 18 Mart 1918'de Türklere karşı katliam gerçekleştiren Ermeni ve Rus ahalideki bu panik, düşman cephesinde de kendini gösteriyordu. Dinlenen düşman haberleşmesinden Albay Azizof isimli bir birlik komutanının, Bakû savunma birliklerinin komutanı olduğu anlaşılan General Kornilof'un acele telefona gelmesini, direnişlerinin kırdığı, Türklerin şehre girmek üzere olduklarını bu durumda hareket tarzları ne olacağı konusunda generalden emir beklediğini panik ve dehşet içinde soruyordu. Bu konuşmadan düşmanın sağ ve sol kanat birliklerinin durumunun çok fenalaştığı ve sol kanadın perişan bir vaziyette olduğu anlaşıyordu. Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa "Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı"na yukarıdaki bilgileri verildikten sonra taarruzun çok başarılı bir şekilde geliştiğini, Bakû'de herhangi bir yangın çıkmadığını, dolayısıyla şehrin yangınsız ve zararsız zapt olunacağını ümit ettiğini de bildiriyordu. (58)

Bu şartlar altında şehrin düşmesi an meselesi olmuştu. Düşmanın birinci savunma hattı kırılmış ve zapt edilmiş, ikinci savunma hattına yaklaşılmış,

(56) Rüşti; s.136-137.

(57) ATASE Arşivi; BDH Koll. K.3819, D.6, F.69-2.

(58) a.g.a.; BDH Koll. K.3819, D.6, F.61.

dolayısıyla Bakû'nün kurtuluşu çok yaklaştı. Ancak taarruza yeteri kadar top mermisi tedarik edilmeden başlanmasından dolayı topçunun ilerleyen piyadelere verdiği ateş desteği gittikçe azalmaya başlamış ve 5 Ağustos öğleden sonra, topçu cephanesi tamamen tükenmişti. Top ateşinin kesilmesiyle durumu fark eden düşman 38. Alay ve 60. Tabur cephelerine karşı taarruz başlatmış, muharebeye ihtiyat bölüklerinin sokulmasıyla düşman taarruzu püskürtülebilmisti. Düşmanın top ve makineli tüfekleri gerek 38. Alay ve gerekse 13. Alayı şiddetli ve isabetli ateş altına almıştı. Aynı şekilde topçu desteğinden yoksun olarak ilerlemeye çalışan 10. Alay da düşmanın şiddetli ateşiyle karşılaşmıştı. Bu durum karşısında çok kayıp verilmiş, aynı zamanda piyadenin tek destek unsuru olan pek çok makineli tüfek yuvası isabet alarak kullanılmaz hale gelmişti. Düşmanın üstün kuvvetlerle taarruzuna karşı Kuzey Grubu ihtiyatının zamanında muharebeye sokulamaması nedeniyle, 13. Alay geri çekilmek zorunda kalmıştı. (59)

5 Ağustos taarruzunda Türk birlikleri fedakârane ve kahramanca çarpışmalarına rağmen, top mermisinin tükenmesi yüzünden ilerleme durmuş ve düşmanın karşı taarruzu ile Güney ve Kuzey Grupları birlikleri Bakû'ye 4 kilometre mesafede olan Eybat-Balacari demir yolunun batısındaki hatta çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Takviye kuvveti ve cephane gelinceye kadar bu hat tahkim edilerek savunulmaya çalışılacaktı. (60)

5 Ağustosta cereyan eden muharebede düşman ölü ve yaralı olarak 2000 zayıt vermiş, "Kafkas İslâm Ordusu"nun taarruz katılan kuvvetlerinden ise; 9'u şehit, 19 yaralı subay, 139'u şehit , 444 er yaralanmıştır. (61)

Yeterince cephane ikmâli yapılmadan başlanan 5 Ağustos taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Eybat-Balacari demir yolu hattının batısına dağınık bir vaziyette çekilen Kuzey ve Güney Grupları birliklerinin derlenip toparlanması 6 Ağustos sabahına kadar devam etmişti. 6 Ağustos'ta düşman yeniden taarruza geçmişse de başarılı olamamıştır. (62)

Şark Cephesi birliklerinin esas muharip unsurunu meydana getiren 5. Kafkas Tümeni, Gence'ye geliştinden Bakû Taarruzu'na kadar geçen süre zarfında pek çok muharebeye girmiş, bu muharebelerde şehit ve yaralı olarak verdiği kayıplar mevcudunda önemli azalmalara neden olmuştu. Bunun yanında dizanteri ve koleradan da ölenlerin sayısının fazla olduğu düşünülürse, Bakû önlerinde ancak 3500 civarında muharip asker kalmıştı. "Kafkas İslâm Ordusu"nun sayıca önemli bir kısmını oluşturacağı ümit edilen Azerbaycan milislerinin savaş kudreti fazla değildi. Karşılaştıkları ciddi muharebelerde firar etmeleri olağan hale gelmişti. Bu durum Osmanlı askerlerinin savaşma şevkini kırdığı gibi, moralini de bozuyordu. (63)

(59) a.g.a.; BDH Koll. K.3819, D.6, F.61-1. Rüşti; s.140.

(60) a.g.a.; BDH Koll., K;3819, D.6, F.61-1, 69-2.

(61) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.67-1. Rüşti; s.143.

(62) Rüşti; s.146.

(63) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-109.

Türk kuvvetlerinin Bakû'ye karşı başlattığı taarruzun püskürtülmesi, düşman cephesinde moralleri yükseltmişti. Ermeni ve Rus birlikleri General Dunsterville komutasında İngiliz birliği ile takviye edildiği gibi, 6 Ağustos'tan itibaren Bakû'de çeşitli unsurlardan eli silâh tutan 15-65 yaşları arasında olan erkekler de askere çağrılarak zorla silâh altına alınmaya başlanmışlardır. Bu uygulamaya karşı çıkıp asker olmak istemeyen Müslümanlardan 600'ü idam edilmiştir. (64) Bu gelişmeler, Şark Cephesi birliklerinin mevcut halleriyle Bakû'yü zapt edemeyeceklerini göstermekte olup, takviye kuvvetin gönderilmesi âdeta zorunluluk haline gelmişti.

Bu başarısızlıktan sonra Bakû Cephesi'ne gelerek birliklerin durumunu yerinde gören "Kafkas İslâm Ordusu" Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey'in izlenimleri pek iç açıcı görünmüyordu. Asker yorgun ve morali çok bozuktu. Muharebede çok zayıf verilmiş, subay ve er sayısı azalmış, devam edip gelen muharebede 5. Kafkas Tümeni mevcudunun yarısını kaybetmişti. Elde bulunan birliklerin her ne kadar iâşe ve su sıkıntısı yoksa da, cephanesizlikten dolayı olası bir düşman taarruzu karşısında çok kötü bir duruma düşülebilirdi. Bu yüzden 15. Piyade Tümeni ile Gence ve diğer yerlerde başka maksatlarla görev yapan bütün birliklerin acilen cepheye sevk edilmesi gerekmektedir. (65)

Nazım Bey'in cephenin vaziyetini "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'ya bildirmesinden sonra, 3. Ordu Komutanlığı'ndan yardım istendi. "Kafkas İslâm Ordusu"nun düzenleyeceği yeni bir taarruzla Bakû'yü alabilmesi için iyi eğitilmiş 5000 asker, düşmanın denizden savaş gemileriyle açtığı ateşi durdurmak için dört ağır top bataryası, hava saldırılarına karşı bir uçak filosu, muhtelif çapta 28.000 top mermisi, 1500 sandık tüfek mermisi, telgraf ve telefon haberleşmesini sağlıklı bir şekilde yürütmek için gerekli malzeme ile askerî nakliyat için 20 araca acilen ihtiyaç olduğu bildirildi. (66)

Mevcut durumdan açıkça anlaşılıyordu ki; Bakû'ye karşı ikinci bir taarruz başlatılmadan önce asker, silâh ve cephane eksiklikleri giderilmeliydi. Aksi takdirde savaşın sonlarına yaklaşıldığı bu aylarda, üçüncü bir taarruz fırsatı hiçbir zaman ele geçmeyebilirdi.

IV. KUBA VE HAÇMAZ KASABALARININ ZAPT EDİLMESİ

1918 yılının Mayıs sonlarına doğru Kuzey Kafkasya'da millî kuvvetler meydana getirmek için teşkilât yapma faaliyeti başlatılmıştı. Bu amaçla bir piyade tümeni (4. Tümen) ile bir süvari tümeni (1. Süvari Tümeni) ve iki alayın (12. ve 14. Alaylar) teşkil edilmesi planlanmıştı. Dağıstan halkından meydana getirilecek bu birlikler için; 6. Ordu'nun 6. Tümen'inden ve 9. Ordu'nun 11. Tümen'inden 74 subay ile 577 astsubay ve erden meydana gelen ve "Teşkilât Taburu" adı verilen bir kadro oluşturulmuştu. Kurulması kararlaştırılan 4. Piyade Tümeni

(64) a.g.a., BDH Koll., K.3824, K.26, F.24. a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.69-2.

(65) a.g.a., BDH Koll., K.3819, D.6, F.63-3.

(66) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.69-2.

Komutanlığı'na, Şark Cephesi'ndeki çarpışmalarda Ruslara esir düşen, fakat Rusya'daki ihtilâl ortamının kargaşa ve otorite boşluğu sonucunda serbest kalan Albay Şükrü Bey getirilmiş, 1. Süvari Tümeni Komutanlığı'na ise Albay Akif Bey tayin edilmişti. Dağıstan Türklerinden teşkil edilecek millî kuvvetlerin Osmanlı komuta heyeti, 15 temmuz 1918'den itibaren faaliyette bulunacakları bölgelere gitmek için hareket etmiş bulunuyorlardı. Dağıstan'ın Timurhan Şûra bölgesi ile Kızılyar, Arkaz ve Gimri mıntıklarında Bolşeviklere karşı bir cephe kurulması çalışmalarına başlanmıştı. Bunun için, Rusya'da esaretten kurtulan Osmanlı askerlerinden başka yerli halktan da 500 kişilik bir birlik teşkil edilmiştir. Böylece Dağıstan Bolşeviklerinin Bakû ile irtibatını kesmek için Bakû-Derbent-Pestrovsk demir yoluna karşı saldırılar tertiplenerek düşman taciz edilmeye başlanmıştı. Diğer taraftan Bolşevik propagandasına maruz kalarak onlara meyletme eğilimi beliren bölgelerde anti Bolşevik propagandalar yapılarak olumlu neticeler alınmaya ve buralarda Bolşeviklerin etkinliğinin azaltılmasına başlanmıştı. (67)

Dağıstan'a gelerek kısa zamanda bir kısım milis kuvveti teşkil eden Türk komuta, heyeti Ağustos başlarında Bolşeviklere karşı Gimri, Arkaz ve Kızılyar Cephelerinden taarruz başlatmış ise de, 5 Ağustos'a kadar süren çarpışmalarda herhangi bir başarı sağlanamamıştı. Bu başarısız harekâttan sonra Türk cephesinde önemli bir sarsıntı olmasına rağmen, Bolşeviklerin esaslı bir üstünlük tesis ettiklerini de söylemek mümkün değildir. Çünkü Dağıstan'ın içlerinde görecekları direnişten dolayı ilerlemeye cesaret edememişlerdir. Timurhan Şûra Cephesi'nde bu başarısızlık yaşanırken, Dağıstan'ın güneydoğusunda bulunan Kuba ve Haçmaz mıntıklarında meydana gelen çarpışmalarda başarı sağlanmıştır. Ahti'ye gelmiş olan 4. Tümen Komutan Albay Şükrü Bey'in de katıldığı Kuba baskını 1000 kişilik milis kuvvetiyle Süvari Binbaşısı Sabri Bey gerçekleştirmiştir. Binbaşı Sabri Bey komutasındaki milisler gece yürüyüşü ile Kuba'nın kuzeyinde bulunan Kusarı Köyü'nü basmış, burada bir Bolşevik bölüğünü esir ederek, dört makineli tüfek ile çok miktarda cephaneye ele geçirilmişti. Daha sonra kuzeyden Kuba'ya karşı üç koldan taarruza geçerek 2 Ağustos'ta Kuba Bolşevik işgalinden kurtarılmıştı. Ancak Kasımkentinde bulunan milisler Kuba'dan çekilen Bolşeviklere karşı bir kuşatma tertip edemedikleri için, bunlar sahile yakın bir kasaba olan Haçmaz'a çekilme fırsatı bulmuşlardı. Haçmaz'a karşı hücumla geçilmesine rağmen düşman deniz yönünden aldığı destekle 8 Ağustos'a kadar burayı savunmuş, bu tarihte Bakû Cephesi'nden çekilen Albay Biçerakov, kuvvetleriyle birlikte Haçmaz'a gelmişti. Biçerakov'un Haçmaz'da kaldığı 11 Ağustos tarihine kadar Haçmaz baskı altında tutulmuş, ancak gerçek hedefi Derbent olan Albay Biçerakov'un buradan ayrılması sonucu Kuba'dan sonra bu tarihte Haçmaz'da zapt edilmiş oldu. Albay Biçerakov'un kuvvetleri Derbent'e kadar milislerce takip ve taciz edilmelerine rağmen, milislerin taarruz gücü yüksek olmadığından ancak keşif faaliyeti gerçekleştirilmiş oldu. (68)

(67) Berkok; s.39-40.

(68) a.g.e.; s.41-42. Rüştü; s.146.

Kuba'nın fazla bir direnişle karşılaşılmasından zapt edilmesinde "Kafkas İslâm Ordusu" birliklerinin Bakû'yü kuşatmış olmalarının etkisi büyüktür. Çünkü Bakû ile Kuba arasındaki irtibat kesilmiş, böylece Kuba'nın yardım alma imkânı yok olmuştu. Buna mukabil Haçmaz, Albay Biçerakov birliklerinin buraya gelmesi ve deniz yönünden yardım alması sebebiyle dokuz gün dayanabilmişti. Osmanlı subaylarınca teşkil edilen bu milis kuvvetlerde; askerî eğitim, silâh hakimiyeti ve atış eksikliği bulunmasına rağmen, bu iki kasabanın zapt edilmiş olunmasını Bakû'yü kuşatma altında tutan "Kafkas İslâm Ordusu"nun bölgede yarattığı kuvvet üstünlüğünün sonuçları arasında değerlendirmek gerekir. Kuba ve Haçmaz'ın alınmasıyla Bakû ile Derbent, dolayısıyla Dağıstan arasındaki demir yolu ulaşımı kesilmiş oluyordu. Bu bölgelerin ele geçirilmesi ile buralardaki Bolşevik faaliyetleri ve propagandalar da etkisini kaybetmişti.

V. BAKÛ'NÜN KUVVET DURUMU

"Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de karargâhını kurmak için Gence'ye gelmiş olmakla birlikte henüz dayanabileceği bir kuvvete sahip değildi. (69) Azerbaycan'ın çeşitli muntıklarında Ermeni saldırılarına karşı koymaya çalışan Azerbaycan milislerini esaslı bir kuvvet olarak görmek mümkün değildi. Bakû'de idareyi elinde bulunduran Bolşevikler ve Bolşeviklik adı altında kendi emelleri için çalışan Ermeniler, Azerbaycan topraklarının bu savunmasız durumundan yararlanarak Gence'nin doğusunda bulunan Gökçay Kasabası'na kadar ilerleme imkânı bulmuşlardı. 5. Kafkas Tümeni'nin Gence'ye intikal etmesiyle karşı taarruza geçen "Kafkas İslâm Ordusu" birlikleri, 17 Haziran'dan Ağustos başlarına kadar verdiği muharebelerle Gence ile Bakû arasındaki bölgeyi işgalden kurtarmışlar ve Bolşevik Ermeni ve Rus kuvvetlerini Bakû'nün birkaç kilometre batısına kadar çekilmeye mecbur etmişlerdi. Esas kısmını Ermeni ve bir kısmını da Bolşevik Rusların oluşturduğu düşman, Ağustos başlarından itibaren bütün faaliyetini Bakû savunmasını kuvvetlendirmek noktasında toplamıştır. Çünkü 18 Mart 1918'de Bakû'de yaptıkları katliamda öldürülen binlerce Türk'ün öcünün alınacağı korku ve telâşıyla, Bakû'nün savunması için bütün varlıklarını ortaya koyuyorlardı. (70)

Bakû'deki Ermeni-Rus ittifakı daha önce İngilizlerin Bakû'ye gelmelerine rıza göstermedikleri halde, bu şekilde Bakû'de sıkışıp kalmaları ve bir taarruz sonucunda şehrin mutlak düşeceği gerçeği, özellikle Ermeni kanadını, Enzeli'de bulunan İngilizlerden yardım istemeye yöneltmişti. Bu yardım isteğini İngilizler Bakû petrolerinden önemli bir pay alabileceklerini düşündükleri için kabul etmişlerdir. (71)

İngiliz Irak Cephesi Komutanlığı 17 Şubat 1918'de başka hiçbir unsurun müdahalesine meydan vermeden Bakû'yü ele geçirmek için Tümgeneral

(69) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-1.

(70) a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-2. Berkok; s.38.

(71) a.g.a.; BDH Koll., K.3824, D.26, F.30.

Dunsterville'i pek fazla olmayan bir kuvvetin başında Bağdat'tan kuzeye sevk etmişti. Kuzey İran'da Hazar Denizi sahilinde bulunan Enzeli şehri, o sırada Bolşevik Rusların elinde bulunduğu için, Dunsterville bu engeli aşamayarak Hemedan'a geri dönmüş, buradan takviye kuvveti alarak tekrar Enzeli'ye yönelmişti. Reşit ve Kazvin bölgelerinde hakimiyet kurmaya çalışan Osmanlı yanlısı Küçük Han, Generali durdurmaya çalışmışsa da yenilmiş ve böylece İngiliz birliği Enzeli'ye ulaşmıştı. (72) General Dunsterville komutasındaki 39. İngiliz Tugayı 4-7 Ağustos 1918 tarihlerinde Enzeli'den vapurla Bakû'ye gelmişti. Kadro mevcudunun altında bir asker miktarına sahip olan tugayda 3 piyade taburu olup, toplam asker sayısı 1500 kadardı. 39. İngiliz Tugayı'nda ateş desteği olarak bir sahra top bataryası ile 3 zırhlı araç bulunuyordu. Kendisinden çok şey beklenen Albay Biçerakov'un hiçbir açıklama yapmadan muharebelerin cereyan ettiği en kritik dönemde askerleriyle birlikte Bakû savunmasını bırakarak kuzeye Haçmaz'a doğru hareket etmesi Bakû Ermenilerinde hayal kırıklığı yaratmış, bu yüzden General Dunsterville beklenenin çok altında bir kuvvetle gelmesine rağmen Ermeniler tarafından sevinçle karşılanmıştı. (73) Çarpışmalarda esir edilen İngiliz askerlerden 1500 askere ilave olarak çok yakında yine Enzeli'den Bakû'ye 4000 İngiliz askerinin geleceği öğrenilmişti. "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa 8 Ağustos'ta 3. Ordu'ya yazdığı bir raporda; Bakû'yü, İngilizlerin de gelmesiyle onbin kadar düşman askerinin savunacağı tahmin edildiği bildiriliyordu. (74) Yine 9. Ordu'nun 13 Ağustos tarihli raporunda; esir edilen bir İngiliz çavuşundan öğrenildiği kadarıyla Bakû'yü savunmak için 26 taburluk bir kuvvet teşkil edildiği, düşmanın arasında 1500 kadar İngiliz askerinin bulunduğu belirtiliyordu. (75) Bu gelişmeler üzerine Nuri Paşa İngilizlerin Bakû'ye daha fazla asker göndermelerini önlemek için 3. Ordu Komutanlığı'na; Tebriz üzerinden Enzeli'ye kuvvet gönderilmesi, bu mümkün olamıyorsa Küçük Han'a yardım edilmesi önerisinde bulunmuştu. (76)

İngiliz birliğinin Bakû'ye gelmesiyle moral bulan Ermeniler, bu 1500 askerin ilk grup olduğu, Bakû'ye daha 20-30 bin kadar İngiliz askerinin geleceği yolundaki aslı olmayan söylentilerle kendilerini avutmaya çalışıyorlardı. Ancak gerçek o ki İngilizlerin Bakû'nün zapt edilmesine kadar buraya getirebildikleri asker 1500'ü geçmemiştir. (77) Bu sıralarda Bakû'yü savunanların lehine meydana gelen bir başka gelişme de, Dağıstan'ın Petrovsk şehrinde bulunan Albay Biçerakov kuvvetlerinden 500 kadar askerin vapurla Bakû'ye gelmesiydi. (78) 7 Ağustos tarihli Bakû gazetelerinde, eli silâh tutan herkesin askere çağrılacağı haberi yer alıyordu. (79) Bakû savunmasını kuvvetlendirmek için alınan bütün bu

(72) Berkok; s.38.

(73) Allen ve Muratoff; s.456.

(74) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.69-2. Rüşti; s.148, 149.

(75) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-115.

(76) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.54.

(77) Allen ve Muratoff; a.g.e.; s.455.

(78) Rüşti; s.194.

(79) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3824, D.26, F.24.

tedbirlere rağmen, İkinci Bakû Taarruzu'nun yapılacağı tarihte şehri savunacak kuvvetlerin miktarı 10.000 asker civarında idi. (80)

Üç taraftan kuşatılan Bakû artık karadan yardım alamaz duruma düşmüştü. Ancak halkın ve askerinin ihtiyacı olan yiyecek maddeleri büyük ölçüde Enzeli ve Lengeran'dan deniz yolu ile geliyordu. Her ne kadar asker iâşe sıkıntısı çekmiyorsa da, halk yiyecek bulmakta zorluklarla karşılaşılıyordu. Halkın direniş gücünü kırmak, askerî yetkilileri şehri teslim etmeye zorlamak için Kuba'dan Bakû'ye gelen içme suyu 19 Ağustos'ta kesilmişti. Bakû'den kaçan bir Türk'ten alınan malûmata göre; Şehirde ekme sıkıntısı çekildiği, bu yüzden kadınların durumu protesto eden bir miting düzenledikleri, Türklerin Hazar Denizi'ne denizaltı indirecekleri, böylece şehrin denizden yardım almasının engellenmesinden dolayı durumun daha da kötüleşeceği yolunda halk arasında endişelerin olduğu ve huzursuzluğun arttığını gösteren haberler alınmıştı. Buna karşı İngilizler; eğer hükûmeti devralırlarsa kimsenin aç kalmayacağı ve durumun düzeltileceği taahhüdünde buldukları da gelen haberler arasında yer alıyordu. (81)

Bu gelişmeleri değerlendiren Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa, zor günler yaşayan Bakû Ermenilerinin barış yapmaya ve şehri teslim etmeye niyetli olduklarını "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na bildirmesine rağmen, bu yolda herhangi bir gelişme olmamıştır. (82)

39. İngiliz Tugayı'nın Bakû'ye geldiği tarihten itibaren şehrin savunmasında faal olarak yerini aldığı anlaşılmaktadır. (83)

İkinci Bakû taarruzu yaklaştıkça Türk topçu bataryalarının şehirdeki kışlaları hedef alan bombardımanı artmıştı. Bu bombardımanda liman yakınında bulunan İngiliz karargâhı da isabet almış ve 200 asker savaş dışı kalmıştı. (84)

Bakû'ye 1500 İngiliz askerinin gelmiş olması, Ermenileri ne çok fazla sevindirecek, ne de Türkleri fazla endişelendirecek kadar önemli bir olay niteliği taşımamaktadır. Dolayısıyla İngilizlerin petrol şehri olan Bakû'yü ve Ermenileri koruyacağı görüşü çok kısa sürede yerini korkuya ve ümitsizliğe bırakmıştı. "Kafkas İslâm Ordusu"nun takviye edilmesi, silâh ve cephe açığının giderilmesiyle taarruz gücü artmış olduğundan, Bakû'deki Türklerin Ermeni katillerin zulmünden kurtarılması çok yaklaşmıştı.

(80) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.63-3.

(81) Rüşti; s.150, 161.

(82) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3819, D.6, F.37, 37-1.

(83) Allen ve Muratoff; s.457-458.

(84) Rüşti; s.194.

VI. BAKÛ'NÜN ZAPT EDİLMESİ İÇİN YAPILAN HAZIRLIKLAR

A. İKİNCİ BAKÛ TAARRUZUNA KADAR CEREBAN EDEN MUHAREBELER

5 Ağustos'ta Türk taarruzunu kırmaya muvaffak olan birleşik savunma kuvveti, bu başarılarını daha da ileri götürmek için 6 Ağustos'ta Türk birliklerinin toparlanmasına fırsat vermemek amacıyla, bir karşı taarruz denemesinde bulunmuştu. Türk birlikleri bu taarruzu püskürtmeyi başarmış olup bir miktar da silâh ve cephane ele geçirmişlerdi. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere 1500 İngiliz askeriyle takviye edilmiş bulunan Ermeni ve Rus kuvvetinin Şark Cephesi birliklerini buldukları mevzilerden söküp atabilecek derecede taarruz gücü bulunmamaktaydı. Bu sebeple bütün faaliyetini yeni bir Türk taarruzuna karşı Bakû savunmasını tahkim etmek noktasında yoğunlaştırdılar. Onların düşüncesi: Eğer Türk birliklerinin Bakû'ye karşı başlatacağı ikinci taarruz da kırılırsa, bu sefer İngilizlerle birlikte esaslı bir karşı taarruz başlatıp, "Kafkas İslâm Ordusu"nun kurtardığı bütün Azerbaycan topraklarını işgal ederek Karadeniz'e kadar ilerlemektir.

Şark Cephesi Komutanlığı yeni bir taarruz için ihtiyacı olan asker, silâh ve cephane eksikliklerini giderme faaliyeti içinde bulunduğundan, Bakû'deki Ermeni, Rus ve İngilizler de savunma faaliyetine ağırlık verdiklerinden, 25 Ağustos 1918 tarihine kadar iki taraf arasında önemli bir çarpışma olmamıştır. Yalnızca karşılıklı top ve makineli tüfek ateşleri açılmış, zaman zaman gösteriş taarruzları yapılmıştır. Bakû'den kalkan uçakların Türk mevzileri üzerinde uçup bombalar atması da bir zayıyata sebep vermemiştir.

Bakû'yü savunan birliklerin şehrin etrafındaki mevzilerini kuvvetlendirmelerine karşı, Şark Cephesi Komutanlığı da Apşiron Yarımadası doğu ve kuzeyinde bulunan Türk köylerinde milis teşkilâtı yapmaya, Sabuncu, Balahanı ve Binegadi taraflarında yeni cephele teşkil ederek Bakû kuşatmasını daraltmaya başlamıştı. Bakû'yü savunan kuvvetler, Türk birliklerinin Bakû'ye en yakın noktada bulunduğu ve buradan hücumun yapılabileceğini tahmin ettiği Balacari İstasyonu'nun kuzeyindeki Yanardağ ve Binegadi sırtlarının tahkimatına özellikle önem vermiş ve bu mevzilerde faaliyet arttırmıştı. Bakû'ye taarruz esnasında sol kanat birliklerinin ilerleme yolu üzerindeki bu sırtların tahkim edilmesine fırsat verilmemesi gerekiyordu. Bakû'nün hemen batısında bulunan, Türk birliklerinin ilerleme istikametinde iki önemli engel olarak görünen ve devamlı tahkim edilen 364 rakımlı Yanardağ ve 311 rakımlı Binegadi tepelerinin 26 Ağustos'ta başlayacak taarruzla zapt edilmesi, Nuri Paşa tarafından emredildi. (85)

(85) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-6, 7-7.

25 Ağustos günü taarruzu gerçekleştirecek olan piyade ve topçuların komutanları arazi üzerinde harekâtın nasıl gerçekleştirileceği hususunda birlikte inceleme yaparak hazırlıklarını tamamladılar. Birliklerin mevcudunun azalmasından dolayı taarruz en az kayıpla ve başarıyla sonuçlandırılacaktı. Bunun için savunma mevzileri cepheden ve yanlardan topçu ateşiyle iyice yumuşatılacak, piyade fazla direnişle karşılaşmadan adı geçen tepeler zapt edilecekti. 26 Ağustos sabahı topçu ateşinden sonra 13. Kafkas Alayı tel örgüler ve başka engellerle tahkim edilmiş olan Yanardağ batısındaki Sarıtepe'ye taarruz ederek direnmeye çalışan Ermeni, Rus ve İngiliz askerlerini süngü ve bomba hücumu ile mevzilerinden söküp atmış ve tepeyi 11.40'ta ele geçirmişti. Perişan bir vaziyette çekilen bu askerler top ve makineli tüfek ateşine tutularak, büyük kayba uğratılmıştır. (86)

Binegadi Tepesi'ne taarruz eden 29. Tabur sebatkâr bir direniş ile karşılaştığından, ilerlemekte zorluk çekmiştir. Topçu ateşinin savunma mevzilerinde toplanamaması ve tepeyi savunan birliğin iki tabur kadar takviye kuvveti almasından dolayı 29. Tabur erleri ancak tepenin eteklerine kadar ilerleyebilmişlerdi. 31 Ağustos'a kadar iki taraf mevcut durumlarını muhafaza etmiş ve bu tarihte 13. Kafkas Alayı ile 38. Alay'ın 1. ve 2. Taburlarının başlattığı taarruzla ittifak savunma engelleri atılarak saat 06.30'da Binegadi Tepesi de ele geçirilmiştir. Bakû istikametinde kaçan askerleri takip eden Türk birlikleri Mehmetli ve Digya mıntıkalarını da ele geçirdiler. Bozgun halinde Romani ve Balahanı yönünde çekilen Ermeni, Rus ve İngiliz askerlerine topçu ve makineli tüfek ateşiyle büyük zayıat verdirilmiş ve Bakû'den kalkan bir uçak da topçu ateşiyle düşürülmüştür. Bu muharebede Ermeni ve Rus askerlerinin yanında çarpışmalara, İngiliz askerleri de faal olarak katılmışlar ve epey zayıat vermişlerdi. (87)

Yanardağ ve Binegadi mıntıklarında cereyan eden muharebede; 3 subay şehit, 2 subay yaralı, 23 er şehit, 70 er yaralı olmak üzere toplam 98 zayıat verilmişti. (88)

Karşı taraftan ise, 1 İngiliz subayı ile çoğu İngiliz olan 155 er ölmüş, 3 Rus ve 2 İngiliz subayı ile birlikte 51 İngiliz askeri esir edilmiştir. Yine bu çarpışmada 14 makineli tüfekte 100 adet top mermisi ve 70 sandık tüfek mermisi ele geçirilmiştir. (89)

Yanardağ ve Binegadi muharebelerinde, çok sayıda Ermeni, Rus ve İngiliz askerinin imha ve esir edilmesi Bakû'de moralin bozulmasına ve karamsarlığa neden olduğu halde, Türk askerinin morali yükselerek, kendilerine olan itimatları

(86) Rüşti; s.169-170.

(87) a.g.e.; s.171, 179.

(88) a.g.e.; s.171.

(89) a.g.e.; s.180.

artmıştı. Türk cephesinde Bakû'nün zaptına ilişkin tam bir kararlılık hâkimdi. (90)

Bu tarihten İkinci Bakû Taarruzu'nun başlayacağı 14 Eylül tarihine kadar iki taraf, cephesini kuvvetlendirme faaliyetine ağırlık verdiği için, karşılıklı açılan ateşler dışında önemli bir hareket meydana gelmemiştir.

*B. KAFKAS İSLÂM ORDUSU'NUN HAZIRLIKLARINI TAMAMLAMASI
(KURULUŞ: 3)*

5. Kafkas Tümeni 4 Haziran'dan itibaren Azerbaycan'a sevk edilerek karargâhı Gence'de bulunan "Kafkas İslâm Ordusu" emrine girmişti. (91) Haziran ayının ortalarından başlayarak, 5 Ağustos 1918'de yapılan Birinci Bakû Taarruzu'nun ve Ağustos ayı boyunca devam eden muharebelerde tümen, mevcudunun önemli bir kısmını kaybetmiş, muharip asker sayısı 3500'e kadar düşmüştü. (92)

Osmanlı Devleti'nin doğu politikasının hedefi olan Bakû'nün zaptı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşturulması bu kadar bir kuvvetle mümkün görünmüyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın Osmanlı Hükûmeti ve Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisi (93) Enver Paşa üzerindeki Bakû kaynaklı baskıları da had safhaya ulaşmıştı. Almanlar "Kafkas İslâm Ordusu"nun Bakû'yü ele geçirmesine karşı olduklarından, şehrin Alman askeri tarafından işgal edilmesi gerektiği yolundaki isteklerini kesin olarak açığa vuruyorlardı. Almanya'nın bu tarz isteklerini sonuçsuz bırakmak için Bakû'nün hiç vakit kaybedilmeden zapt edilmesi gerekiyordu. (94) Diğer yandan Ağustos başlarında 1500 asker mevcutlu 39. İngiliz Tümeni'nin Ermenileri ümitlendiren bir şekilde Bakû'ye gelmesi ve peşinden daha çok sayıda İngiliz askerinin geleceği yolunda haberlerin alınması Bakû'nün zaptının zaman kaybına tahammül etmediğini gösteriyordu. Azerbaycan'ın başta petrol ve bakır madenlerine göz

(90) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-7. a.g.a; BDH Koll., K.3821, D.15, F.65.

(91) Rüşti; s.24.

(92) ATASE Arşivi; BAF Koll., K.1, D.1, F.1-31.

(93) Vahideddin bütün Osmanlı ordularının genel komutanlığını üzerine almış olduğundan Başkomutanlık Vekaleti unvanını kaldırmıştır. Bu durumda Enver Paşa'nın yeni unvanı Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisi olmuştur. Enver Paşa 12 Ağustos tarihini taşıyan emrinde durumu, Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığına şu şekilde bildirmiştir; "Zat-ı Hazret-i Padişahu Kuva-yı Umumiye-i Osmaniye Kumandanlığını bizzat uhde-i şahanelerine almış olduklarından Başkomutanlık Vekâleti unvanı mülğadır. Ba'dema unvanını Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisi'dir. Kezâlik şimdiye kadar müsta'mel olan Karargâh-ı Umumi-i Erkân-ı Harbiye Riyaseti, Karargâh-ı Umumi Erkân-ı Harbiye Riyaseti Sâniyesi'ne tebeddül edecektir. Mamafih şimdiye kadar Karargâh-ı Umumi Erkân-ı Harbiye Riyaseti namını haiz olup, şimdiden sonra Karargâh-ı Umumi Riyaseti Sâniyesi namını ihraz edecek olan makamın bu tebeddül hasebiyle vazife ve selahiyetinde hiçbir tebeddül yoktur. İş bu emrin 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Ordularla ve Kafkas Ordular Grubu, Şark Orduları Grubu ve İslâm Ordusu Kumandanlığı'na tebliğ edilmiştir. Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisi Enver. (ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3830, D.5, F.113.)

(94) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3821, D.5, F.34.

diken İngilizler bu memleketin arazisinden bir kısmını da Ermenilere vermekte tereddüt göstermeyeceklerdi. (95)

Bu şartlar altında 5. Kafkas Tümeni'nin en azından 5000 kişilik yeni bir kuvvetle takviye edilmesi gerekiyordu. Cephenin durumunu değerlendiren "Kafkas İslâm Ordusu" Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey, Nuri Paşa'ya verdiği raporda; 15. Piyade Tümeni'nin bütün mevcuduyla Bakû Cephesi'ne gönderilmesi gerektiği şeklinde görüş bildirmişti. (96)

İkinci Bakû Taarruzu'ndan mutlak surette sonuç almayı ve şehri zapt etmeyi amaçlayan "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa, Bakû önündeki birlikleri takviye etmek için Şark Orduları Grubu'ndan yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine 15. Tümen'den donanımı iyi olan 56. Alay ve 36. Kafkas Tümeni'nden 106. Kafkas Alayı, 15. Tümen Komutanı Albay Süleyman İzzet Bey'in komutasında "Kafkas İslâm Ordusu"nun emrine girmek üzere 3 Eylül 1918'de Gümrü'den yola çıkarıldı. 15. Tümen'in karargâhıyla birlikte boşalttığı bölgeyi 36. Kafkas Tümeni devraldı. 15. Tümen: 191 subay ve 5541 er mevcudu ile 9 Eylül'de Bakû Cephesi'ne ulaşmıştı. (97) 15. Tümen'in seri hareketini önleyeceği düşüncesiyle bazı ağırlıkları Gence'de bırakılmıştı. 15. Tümen Bakû Cephesi'ne ulaştıktan sonra şehre yapılacak taarruz kesinlik kazanmış, bu hususta "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'ndan verilen 10 Eylül tarihli emirle taarruz hazırlıklarına başlanmıştı. Taarruz öncesinde Şark Cephesi Komutanlığı ve bu komutanlığa bağlı Kuzey Grubu lağvedilerek cephedeki bütün birlikler harekâtı bizzat yönetecek olan "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'na bağlanmıştı. Bu durumda 5. Kafkas Tümeni'ne Mürsel Paşa, 15. Piyade Tümeni'ne Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey, Güney Grubu birliklerine ise Albay Cemil Cahit Bey komuta edecekti. Yarbay Halim Pertev Bey Güney Grubu içinde bulunan ve Azerbaycan milislerinden meydana gelen 4. Alay'a komuta edecekti. (98)

"Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı Bakû'ye taarruzun batı istikametinden yapılmasını kararlaştırmıştı. Ancak bu plânın Bakû Komutanlığı tarafından anlaşılması için 3 Eylül'den itibaren kuzeyden taarruz edileceği izlenimini vermek amacıyla, cephedeki bütün birlikler Yanardağ-Binegadi hattında toplanmıştı. Bakû'den kalkan uçaklar on gün boyunca Türk birlikleri üzerinde keşif uçuşları yapmışlar, dolayısıyla Bakû Komutanlığı'nda taarruzun kuzeyden yapılacağı kanaati hasıl olmuştu. 10 Eylül'de Bakû'ye yapılacak olan taarruzu arazide etüt etmek için cepheye "Şark Orduları Grubu" Komutanı Halil Paşa ile "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa da gelmiş bulunuyorlardı. Ordu komutanlarıyla birlikte Tümen komutanları da cephe gözetleme mevkiine beraberce gelerek taarruzun ne şekilde yapılacağını bir kez daha tetkik etmişlerdi. Bu incelemede 15. Piyade Tümeni Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey taarruz

(95) a.g.a.; BDH., Koll., K.3819, D.6, F.69-2. a.g.a.; BDH., Koll., K.3822, D.13, F.3. a.g.a.; BDH., Koll., K.3824, D.26, F.30.

(96) a.g.a.; BDH Koll., K.3819, D.6, F.69-2. Rüşti; s.145.

(97) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-114; Süleyman İzzet; s.29.

(98) a.g.a.; BDH Koll., K.3821, D.15, F.65-4.

hakkındaki görüşlerini açıklamıştı. Onun düşüncesine göre; 5. Kafkas Tümeni bütün mevcuduyla bulunduğu mevzilerden gece baskını şeklinde taarruza geçmeli, üç alaydan meydana gelmesini istediği kendi tümeni de şafakla beraber kuvvetli topçu desteğinde Balacari'nin doğusundan Balacari sırtlarına ve Azerbaycan süvarileri de Ahmetli istikametinde taarruza geçerek savunma birliklerini çevirmelidir. Bu şekilde çember içine alınacak olan Ermeni, Rus ve İngiliz askerlerinin limanda vapurlara binerek kaçmalarına fırsat verilmeden esir veya imha edilmesi sağlanarak şehir zapt edilmelidir. Ancak "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı Yarbay Süleyman İzzet Bey'in bu teklifini uygun görmedi. (99) "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'nın emriyle 13/14 Eylül gecesi Kuzey Cephesi'nde 15. Piyade Tümeni Komutanı'nın emrinde yalnızca 38. Alay, 2. Süvari Alayı, Azerbaycan süvarileri ile milis taburları bırakılarak geri kalan bütün birlikler Kuzey Cephesi'ni terk etmişlerdi. 14 Eylül gece yarısı batıdan esas taarruzu gerçekleştirecek olan 5. Kafkas Tümeni bünyesinde 9., 10., 13., ve 56. Piyade Alayları toplanmış bulunuyordu. Yine "Kafkas İslâm Ordusu"nun topçu ateş desteğinin önemli bir kısmı 5. Kafkas Tümeni emrine verilmişti. 5. Kafkas Tümeni Alayları Bakû'nün batısında bulunan demir yoluna açılan vadiler içinde mevzilere girmişlerdi. Harekât plânıyla amaçlanan, hakikî taarruzun kuzeyden yapılacağı izlenimi vermektir. Böylece şehrin batısında toplanan Türk birlikleri, birinci Bakû savunma hattını ağır silâhlar kullanmadan yalnız bomba ve süngü hücumuyla baskın yaparak, kademeli siperlerle tahkim edilmiş olan mevzileri işgal edecekti. 15. Piyade Tümeni topçu ve makineli tüfek ateşiyle şiddetli bir taarruzun yapıldığı izlenimini uyandırarak savunmada ihtiyata ayrılmış birlikleri üzerine çekerek Bakû'ye giriş istikametinde ilerleyecek olan 5. Kafkas Tümeni'nin fazla bir direnişle karşılaşmamasını sağlayacaktı. (100)

5. Kafkas Tümeni'nin cephe genişliği 1500 metre, 15. Piyade Tümeni'nin cephe genişliğinin 30 kilometreye yakın olduğu düşünülürse iki tümenin sahip olduğu kuvvetler arasında büyük dengesizlik olduğu görülür. 5. Kafkas Tümeni'nin 1.500 metre genişliğindeki cephesinde dört alay toplanmıştır ki bu kadar dar bir alanda bu birliklerin hareket alanı bulması ve muharebeye iştirak etmesi pek mümkün değildi. Nitekim anılan gece baskını 9. ve 56. Alaylar yapmışlar, 10. ve 13. Alaylar ise bu baskına iştirak etmemişlerdir. Muharebe 15. Piyade Tümeni cephesinde yoğunlaştığı için ihtiyattaki 107. Alay bu tümenin emrine verilmişti. (101)

13 Eylül'de "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı Tümenlere gönderdiği emirle; 14 Eylül saat 02.00'den önce Bakû'ye karşı taarruzun başlayacağını bildirdi. (102) Taarruz için bütün hazırlıkların tamamlandığı Bakû Cephesi'nde

(99) Süleyman İzzet; s.30-39.

(100) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F. 7-7, 7-8. a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-114.

(101) İzzet; s.53-56.

(102) İzzet; s.39.

yaklaşık 8000 Osmanlı askeri ile 6000-7000 civarında Azerbaycan milis kuvveti toplanmıştı. (103)

VII. İKİNCİ BAKÛ TAARRUZU VE ŞEHRİN ZAPT EDİLMESİ (KROKİ : 5)

“Kafkas İslâm Ordusu”nun taarruz emri gereğince; saat 02.00’den itibaren 5. Kafkas Tümeni Hacı Hasan Köyü’nün güneyinden Sarıhaçlı Kilise istikametinde baskın şeklinde ileri harekâta geçerek, bomba ve süngü hücumuyla karşısındaki ilk savunma hattını işgal edip burada yerleşecekti. Bundan sonra derhal ikinci savunma hattı işgal edilerek, ortalığın aydınlanmasını müteakip topçu ateşinin desteği ile duraklamaksızın ileri hareket sürdürülecekti. Ortalık aydınlanınca zırhlı tren Eybat İstasyonu’na doğru harekete geçerek Volçivorata mevzilerinden yönelecek ateşi üzerine çekip tümenin sağ kanadını Ermenilerin yan ateşinden koruyacaktı. Ordu ihtiyatı olarak ayrılan 106. ve 107. Alaylar her an harekete hazır halde bekleyeceklerdi. Kuzey Cephesi’nden taarruza geçecek olan 15. Piyade Tümeni gece yarısından itibaren Balacari, Balahanı, Sürehanı ve Ahmetli istikametinde yoğun topçu ateşi desteğinde ilerlemeye başlayarak hem Bakû’nün batı cephesinin takviye edilmesini engelleyecek hem de Ahmetli’yi zapt edecekti. (104)

Bakû’nün zaptı esnasında alınan esirlerle teslim olan halkın milliyetine bakılmaksızın hayatlarını korumak için gereken tedbirler alınacaktı. (105)

Taarruzun yapılacağı gece cephedeki birlikler uyumamıştı. 5 Ağustos’taki yenilginin üzerinden 39 gün geçmiş ve bu sefer mutlak zafer için taarruz saatinin gelmesi beklenmeye başlanmıştı. Bakû savunma hattını yarma görevi 9. ve 56. Alaylara verilmişti. Bu alayların hedeflenen mevzilerine ulaşabilmeleri için demir yolu vadisinin doğusunda uzanan çok sarp engelleri aşmaları gerekiyordu. Birliklerin bu sarp sırtlara ulaşabilmeleri için geçecekleri arazi kumluk olduğundan sel sularının meydana getirdiği derin uçurumlar askerin ilerleyişi açısından bir engel teşkil ediyordu. Bütün bunlara rağmen taarruz saati gelince birlikler gece karanlığında Eybat-Balacari demir yolu istikametinde ilerlemeye başladılar. 56. Alay Birinci Bakû Savunma Hattı’nı saat 03.00’te 9. Alay ise saat 03.30’da işgal etmeyi başardılar. 9. Alay’ın sağ kanadını korumak için, 13. Alay da ilerlemeye başlamıştı. Ordudan alınan emir üzerine, ağır topların dışında diğer bütün toplar işgal edilen mevzilere nakledilmeye başlanmıştı. (106) 56. Alay, cephesine düzenlenebilecek karşı taarruzda bu alayın sol kanadını korumak için ihtiyattaki 106. Alay’la harekete geçmişti. Saat 06.00 itibariyle 56. Alay İkinci Bakû Savunma Hattı’nı da zapt etmeyi başarmıştı. Volçivorata Dağı istikametinde Bakû savunma kuvvetinin taarruza hazırlandığı fark edilince bu teşebbüs yoğun topçu ateşiyle sonuçsuz bırakılmış oldu. Birinci Bakû Taarruzu’nda büyük

(103) Allen ve Muratoff; s. 458.

(104) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-113.

(105) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.11, 7-31, 7-32.

(106) Rüştü; s.202-203.

eksikliği hissedilen topçu ateş desteği bu kez fazlasıyla sağlanmış, Salhane ve Salyanski Kışlalarından hücumla hazırlanan düşman, topçu ateşiyle dağıtılmıştı. (107) 13. ve 9. Alaylar ilerlemelerine devam ederek mezarlığın kuzeyindeki şehre hakim tepeleri ele geçirmişlerdi. Taarruzun başkahramanı olan 56. Alay, cephesindeki Bakû'ye hâkim sırtları ele geçirip, önünde bozgun halinde kaçan askerleri şehre doğru sürmeye başlamıştı. Bu arada Volçivorata Dağı ile Baylof arasında bulunan Ermeni mevzileri de işgal edilmişti. 56. Alay önünden kaçarak Kırmızı Kışla'da direnmeye çalışan Ermeni, Rus ve İngiliz askerleri kışlanın topa tutulmasıyla burada da tutunamayarak panik halinde şehrin içlerine doğru kaçmaya başlamıştı. Saat 11.45'te hareket eden zırhlı tren Eybat-Balacari arasında bulunan direniş noktalarını ateş altına almıştı. 13. Alay'ın mezarlık sırtlarını zapt etmesi üzerine, burayı savunan birlik sahile çekilip gemilere binmeye teşebbüs etmiş ise de, burada yoğunlaşan topçu ateşi nedeniyle amacına ulaşamamıştı. Saat 13.30'da Ermenikentin'de bulunan üç uçağın Türklerin eline geçmemesi için yakılmış olması Ermeni ve Rusların şehri savunmaktan ümidini kestiğini gösteriyordu. 5. Kafkas Tümeni'nin bu şekilde başarıyla süren harekâtı şehrin dış mahallerine gelmesiyle saat 16.00'da durdurulmuş, gece sokak çarpışmalarında fazla zayıat verileceği düşünüldüğü için Türk birlikleri geceyi buldukları mevzilerde geçirmişlerdi. Gece boyunca şehrin önemli askerî noktaları top ateşi ile taciz edilmişti. (108)

5. Kafkas Tümeni'nin taarruzuna paralel olarak Kuzey Cephesi'nde 15. Piyade Tümeni'nin taarruzu da başarıyla gelişmişti. Ermenilerin 5. Kafkas Tümeni karşısında bulunan birlikleri takviye etmemesi ve yerinde alıkonması için saat 04.00'e doğru Ermeni mevzileri Türk topçusunun ateşine hedef olmuştu. 38. Alay Balacari sırtlarına doğru taarruza geçerek savurma hattına 500 metre kadar sokulmuş ve şiddetli bir muharebe başlamıştı. Ancak ortak Ermeni, Rus savunmasının Balacari Köyü'nün doğusundaki mevzilerde başarıyla gizlediği 6 makineli tüfek yuvası 38. Alay'ın sağ kanadını yoğun ateş altına aldığından fazla zayıata neden olmuştu. 15. Piyade Tümeni emrine ağır toplar verilmediği için, elde bulunan küçük çaplı toplarla bu makineli tüfek yuvalarını susturmak mümkün olmamıştı. Bu aşamada 15. Piyade Tümeni Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'in istemiş olduğu bir alaylık kuvvetle, birkaç ağır top 38. Alay'ın başlattığı taarruza büyük hız kazandıracak, Kuzey Grubu ile Batı Grubu arasında çembere alınacak olan Ermeni, Rus ve İngiliz birlikleri kaçmadan imha edilebilecekti. Muharebede alınan esirlerden edinilen bilgiye göre 38. Alay cephesinde 100'ü İngiliz olmak üzere, geri kalanı Ermeni ve Ruslardan meydana gelen 907 asker 20 top ve 16 makineli tüfek bulunuyordu. (109)

“Kafkas İslâm Ordusu” Komutanlığı'nın 107. Alay'ı 38. Alay'ın sağ kanadını korumak için 15. Piyade Tümeni emrine verdiğini bildirmesine rağmen, 107. Alay karşılaştığı yoğun ateş yüzünden görev yerine gecikmeli olarak

(107) a.g.e.; s.204.

(108) a.g.e.; s.205-206.

(109) İzzet; a.g.e.; s.41.

ulaşabilmişti. Bir saat süren muharebe neticesinde 38. Alay saat 15.00'te müşterek savunma birliğini atarak Balacari sırtlarını ele geçirmişti. 38. Alay bu çetin muharebede hâkim mevzilere yerleşmiş olan tahminen 1600-2000 kişilik bir kuvveti ve ateş üstünlüğü bulunan Ermeni, Rus ve İngilizler karşısında, dört küçük çaplı topun desteğinde az bir kuvvetle ilerleyerek Balacari sırtlarını zapt etmeyi başarması takdire şayan bir kahramanlıktır. (110)

Kuzey cephesinin daha doğusunda 15. Piyade Tümeni'ne bağlı olarak harekâta katılan Azerbaycan milislerinden meydana gelen Muştevi Müfrezesi Sabuncu'yu işgal etmeyi başarmış, ancak düzenli harekâtı terk edip yağmaya koyuldukları için, harekâtın duraklamasına neden olmuşlardır. Zihni Bey Müfrezesi ise Ahmetli istikametinde ilerleme kaydetmiştir. (111)

Bakû taarruzunda "Kafkas İslâm Ordusu" karargâhı ile tümenler arasında irtibatın iyi sağlanamadığı anlaşılıyordu. Şöyle ki: 15. Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey Balacari sırtlarında muharebeye yakın bir mevki de bulunduğu sırada, Ordu Komutanlığı'ndan alınan telefonda; "Alayların iyi sevk ve idare edilebilmesi için Balacari'nin güney sırtlarına gidiniz" deniliyordu. Makineli tüfek ateş mevzilerini düzenlerken ordudan alınan bu emir Yarbay Süleyman İzzet Bey'i üzmüştür. Bu sırada 107. Alay henüz gelmediği için tümen komutanının emrinde alaylar bulunmuyordu. Diğer yandan bir ucu Balacari'nin güneyinde, diğer ucu Bakû'nün doğusunda bulunan Kuzey Cephesi'ni en batıdan yönetmek mümkün değildi. Zaten emredilen yer 15. Piyade Tümeni mıntikasının dışında bulunuyordu. Öte yandan tam ateş hattında bulunan tümen komutanına ordu komutanının nerede bulunacağı yolunda müdahale etmesi, sevk ve idarede vazgeçilmez bir unsur olan inisiyatif ortadan kaldırılabirdi. Ordu Komutanlığı'nın bu emri üzerine Yarbay Süleyman İzzet Bey şu cevabı vermiştir: "Saat 15.30'dan itibaren ben Balacari'nin güney sırtlarında bulunuyorum ve avcı hattındayım. Durumun gerektirdiği şekilde hareket edeceğimin bilinmesini arz ederim". (112)

14 Eylül'de cereyan eden muharebede; 5. Kafkas Tümeni 56. Alay'dan 1 subay, 16 er şehit, 2 subay 74 er ise yaralanmıştır. (113) 15. Piyade Tümeni 38. Alay'dan 1 subay şehit olmuş, 1 subay ile 116 er de yaralanmıştır. 107. Alay'dan ise 8 subay ile 80 er yaralanmıştır. (114)

"Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'nın 14 Eylül akşamı verdiği emirle; 15 Eylül sabahı taarruza devam edilerek, aynı gün şehrin zapt edileceği bildiriliyordu. 15 Eylül'de yapılacak harekâtle, 5. Kafkas Tümeni birlikleri Ermenikent'in güneyi istikametinde hücumu geçerek Çernigorot denilen petrol kuyularının bulunduğu şehrin batı kısmına kadar olan bölgeyi zapt edecekti. Şehrin zapt edilmesi esnasında önemli cadde ve meydanlara toplar ve makineli tüfekler yerleştirilmek suretiyle savunma tedbirleri alınacaktı. Bu günkü taarruzda Bakû'yü zapt etme

(110) a.g.e., s.42-44.

(111) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-111.

(112) İzzet; s.42.

(113) Rüşti; s.207.

(114) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-110.

görevi 56. Alay'a verilmişti. 15. Piyade Tümeni ise kuzeyden ve doğudan ilerleyerek Bakû'nün Çernigorot kısmını zapt edecekti. Zaptedilen mıntıkanın muhafazası için bir alay görevlendirilecek tümenin diğer birlikleri şehrin dışında toplu halde bulundurulacaktı. (115)

14/15 Eylül gecesi boyunca iki taraf arasında karşılıklı piyade ve makineli tüfek ateşi devam etmiş, ortalığın ağarmasıyla birlikte topçu ateşi de başlamıştı. Bakû'yü savunmaya çalışan askerlerin büyük kısmının Kırmızı Kışla denen yerde toplandığı anlaşıldı. Hücumu geçen 13., 9. ve 56. Alaylar şehre girmeye başlamışlardı. Ermeni ve Rus askerleri kontrollü bir direnmeden ziyade, bazı evlere ve mahalle aralarına mevzilenererek son mukavemeti göstermeye çalışıyordu. Türk birlikleri bu cılız direnişleri kırma faaliyeti içindeydiler. Bu esnada bazı petrol tankları şehirden kaçanlar tarafından ateşe verilmişti. Ancak bunların söndürülmesine, şehrin tamamen zapt edilmesinden sonra başlanabilecekti. Şehrin savunmasından ümidini kesen Ermeni ve Rus askerlerinin gemilere binip kaçmak için iskelede toplandıkları anlaşılınca, topçular burayı ateş altına almışlardı. Yine Bakû'nün hemen açığında bulunan Nargin Adası yakınında şehirden kaçan halkın ve askerlerin doldurduğu yedi vapur bekliyordu. (116)

15 Eylül saat 10.30'da İran bayrağı ile beraber beyaz bir bayrağın bulunduğu otomobile 5. Kafkas Tümeni Karargâhı'na iki kişi gelmişti. Bunlar İran Konsolosu ile 5. Kafkas Tümeni'ne karşı savaşan Ermeni birliklerinin Bakû Batı Cephesi Komutanı idi. Şehrin teslim olacağını bildirmişler, teslim şartlarının Bakû Hükûmeti ve İran, ABD, İsveç, Danimarka konsolosları ile bir İngiliz subayının da bulunduğu heyetçe görüşülmesi teklifinde bulunmuşlardır. Bu gelişme orduya bildirildikten sonra 5. Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı Yarbay Rüştü Bey'in gelen bu iki temsilci ile birlikte konuyu görüşmek için Bakû'ye gönderilmesi uygun bulunmuştu. Bakû'ye giden Yarbay Rüştü Bey, şehirde tam bir panik havasının var olduğunu görmüştü. Azerî Türkleri ile Ermeniler arasında sokak çatışmaları başlamış, Ermeni askerler de şaşkın bir şekilde sağa sola ateş açarak Bakû'de son gaddarlıklarını sergiliyorlardı. Bu sırada Yarbay Rüştü Bey otomobile yaklaşan Ermenilere, Fransızca olarak; Türk ordusundan korkmamaları yolunda onlara sükunet telkin etmiş, Ermeniler Türk subayının Fransızca konuşması karşısında hayretlerini açığa vurmuşlardır. Yarbay Rüştü Bey şehrin teslim şartlarının görüşüleceği heyeti beraberine alarak tümen karargâhına dönmüştü. (117)

Batı Cephesi'nden yapılan taarruzla Bakû'nün zaptına adım adım yaklaşılırken, Kuzey Cephesi'nde 38. ve 107. Alayların taarruzları sonunda da Bakû'nün kuzey cephesi çökertilmişti. Fazla bir direnişle karşılaşmayan 38. Alay süratle Ermenikent istikametinde ilerleyerek Ermeni ve Rus askerlerinin geri çekilmesini bozgun halinde kaçışa dönüştürmüştü. Ermenikent sabahın ilk saatlerinde zapt edilmişti. Bir alay kadar Ermeni ve Rus askeri şehrin içine doğru

(115) Rüştü; s.209.

(116) a.g.e.; s.112.

(117) a.g.e.; s.212-213.

panik halinde kaçarken onları takip eden 38. Alay Bakû'nün kuzey ve kuzeydoğusuna hâkim olan sırtları saat 07.30'da ele geçirip Malagankent denilen mevkiî zapt etti. Böylece 38. Alay ve 107. Alay birlikleri Bakû'nün Çernigorat kesimini zapt etmek için harekete geçtiğinde Ermeni mahallelerindeki pek çok evden açılan tüfek ve makineli tüfek ateşiyle karşılaştı. Evlere mevzilenen Ermeni askerlerinin dört bir yandan açtıkları ateş sonunda 2 subay şehit, 2 subay yaralı ve 23 er şehit ve 27 er yaralı olmak üzere toplam 54 zayıat verilmişti. Bunun üzerine bazı binalara top ateşi açıldı. 5. Kafkas Tümeni'nden gelen bir raporda; Şehirden gelen temsilcilerle Bakû'nün teslim şartlarının görüşülmekte olduğu, bu yüzden top ateşinin kesilmesi istenmiştir. Buna cevap olarak Yarbay Süleyman İzzet Bey; Ortada bir teslim durumu varsa, önce Ermenilerin ateşi kesmesi gerektiğini bildirdi. Bir saatten beri devam eden sokak muharebelerinden sonra 38. Alay komutanının yanına dört Ermeni temsilci gelerek; ateşi keseceklerini ve şehrin 4 saat sonra teslim olacağını bildirmişler, bunun üzerine topçu ateşi kesilerek harekât durdurulmuştur. Ateşkesle birlikte sükûnet sağlandıktan sonra, bir kısım askerle birlikte halk gruplar halinde ellerinde beyaz bayraklar olduğu halde silâhlarıyla birlikte teslim olmaya başlamışlardı. (118)

Bakû muharebelerinde Azerbaycan milislerinden muharebe kudretleri nisbetinde istifade edilmiştir. Muştevi Müfrezesi Kışla İstasyonu'nu muharebesiz zapt etmiş, Zihni Bey Müfrezesi ise 200 kadar Ermeni askerinin savunduğu Zih Dağı'nı zapt etmeyi başararak Bakû'ye kadar olan kuzey bölgeyi ele geçirmişti. Lezgi Süvari Alayı ise kıyı gözetleme ve koruması yapmak için Zih Dağı'nda görevlendirildi. (119)

15 Eylül saat 15.00'e kadar devam eden harekât sonunda Bakû'yü savunan Ermeni, Rus ve İngilizlerin direnişi tamamen kırıldığı için, şehrin teslim olmasından başka bir seçenek kalmamıştı. Zaten 14 Eylül akşamında şehrin ertesi gün zaptolunacağı anlaşılmış, Batı ve Kuzey Cephesi'ndeki birliklerin Bakû'nün dış mahallerine kadar ilerlemeleri Bakû savunma cephesinde tam bir çöküşe neden olmuştu. Bu yüzden Bakû'yü savunan birliklerin komuta kademesinin büyük bir kısmı gemilere binip kaçabilmek için birliklerini terk etmişlerdi. Bu yüzden Ermeni ve Rus birliklerinde sevk ve idare yönünden büyük karmaşa yaşanmış, dolayısıyla savunma cephesi dağılmıştı. (120)

Şehrin savunulması hususunda büyük ümitlerin bağlandığı İngilizler, 14 Eylül akşamı her şeyin bittiğini görerek limana çekilmişler ve saat 22.00'de şehirdeki İngiliz askerlerinin tamamı gemilere binerek Enzeli'ye gitmek üzere Bakû'yü terk etmişlerdir. (121) Amacına ulaşamayarak mağlup ve yıpranmış bir şekilde Enzeli'ye geri dönen 39. İngiliz Tugayı'na komuta eden Tümgeneral

(118) ATASE Arşivi; TAR. Koll., K.1, D.1, F.1-109.

(119) a.g.a.; TAR. Koll., K.1, D.1, F.1-109.

(120) İzzet; s.57.

(121) Allen ve Muratoff; s.459.

Dunsterville görevinden alınarak, Tugay Komutanlığı'na General Thomson getirilmişti. (122)

14 Eylül akşamından 15 Eylül saat 10.00'a kadar, içlerinde binlerce asker ve halktan insanların bulunduğu çok sayıda geminin Bakû Limanı'ndan doğuya doğru gittiği görülmüştür. (123) Bu sırada Bakû'den kaçanlar arasında; İngiliz birliğinin Bakû'ye gelmesinden hemen önce iktidarı kaybeden Kızıl Şef Şaumyan, Çaparidze, Azizbekov, Vezirov, Leogonov ve Fioletov gibi isimlerin de bulunduğu 26 Bakû Sovyet komiseri de bulunuyordu. İktidardan düşürüldükten sonra hapsedilen bu Bolşevikler, Türk birliklerinin Bakû'ye girmelerinden önce serbest bırakılmışlar idi. Bindikleri Türkmen adlı bir gemi ile Bakû'yü terk etmişler, ancak Astragan'a gitmesi gereken gemi, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında bulunan Krasnovodsk'a uğramış, burada İngilizlerin desteklediği sağcı Sosyal Devrimciler tarafından tutuklanan Bolşeviklerin hepsi, gemiden alınarak katledilmişlerdi. (124)

Bakû'den gelen heyetle 5. Kafkas Tümeni Karargâhı'nda şehrin teslimi aşağıdaki şartlara göre kararlaştırılmıştı:

1. *Bakû kayıtsız şartsız derhal teslim edilecek.*
2. *Şehri savunan askerler teslim olacaklar.*
3. *Her türlü silâh ve cephane ile devlet malı eşya ve binalar teslim edilecek.*
4. *Nargin Adası'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı esirler teslim edilecek.*
5. *Silâh depoları, erzak, otomobil ve kamyonların zırhlı otomobillerin ve uçaklarla birlikte bütün malzemeleri teslim edilecek.*
6. *Gelen bu heyete halkın can ve mal emniyetinin sağlanacağı ve kimseye zarar verilmeyeceğine dair "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'nca yazılan beyannameler verildi ve şehre gönderildiler. Böylece sokak çarpışmalarına girilmeden ve fazla zayıat verilmeden Bakû teslim alınmış oldu. Hacıkabul'de bulunan Güney Grubu Komutanı Albay Cemil Cahit (Toydemir) Bey Bakû Mevkii Komutanlığı'na getirilmiş, şehirde asayiş ve emniyeti sağlamak için de 56. Alay görevlendirilmiştir. (125)*

Otuzaltı saat süren İkinci Bakû Taarruzu'na katılan 5. Kafkas Tümeni ve 15. Piyade Tümeni'nin toplam zayıatı 800-1000 asker kadar idi. Ağustos ayının başlarından itibaren Bakû Cephesi'nde bulunan 5. Kafkas Tümeni'nin 16 Eylül'e kadar verdiği zayıat ise; 30'u subay olmak üzere 1130'u bulmuştu. Bakû'nün zapt edilmesiyle neticelenen 14-15 Eylül muharebelerinde 15. Piyade Tümeni'nden 5 subay şehit, 11 subay yaralı ve 84 er şehit 347 er yaralanmıştır. Kayıpların sayısı

(122) Rüştü; s.215.

(123) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-109.

(124) Swietochowski; s.188.

(125) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-8; Rüştü; a.g.e.; s.213.

ise 73'ü bulmuştu. Şehit olanların çoğu 107. ve 38. Alaylara mensuptular. Bu muharebelerde Azerbaycan milislerinden meydana gelen Muştevi Müfrezesi 11 şehit ile 44 yaralı vermiştir. (126)

14-15 Eylül muharebelerinde; 17 Ermeni, 9 Rus, 10 Gürcü subayı ile 1151 Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve muhtelif milletlere mensup 113 er esir edilmiştir. Esasen esir miktarı daha çok olması icap ediyordu. Ancak Ermeni ve Rus askerlerinin, elbise değiştirerek halkın arasına karışması ve çoğu da 15 Eylül gecesi vapurlarla kaçmış olmaları nedeniyle, esir olmaktan kurtulmuşlardır. Yine şehrin zapt edilmesiyle başta uçak, top, zırhlı otomobil ile diğer muhtelif silâhlar ve cephaneler olmak üzere çok miktarda ganimet ele geçirilmiştir. (127) Aynı zamanda şehirde bulunan mühimmat ve levazım depoları da hasarsız bir şekilde elde edilmiş olup, bazı fabrikalar askerî amaçlara uygun üretim yapacak şekilde düzenlenerek faaliyete geçirilmiştir. (128)

Bakû'nün zapt edilmesinden sonra 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeni'nin kuruluşu yeniden düzenlenerek 9., 10., 13. ve 106. Alaylar 5. Kafkas Tümeni emrine verilmiş, 38., 107. ve 56. Alaylar ise 15. Piyade Tümeni emrine verilmişti. 15. Piyade Tümeni'nin Bakû Cephesi'ne gelmesinden sonra bir kaç kez yapıldığı üzere, bu kez 15. Piyade Tümeni Dağıstan Harekâtı'na başlanacağı tarihe kadar 5. Kafkas Tümeni Komutanı Mürsel Paşa'nın emrine girmişti. (129)

“Kafkas İslâm Ordusu” Komutanı Nuri Paşa Bakû Taarruzu'nun başarıyla sonuçlanıp şehrin zapt edilmesi üzerine 5. ve 15. Tümen Komutanlarına gönderdiği mesajda; “Bakû'nün zaptı için yapılan muharebelerde hizmeti geçen bütün subay ve erlerin göstermiş oldukları gayret ve fedakârlıktan dolayı teşekkür ederim. 9. ve 56. Alaylara ve üstün düşmana taarruzla Balahani'nin güneydoğusunu zapt eden 38. Alay'a özellikle teşekkür ederim. 56. Alay'ın topçu ateşi olmaksızın geceleyin düşmanın iki hattını zapt etmesi takdire değer bir husustur. Bu yüzden Alay Komutanı Binbaşı Fehmi Bey'in kaymakamlığa terfiini Harbiye Nezâreti'ne arz ettim. Yine bu muharebede fedakârlık gösteren subay ve erlerin belirlenerek 17 Eylül akşamına kadar orduya gönderilmesini rica ederim” (130) diyordu. Bakû Taarruzu'nda üstün fedakârlığı ve kahramanlığı görülen subay ve erler tespit edilerek “Kafkas İslâm Ordusu” Komutanlığı'na bildirilmişti. Bunlar arasında Bakû savunmasının kırılmasında son derece yararlılığı görülen 82 topçu eri de bulunuyordu. (131) “Kafkas İslâm Ordusu” Komutanlığı'na sunulan subay ve er terfi ve taltif defterleri İstanbul'a Harbiye Nezâreti'ne gönderilmiş ise de, bu esnada Tâlât Paşa Hükûmeti'nin istifa etmesi ve diğer karışıklıklardan

(126) a.g.a.; BDH Koll., K.3830, D.5, F.189, 189-1. a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-109.

(127) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-108.

(128) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.12, F.8 (1-3). a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.22, F.7-8, 7-9.

(129) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.12, F.5.

(130) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.12, F.3.

(131) a.g.a.; BDH Koll., K.443, D.2, F.7-2, 4 (1-6). (Harp madalyası ile taltifi istenen 82 topçu erinin künyesi için ekler bölümüne bakınız.)

dolayı bu terfiler onaylanamamış, dolayısıyla pek çok subay ve er gösterdikleri fedakârlığın karşılığını alamamışlardı. (132)

Bakû'nün zaptına kadar Gence'de bulunan "Kafkas İslâm Ordusu" karargâhı şehrin zapt edilmesiyle Bakû'ye nakledilmiştir. (133) 9 Eylül'den beri ordu gözetleme mevkiî olan Gözdek'e gelerek harekâtı yakından izleyen "Şark Orduları Grubu" Komutanı Halil Paşa ve Bakû harekâtını bizzat yöneten "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa, 16 Eylül'de Bakû'nün hemen dışında cephedeki birliklerin resmi geçidini izledikten sonra muzaffer Türk askeriyle birlikte şehre girmişlerdir. (134) Doğu Türk âlemi için gerek ilim ve irfan, gerekse zengin kaynaklarıyla bir sanayî ve ticaret merkezi olan Bakû için, aylardan beri çok kan akıtılıp şehitler verilmişti. Bakû'nün Türklerin eline geçmesiyle yüzyıldan beri bağımsızlığından yoksun olan Azerbaycan esaretten kurtulmuş, 28 Mayıs'ta kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti 15 Eylül'de gerçek istiklâline kavuşmuştu. Üç buçuk aylık zorlu bir mücadeleden sonra Türk askeri artık Bakû'de idi ve şehir artık gerçek sahiplerine kavuşmuştu. Almanların bütün baskı ve hatta tehditlerine rağmen harekât durdurulmamış, harekâta Alman askeri karıştırılmadan Anadolu Mehmetçigi ile Azerbaycan Mehmetçigi omuz omuza vererek, bu toprakları kurtarmışlar ve üzerinde yaşayan Türkleri hürriyetlerine kavuşturmuşlardı. Her zaferi kendilerine mâl etmeye alışmış olan Almanya, bu sefer hayal kırıklığına uğramıştı.

Nuri Paşa'dan hemen sonra şehre giren Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa, aylardan beri Türklerin maruz kaldıkları vahşeti şu şekilde ifade ediyordu: şehir İngiliz kontrolü altındayken Ermeniler ve Bolşevikler yerli Türk halkına karşı geniş bir katliam hareketine girişmişler. Şehrin her mahallesinde Türklerden Ermeniler ceset kaleleri kurmuşlar ve bütün vahşetlerini ortaya koymuşlar. Küçük çocuklar kale burçları olmuş, kadınlar edep yerlerinden süngülenmiş ve bıçaklanmışlar. (135) İkinci Bakû Taarruzu'nun gerçekleştirildiği 14-15 Eylül tarihlerinde, uğradıkları bu katliamın öcünü almak için harekete geçen Türklerle Ermeniler arasında sokak çatışmaları meydana gelmiş, üstün birlikler desteğinde Türkleri katletmek başarısını (!) gösteren Ermeniler, bu sefer kendileriyle eşit olan Türk halkı karşısında yaptıkları zulüm ve katliamların bedelini ödemişlerdir. 18 Mart 1918'de Kızıl yönetim tarafından öldürülen 12.000 Türk'ün intikamı, 14-15 Eylül sokak çatışmalarında bazı Ermenilerin öldürülmesi suretiyle alınmak istenmişti. Yaşanan bu olaylar hoş olmamakla birlikte, Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde ve Bakû'de Türk katliamını başlatan, 14 Eylül akşamına kadar sürdüren taraf Ermenilerdi. (136) Hatta Bakû'nün zapt edildiği tarihte henüz Karabağ'a yardım ulaştırılmadığından Antranik denen katil çetecinin burada yapmakta olduğu zulüm ve katliamlar devam etmekteydi.

(132) Rüşti; s.215.

(133) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3820, D.12, F.23.

(134) Rüşti; s.214-215.

(135) M.Taylan Sorgun; Bitmeyen Savaş (Halil Paşa'nın Anıları), İstanbul, 1972, s.227.

(136) Kurat; s.538.

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Başkomutanlık Kurmay Başkanı Enver Paşa'ya gönderdiği raporda, Bakû'nün zaptı esnasında şehirde meydana gelen olaylar şu şekilde açıklamıştır: Bakû'nün zaptı esnasında Müslüman halkla Ermeniler arasında çatışmaların meydana geldiği, bu çatışmalarda bir kısım Ermeni ile bir kaç Rus'un öldürüldüğü, ancak öldürülenlerin 18 Mart'ta öldürülen Müslümanların yüzde birini teşkil etmediğini bildirmiştir. Yine aynı raporda; şehirde ordunun emniyeti sağlamasına kadar bir kısım yağma hareketlerinin yaşandığı, ancak bu yağmayı Azerî Türklerinin değil İranlı işçilerin yaptıkları belirtilerek, ordunun derhal düzen ve emniyeti sağlamak için harekete geçirilerek yağmacılardan yüzden fazla kişinin idam edildiğini bildirmişti. Alınan tedbirlerle şehirde asayiş ve emniyetin tamamen tesis edildiğini ve bu durumdan memnun kalan her milletten halkın gelerek orduya teşekkür ettiklerini belirtmiştir. (137)

Sovyet yönetimi döneminde çıkan kitap ve makalelerde Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yardımı ve Bakû'nün zapt edilmesi esnasında meydana gelen olaylar çarpıtmış ilmî gerçeklerden uzak, taraflı yaklaşımın etkisiyle yalnız değerlendirmelerde bulunulmuştur. A. B. Kadisev isimli yazar Türk ordusunun Azerbaycan'a yardım harekâtını müdahale ve işgal olarak nitelendirmiştir. (138)

Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girmesinin niteliğini, Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin Bakû'nün kurtuluşunun birinci yıldönümü münasebetiyle yazdığı "Hak Yerini Tutan Gün" adlı makalesinin Azerbaycan Gazetesi'nin 20 Nisan 1990 günü sayısında yayınlanan şu bölümü, konuyu tartışmaya meydan bırakmayacak şekilde açıklamaktadır: "Türk ordusunun Azerbaycan ve Bakû üzerinde müdahalesi ve işgali söz konusu değildir. Çünkü Enver Paşa Türk ordularının Azerbaycan'da muhafaza edilmesinin masraflarını karşılamak için ayda 50.000 lira verilmesini istemiştir. Ayrıca Azerbaycan nümayendelerinden mümkün olduğu kadar acele bir ordunun kurulmasını istemiştir. Müdahaleci bir ordu kesinlikle müstemlekesine borç vermez. Eğer Türk ordusu müdahaleci olsa idi neye göre Azerbaycan'ın, hususen Bakû'nün ahalisi şehri, "Merkezî Hazar Diktotaryası" ve İngilizlerden azad olunması uğrunda savaşımlarda şehit olmuş Türk askerleri için âbide dikilmesine yardım topluyordu." Sonuç olarak şu söylenebilir ki; Türk ordusu sayesinde Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmuş ve iki yıl bağımsız kalmıştır. 15 Eylül'de Bakû'yü Ermeni ve Ruslardan alarak gerçek sahiplerine veren Türk ordusunun bu hareketi Sovyet Rusya'daki Komünist Merkezî Hükûmeti tarafından öfke ile karşılanmıştı. Sovyet Rusya bu kritik dönemde rahatça kullanabileceği Bakû petroleri üzerindeki sınırsız tasarruf hakkını kaybetmişti. Bu yüzden Komünist yazarlar Türk ordusunun Azerbaycan'a yardımını istilâ ve işgal şeklinde çarpıtarak, yazdıkları eserlerde düşmanca değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

(137) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3820, D.12, F.54.

(138) A.B. Kadisev; *İnterventsiia I Grazhdanskaia Voina v Zakavkazie*, Moskova, 1960, s.154.

Türk birliklerinin Bakû'ye yürümelerine engel olamadıkları gibi, şehrin ele geçirildiği harekâta da iştirak edemeyen Almanlar kıskançlık ve öfke içindeydiler. Halil Paşa ile birlikte Bakû'ye giren Şark Orduları Grubu Kurmay Başkanı Albay Parakuin, savaş esnasında veya iki taraf halkın çatışmalarında ölen Hristiyanların cesetlerini görünce ortalığı velveleye vererek silâhsız insanların öldürüldüğü, katliam yapıldığı yolunda ileri geri konuşmaya başlamıştı. Halil Paşa kendisini birkaç kez ikaz etmesine rağmen, bu şekilde askerlikle bağdaşmayan hareketlerine devam edince, Halil Paşa kendisine; Bunun bir savaş gerçeği olduğu, Şark Orduları Grubu'nun Kurmay Başkanı olan kendisinin ufak tefek bahanelerle siyasî ve dinî sonuçlar çıkarmak isteyen bir diplomat veya papaz gibi hareket ettiğini belirtip, ya susmasını veya kendi akıbetinin divan-ı harpte belli olacağını açıkça söylemiştir. Bunun üzerine, Albay Parakuin'in görevinden ayrılacağını bildirmesine karşılık olarak Halil Paşa; "Sizin hizmetinize ihtiyacım yok, serbestsiniz" diyerek Şark Orduları Grubu Karargâhı'ndaki bütün Alman subaylarını Tiflis'te bulunan Alman Askerî Temsilcisi General von Kress'in yanına göndermiştir. (139) Burada ilginç olan husus Alman subayının çarpışmalarda öldürülen Türkleri hiç dikkate almayarak, Ermeni ölümlerini görerek galeyana gelmesidir. Ancak Almanların bu tepkilerinin asıl sebebi; General von Kress tarafından Bakû'nün zaptına katılmak için yola çıkarılan Alman birliğinin gelişinin engellenmesidir. Dolayısıyla Almanları, kazanılan zafere ortak olamamaları ve zengin petrol şehrinde Alman çıkarlarını koruyacak bir kuvvet bulunduramamaları oldukça fazla rahatsız etmişti.

Tiflis'te bulunan Alman yetkililer bu aşamada da boş durmayarak, Türk kuvvetlerinin Bakû'de emniyet ve düzeni sağlayamayacakları gibi asılsız bahanelerle İran, Danimarka ve İsveç Konsoloslarına Osmanlı Devleti'ne protesto notası verdirme çabası içine girmişlerdir. Burada asıl amaç; Bakû'ye bir türlü getiremedikleri Alman askerini bu yolla Hristiyanları korumak bahanesiyle şehirde konuşlandırmaktı. Bu hareket tümüyle bir tertipten ibaretti. (140)

Almanların Bakû'de menfaat sağlamak için yaptıkları son girişimlerden biri de; Bakû'yü bir serbest şehir haline getirmek için başlattıkları propaganda çalışmalarınıdır. (141) Ancak bu girişimlerden de bir sonuç elde edilemeyecekti.

Tarihin garip cilvesi olsa gerek, savaşın devam ettiği dört yıl boyunca kendilerini hep Türklerden üstün gören, Türk askerini başıbozuk diye nitelendiren, Türk ordusunda görevli Alman subaylar, savaşın sonlarında acınacak ve merhamete muhtaç bir hâle düşmüşlerdir. Türk birliklerinin Bakû harekâtını engellemek için her türlü yola başvuran Gürcistan'daki Alman temsilcisi General von Kress devletinin mağlup olmasıyla birlikte hiçbir yetkisi olmayan kolu kanadı kırık zavallı bir hâle düşmüştü. Emrinde bulunan Gürcistan'daki Alman birliği Bolşevikliğin etkisinde kalarak askerî vasıflarını yitirmiş, subaylarını dinlemediği gibi bazılarını da öldürmüş, hatta ellerindeki silâhları bile satacak kadar

(139) Sorgun; s.228-230.

(140) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3820, D.12, F.10.

(141) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.12, F.64

disiplinden ve askerlikten uzaklaşmışlardı. General von Kress, bulunduğu evden dahi dışarıya çıkamaz olmuş, her türlü işini kendisi yapmak zorunda kalmıştı. İngilizler kendisinin Almanya'ya dönmesine müsaade etmişler, ancak Gürcistan'dan eski itibar ve yakınlığı göremediği için Gürcistan Hükûmeti kendisini Tiflis'den Batum'a kırk kişilik bir yük vagonuyla âdeta hayvanlar gibi göndermek istemişti. Bunun üzerine General von Kress'in yaveri Türk yetkililerine baş vurarak evden istasyona kadar saldırılardan korunup güvenlik içinde gelebilmeleri ve Batum'a dahi iyi bir vagonla gidebilmeleri konusunda eski müttefikleri sıfatıyla yardım istemişti. Burada Türk ruhunun yüceliğini bir kez daha görüyoruz: General von Kress Türk askerinin koruması altında istasyona getirilmiş, kendisine mükemmel bir şekilde hazırlanmış salonlu bir vagon tahsis edilmiş ve bir bölük Türk askeri tarafından törenle Batum'a uğurlanmıştır.(142) Yılların ardından bölgemizde yaşanan bu günkü hadiseleri ve bunların sebeplerini düşündüğümüzde, yüzümüzde beliren acı tebessüm Türk milletinin soylu, onların hep aynı hallerini ifade ediyor.

Türk askerinin Bakû'yü bir an önce kurtarmasını Azerbaycan aydını ve halkı sabırsızlıkla ve özlemlerle beklemişti. Halkın bu hislerini Bakû'de çıkan "Açık Söz" Gazetesi başyazarlarından Tabibzade Abdullah Şayik yazdığı şiirde çok güzel bir şekilde dile getirmiştir. Şiir Bakû kurtarıldıktan sonra 20 Eylül 1918'de "Açık Söz" Gazetesi'nde yayınlanmıştır:

*"İntizar karşısında
Niçin böyle geciktin?
Sensiz kalbim kırık, sönük, çiğnenmiş, hırpalanmış,
Ömrü-ü şişem taşa değmiş, hayatım parçalanmış.
Kırık bir saz gibi sızlar kanlı, yorgun telleri,
Yıkılır da, yakar bütün kaygı vurmış illeri.
Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dulları
Gözyaşıyla sulamış hep geçtiğiniz yolları.
Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış,
Hiç gelmedi. O şen, güler yürekleri gam almış.
Sen gelmesen, dolumsanmış yürekler hiç şad olmaz.
Sen gelmesen harabeye dönen kalb âbâd olmaz.
Sen gelmesen güneş doğmaz, ümit gülüm açmaz.
Dudaklarım gülmez, sönük bahtıma nur saçılmaz.
Başkasını istemem de, Ey Türk, çabuk sen gel, sen
Beklemekten yoruldum. Oh işte geç kaldın, neden?
Yollarına taş mı kalanmış? Ya azgın koldurlar
Bırakmıyor? Taş, demir, fulat, ya olsa da onlar,
Yüreğinde şulelenen metin kızgın ateşle
Yak onları, erit, söndür, çiğne, boğ, ez, hırpala.*

(142) İlhan Selçuk; *Yüzbaşı Selaattin'in Romani*, İstanbul, 1973, s.432.

*Hain alçak düşmanlara kol gücünü hep göster,
Aç yolları, çabuk gel ki kalbim seni pek ister.” (143)*

Kardeş Azerbaycan'ın başkentinin Türk askerinin yardımı ile zapt edilmesi, Azerbaycan Türklerince sevinç ve sonsuz bir heyecanla karşılandı. Halil ve Nuri Paşalar şehre girdiklerinde kurtarıcı komutanlar sıfatıyla sonsuz şükran hisleriyle selâmlandılar. Osmanlı askerleri de kurtarıcı kahraman gaziler sıfatıyla coşku ve sevgiyle kucaklandılar. Onlar sayesinde Azerbaycan tabii başkentine ve istiklâline kavuşmuştu. Azerbaycan Türkleri Bakû'nün kurtuluşunun mukaddes bir gün olan Kurban bayramına rast gelmesiyle çifte mutluluk yaşıyordu. Korku, horlanma ve katliam artık bitmiş, öz yurdunda esir insan muamelesi görme kâbusu sona ermişti. Gönüllerdeki huzur ve mutluluk yüzlere yansımış, Anadolu'dan gelen kardeşleriyle kucaklaşan Bakû, tarihinin en heyecanlı ve mutlu günlerini yaşıyordu. Bu gün yüzyıldır çekilen esaret ve sömürünün sona erdiği, hürriyet ışıklarının aydınlatıldığı bir gündü.

1581 yılında bu toprakları fethederek Türk bayrağını Hazar Denizi kıyılarına taşıyan Özdemiroğlu Osman Paşa'dan yüzyıllar sonra bu sefer ata toprağında ay yıldızlı bayrağı dalgalandırma şerefi 29 yaşındaki Nuri Paşa'ya nasip olmuştu.

Her zaman olduğu gibi gittiği yere barış, güven ve hürriyet getiren Türk askeri Bakû'yü de huzura kavuşturmuştur. Şehrin zapt edilmesiyle emniyet ve asayiş tesis edilmiş, bu durumdan şehirde yaşayan Hristiyanlar da fazlasıyla memnun kalmışlardı. Şehirde sosyal ve ekonomik hayat süratle normale dönmeye başlamıştı. Bolşevik yönetim zamanında şehirde her türlü malın sıkıntısı çekilip halk açlıkla karşı karşıya geldiği halde, Türk ordusunun ve Azerbaycan yöneticilerinin aldıkları tedbirler sayesinde, dükkânlar açılmış, ihtiyaç maddelerinin fiyatları ucuzlamıştı. Örneğin: Türk askeri şehre girmeden önce 16 kilo un 800 ruble iken, 100-150 rubleye, 20 rubleden zor bulunan koyun eti 6 rubleye düşmüştür. Önceleri hiç bulunamayan kavun, karpuz, üzüm ve diğer sebze ve meyveler gayet ucuz fiyatlarla pazarlarda satılmaya başlamıştı. Böylece Bakû asayişle birlikte ekonomik refaha da kavuşmuştu. (144)

Bakû'nün zapt edilmesi dolayısıyla, başta Enver Paşa olmak üzere, pek çok kişi Nuri Paşa'ya gönderdikleri mesajlarla onu tebrik etmişlerdir.

Enver Paşa, Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'ya gönderdiği mesajda; (bu mesajın bir suretinin de Nuri Paşa'ya ulaşmış olması pek muhtemeldir) “Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kenarındaki zengin bir konak yeri olan Bakû şehrinin zaptı haberini büyük bir sevinç ve mutlulukla

(143) Kurat; s.537.

(144) a.g.e.; s. 539.

karşılığım. Türk ve İslâm tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözlerinden öper, şehitlerimize fatihalar ithaf ederim” (145) diyordu.

Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümet Başkanı Abdülmecit Çernoyef Nuri Paşa Hazretlerine diye başladığı mesajında: “Bakû'nün zaptını müjdeleyen kutlu telgrafınız bende kahraman ordunuzla Kafkas işleri hakkında büyük bir sevinç hasıl ettiğini övünçle arz ederim. İslâmiyet'in menfaatini en kısa zamanda temin edecek birinci adam olduğunuzu ümit etmekteyim. Bu parlak başarınızı özel bir memurla Kuzey Kafkas Millî Cemiyeti'ne bildirdim. Bendenizle birlikte bütün Kuzey Kafkas ahalişi kahraman Osmanlı ordusuyla Şanlı Komutanına tebriklerimizi arz ederiz” (146) Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Feth Ali Han Hoyski, 19 Eylül tarihli mesajına “Kafkas İslâm Ordusu” Komutanı saadetli Nuri Paşa Hazretlerine diye başlayarak, devamla “Komutanız altında bulunan cesur Türk askerimiz tarafından Azerbaycan'ın başkenti olan Bakû'nün düşmandan temizlenmesi münasebetiyle milletim, zât-ı hamiyet-perveranelerinize ve dünyanın en cesur ve soylu askeri olan Türk'ün oğullarına minnettar olduğunu arz etmekle iftihar ederim”(147) demektedir.

Bunlardan başka Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerinin idarecilerinden de Nuri Paşa'ya şükran ve minnet duygularının ifade edildiği telgraflar gelmiştir. Azerbaycan'ın Zakatal şehri valisi İlyas Bey, 22 Eylül tarihli mesajında hislerini şöyle ifade ediyordu: “Kafkas'ın kalbi sayılan Bakû şehrinin komutanız altındaki askerlerinizle almanızdan dolayı ahali ve ben içten teşekkürlerimizi sunarak zât-ı alilerinizi tebrik ediyoruz. Bu muvaffakiyetiniz sayesinde kurulmuş olan Azerbaycan Hükümeti, tarihinin ilk sahifesinden itibaren geleceğinin parlak olacağına inanıyoruz. Bütün ahali, muzaffer askeriniz hakkında Cenab-ı Hakk'a secde-i şükran eyledik. Bakû ve size duacıyız.” (148) Bakû'nün zaptı münasebetiyle Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde görevli Türk subaylarından da Nuri Paşa'ya pek çok tebrik telgrafı gelmiştir. Örnek olarak bunlardan Gence Talimgâh ve Garnizon Komutanı Yarbay Atıf Bey'in gönderdiği mesajı veriyoruz. Yarbay Atıf Bey bu kutlu günün çöşkusunu şöyle ifade etmiştir: “Şanlı ve yüksek zaferinizle İslâm alemine çifte (149) ve daha nurlu bir bayram olarak görülen bu büyük tarihî günü, bütün talimgâh heyeti ve Gence Komutanlığı'na bağlı birlikler adına tebrik eder ve her an devam edeceğine inandığım başarılarınızın saadet ve afiyetle sürmesine duacı olduğumuzu arz ederim.” (150)

Görüldüğü üzere Bakû'nün zapt edilmesi Azerbaycan'ın kurtuluşunu tamamlamış ve halk hürriyetin verdiği rahatlık içinde bayramların en büyüğünü yaşamıştı. Akrabalar kucaklaşmış, gönüllerden millet olmanın gururu ve heyecanı taşıyordu. Herkeste bu olayla Türk dünyasının yeni bir döneme adım attığı inancı

(145) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3820, D.12, F.12. Selçuk; s.414-415.

(146) a.g.a.; BDH Koll., K.3831, D.6, F.5-3, 5-4.

(147) a.g.a.; BDH Koll., K.3831, D.6, F.5-7.

(148) a.g.a.; BDH Koll., K.3831, D.6, F.5-10.

(149) Bakû Kurban Bayramında zapt edildiği için çifte bayram tabiri kullanılmıştır.

(150) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3831, D.6, F.5-6.

vardı. Birlik ve beraberlikle sağlanan bu başarı bütün Türk dünyasının kurtuluşu yolunda güzel ümitler doğurmuştu.

Öte yandan Bakû'nün "Kafkas İslâm Ordusu" tarafından zapt edilmesi, İstanbul gazetelerinde 17 Eylül 1918'den itibaren kapsamlı bir biçimde yer almıştı. Bakû'nün zaptı İstanbul halkı tarafından coşku ve sevinçle karşılanmış, Doğu Türklüğünü kurtarma plânının ilk aşamasının gerçekleştirilmiş olmasından dolayı Enver Paşa, ordunun diğer cephelerde gerilemesine karşın Kafkas Cephesi'nde sağlanan bu muazzam başarıdan dolayı plânlarının gerçekleşmekte olduğunu görerek çok sevinmişti. Bu mutlu haberi o sıralarda İstanbul'da bulunan Azerbaycan Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade'ye bizzat telefon ederek müjdelemiştir. (151)

Bakû'nün kurtarılışı 17 Eylül tarihli Tanîn Gazetesi'nde şu şekilde yer almıştı: "Güvenilir kaynaklardan haber aldığımıza göre Bakû şehri 36 saat süren şiddetli bir muharebeden sonra Azerbaycan ordusu (kastedilen "Kafkas İslâm Ordusu"dur) tarafından zapt edilmiştir. Bakû'de mahzur bulunan İngiliz ve Bolşevikliği kurtaranın ne olduğu hakkında henüz malûmat gelmemiş ise de kaçmak pek mümkün olmadığından, mühim bir miktarda esir alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bakû'nün zaptı ve istirdadı haberi şehrimizde bulunan Kafkas Heyeti arasında milliyetperverane tezahürata neden olmuştur. Perapalas Oteli'nde ikâmet eden Kars, Batum ve Ardahan Heyetleri bu mutlu haber üzerine Azerbaycan Heyet-i Murahhasası nezdinde izzetle Resulzade Emin Bey'i tebrik ve böyle mesut bir olayı millî bayram addettiklerini beyan etmişler ve Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyye'nin o tarafında böyle iki bayramı birden idrak şerefiyle övünç duydukları cihetle "Padişahım çok yaşa" duasını tekrar tekrar eda etmişlerdir. Kuzey Kafkasya Heyeti nezdinde de, bilâhare tekrar bütün heyetler bir arada oldukları halde aynı tezahürat tekrar edilmiştir." (152)

Aynı gazetenin 21 Eylül tarihli haberinde ise şu değerlendime yapılmıştır: Bakû'nün zaptı haberi Kafkasya'nın bütün İslâm ahalisinde Hilâfet merkezine teveccüh, şükran ve başarı duaları ettikleri Bakû'nün zaptını gerçekleştiren birliklerin gösterdikleri fedakârlığın her tarafta sevinç ve minnetle karşılandığı, o cümleden olarak Binbaşı Fehmi Bey'in komutasındaki 56. Alay'ın İngilizlere karşı göğüs göğüse saatlerce süren mukabil taarruzları ile üstünlüğünü gösterdiği vurgulanarak, Bakû'den sayısız esir ve ganimet alındığı haberleri geliyor deniliyordu. (153)

Yine İstanbul'da çıkan Sabah Gazetesi'nin 17 Eylül tarihli haberinde; şehrin 36 saat süren şiddetli muharebelerden sonra zapt edildiği, bütün petrol kaynaklarının ele geçirildiğine dair haberlerin geldiği belirtilerek, Bakû'nün önemi vurgulanmıştır. (154)

(151) Kurat; s.540.

(152) Tanin; 17 Eylül 1918.

(153) Tanin, 21 Eylül 1918.

(154) Sabah, 17 Eylül 1918.

Aynı gazetenin 24 Eylül haberinde; Bakû'nün zaptına ilişkin Sovyet ve İngiliz basınında çıkan haberlere yer verilerek, Bakû'nün kaybindan dolayı uğradıkları hayal kırıklığı dile getirilmiştir. (155)

Bakû'nün işgal altında bulunduğu dönemde Gence'de çalışmalarını sürdüren Azerbaycan Hükûmeti, Bakû'nün zapt edilmesiyle birlikte Nuri Paşa'nın daveti üzerine Feth Ali Han Hoyski tarafından buraya nakledilmişti. Nuri Paşa artık askerî işlerin dışında kalan işleri hükûmete havale ediyordu. (156)

Bakû'ye taşınan Azerbaycan Hükûmeti, kardeşleri Osmanlı Türklerinin yardımıyla şevk ve heyecan içinde millî müesseselerini kurma çalışmalarını hızlandırmıştı. Azerbaycan idarecileri bu faaliyetlerinde Osmanlı subaylarından yardım gördükleri gibi, Türkiye'den, öğretmenlerle birlikte diğer sahalarda katkısı olacak personel temin edebiliyorlardı. (157)

Azerbaycan Hükûmeti'nin Bakû'ye taşınmasıyla Başbakan Feth Ali Han Hoyski bir hükûmet bildirisini yayınladı. 20 Eylül 1918 tarihini taşıyan bildiri de şu hususlar yer alıyordu: "Başkenti olan Bakû'ye henüz gelmiş olan Azerbaycan Hükûmeti bununla, şehirde ve etrafta yaşayan bütün ahaliye din ve millet farkı gözetmeksizin emrediyor ki: Azerbaycan Hükûmeti'nin tabiiyeti altında yaşayan hiçbir millete farklı davranılmayacak, canileri, yağmacıları, katilleri ve cemaatin asayişini bozanları hükûmet büyük cezaya, idama varıncaya kadar duçar edecektir. Ahali bunu bilmelidir ki, soylu Türk milletinin kahraman ve fatih askerlerine emir verilmiştir ki, cinayetle, yağma ve çapulla meşgul olanları nerede görseler gelebarın etsinler. Türk Azerbaycan Hükûmeti'nin şan ve şerefine yaraşmaz ki onun başkentinde günahsız adamların hak ve hukukuna tecavüz olunsun." (158)

Görüldüğü üzere ilânın ruhunda Türk milletinin doğal karakteri olan, insanlar arasında ayırım gözetmeyen, devletin koruması altına girmiş herkese eşit ve hoşgörüyü dayanan muamele bulunmaktadır. Daha düne kadar kendilerini boğazlayan Ermeni ve Rus ahali affedilmiş, devlet fark gözetmeksizin ahalinin canına, malına ve yaşama hürriyetine ilâşeceklerle karşı en ağır cezaların verileceği kararlılığını göstermiştir. Azerbaycan Hükûmeti'nin ve Türk askerinin aldığı tedbirler sayesinde Bakû'de süratle emniyet temin edilerek düzen sağlanmıştı. Azerbaycan Devleti'nin güçlenmesi için eşsiz bir fırsat ortaya çıkmıştı. Anadolu Türkleri Azerbaycanlı kardeşlerine karşı büyük tarihî vazifesini ifa etmek için Bakû'de bulunuyordu ve bu millî şuur içinde Azerbaycan'daki her bir Türk askeri ve diğer görevlileri canla başla sonsuz bir şevk içinde bu genç devleti güçlendirmeye çalışıyorlardı.

(155) Sabah, 24 Eylül 1918.

(156) Swietochowski; s.189.

(157) Kurat; s. 538.

(158) a.g.e.; s. 539.

VIII. KARABAĞ HAREKÂTI

Altubin kişilik bir Ermeni kuvvetine komuta eden Antranik, Hoy mıntikasında mücadeleye girdiği 12. Piyade Tümeni'ne yenilerek 22 Haziran 1918'de Culfa ve Nahçıvan dolaylarına çekilmişti. (159) Antranik'in burada genel bir taarruza hazırlandığı ve Nahçıvan'daki Türk köylerinde katliamlar yaptığı yolunda haberler alınması üzerine, onu Nahçıvan'dan çıkartmak ve bu bölgede yaptığı zulümleri önlemek için, 4. Kolordu'ya bağlı 11. Kafkas Tümeni görevlendirildi. 11. Kafkas Tümeni 19 Temmuz 1918'de Nahçıvan'a karşı harekâta geçerek 3000 piyade ve 600 süvariden meydana gelen Ermeni kuvvetini mağlûp ederek, 20 Temmuz'da Nahçıvan'ı ele geçirdi. Artık bu bölgede faaliyet göstermesi imkânsızlaşan Antranik kuvvetleri Karabağ istikametinde, doğuya doğru çekilmek zorunda kalmışlardı. (160) Karabağ mıntikasına gelen Antranik buradaki Ermenileri Türklere karşı teşkilâtlandırmak için faaliyetlere başlamıştı. Amacı Türk düşmanlığını alabildiğine körükleyerek Ermenileri topluca Türklerin üzerine saldırtmaktı. Böylece Karabağ'daki Türk nüfusunu eriterek bu bölgenin tümüyle Ermenilerin kontrolüne girmesini gerçekleştirebilecekti. Nahçıvan'dan çekilmek zorunda kalınca yolu üzerindeki Ermenileri de kuvvetlerine katarak Karabağ'da büyük bir güç elde etmeyi amaçlamıştır. Göç etmekte tereddüt edenleri; "Osmanlı süngüsü altında mahv olacaksınız" diye korkutarak etkilemeye çalışmıştır. Antranik'in Akdaş'ın güney ve batısındaki bütün Ermenileri Şuşa'nın kuzeyinde Hankenti mıntikasına toplamaya çalıştığı, bir süre sonra Müslümanlara karşı taarruza geçeceği yolunda, iki Ermeni köylü tarafından Karabağ Mıntıkası Komutanlığı'na ihbarda bulunulmuştu. Antranik'in aynı zamanda Şuşa ve Zengezur mıntıklarında da Ermeni ahaliyi Türklere karşı saldırtmak için var gücüyle çalıştığı Karabağ Mıntıkası Komutanlığı tarafından haber alınmıştı. Şuşa yolunu kontrolü altına almaya çalışan Antranik çeteleri, buralarda yaşayan Türkleri öldürmeye başlamışlardı. Bölgede kontrolü ele geçiren çetelerin tecavüzkâr tutumlarını top yekûn bir çatışmanın başlamasına yönelik hareketler olarak değerlendirmek gerekir. Buna rağmen Türkler gerginliğin genel bir çatışmaya sürüklenmemesine gayret göstermiş olmakla birlikte, Ermenilerin genel bir taarruzuna karşı seferberlik ilân ederek milis teşkilâtı meydana getirmeye başlamışlardı. Karabağ Mıntıkası Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, bölgedeki Müslüman ahalinin askerî değerini ve manevî kuvvetini pek yüksek görmemekle birlikte, iki taraf arasında çatışmaların genişlemesi hâlinde elindeki imkânlarla azamî gayretin gösterileceğini "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'ya bildirmişti. Ayrıca buradaki Türklerin maneviyatını yükseltmek ve Ermenilere gözdağı vermek için küçük de olsa bir birliğin Karabağ'a gönderilmesini 9 Ağustos'ta Ağdam'dan yazdığı raporla Nuri Paşa'dan talep etmişti. (161)

Ağustos sonlarına doğru Antranik çeteleri ve onların kışkırttığı Karabağ Ermenileri, Türklere karşı baskılarını ve saldırılarını iyice arttırmaya

(159) ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3187, H-7, F.3-18, 3-19.

(160) a.g.a.; BDH Koll., K. 3789, H-25, F. 1-11, 1-12.

(161) a.g.a.; BDH Koll., K.3822, D.18, F.25.

başlamışlardı. 22 Ağustos'ta 60 kişilik bir Ermeni çetesi Dantravir havalisine karşı saldırıya geçmiş ve Türklere ait bütün sürüleri gasp edip götürürken, Dantravir'in kuzey sırtlarında mahallî kuvvetlerin imdadına, emrinde bulunan 18 jandarma ile yetişen İzzet Efendi, Ermeni çetesiyle 20 dakikalık bir çatışmadan sonra gasp edilen hayvanları ve eşyaları kurtarmıştı. Bu çatışmada Ermeniler beş ölü bırakarak Ta'nif istikametinde çekilmek zorunda kalmışlardır. 300 piyade ve 2 makineli tüfekten oluşan bir başka Ermeni kuvveti, 13 Eylül'de Zayig Cephesi'nde Abdallar Köyü'ne karşı saldırıya geçmiş ve burayı savunan bir kısım düzenli askerle takviyeli milis kuvveti, iki saat süren çarpışmadan sonra iki yaralı vererek Abdallar Köyü'nün bulunduğu mıntıkayı Ermenilere terk ederek çekilmek zorunda kalmıştı. Abdallar Köyü'nü işgal eden Ermeniler köyde bulunan bütün evleri yakmışlardır. Ermeniler bundan sonra milislerin çekildiği Kerevis Köyü'ne hücum etmişlerse de milislerce püskürtülmüşlerdir. 14 Eylül gecesi bir Ermeni çetesi Agadi isimli iki Türk köyüne, köylülerin gafletinden yararlanarak bir baskın düzenlemiş ve adı geçen köylerden 21 erkek, 10 kadın ve 6 çocuğu öldürmüş, diğer köylüleri de dağlara kaçmaya mecbur bırakmıştı. Madat ve Sisyan Nahiyelerine de saldıran Ermeniler bu mıntıkada bulunan beş köyü talan etmişler, ahalinin çoğunu feci şekilde işkence ederek katletmişlerdir. Ermenilerin bu bölgelerde giriştikleri saldırılar sonucunda Sisyan ve Yaylak mıntıklarında yaşayan Türkler korku ve panik içinde Cebrail ve Ağdam istikametine doğru göç hazırlıklarına başlamışlardı. (162)

Ağdam Cephesi'nde Ermeniler herhangi bir saldırı başlatmadıkları için sükûnet mevcut olup, diğer cephelerde Ermeni saldırılarının önlenmesi için Şuşa'da çeşitli milletlerden tertip edilen bir heyet, Ermenileri sulh ve sükûnete davet girişiminde bulunmuş olmalarına rağmen, bu girişimden bir netice alınamamıştır. Abdallar Köyü'nü Ermenilerden geri almak için başlatılan karşı taarruz bu noktada düşmanın çok kuvvetli olmasından dolayı başarıya ulaşamamıştır. Ermenilerin Sisyan Nahiyesi ve Agadi Köylerinde hiçbir vicdanın kabul edemeyeceği vahşet ve katliamlarda buldukları haberleri alınmıştı. Savunmasız insanlara karşı Doğu Anadolu ve Nahçıvan'da sergiledikleri hunharlığın ve vahşetin yeni bir sahnesini buralarda da sergilemişlerdir. İhtiyarlar sakalları yolunarak öldürülmüş, kadınların göğüsleri kesilerek yavrularının ağızlarına sokulmuş ve onlar da bu suretle insanı dehşetle titretecek şekilde öldürmüşlerdir. Karabağ Mıntıkası Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'dan Karabağ Harekâtı'na bir an önce başlanmasını, aksi takdirde Ermenilerin bu havalideki Türklerin hepsini katledeceklerini bildirmişti. (163)

Kafkas İslâm Ordusu birliklerinin Ağustos başlarından itibaren başlayan Bakû kuşatması ancak 15 Eylül'de şehrin zapt edilmesiyle sonuçlanabilmişti. Bu şekilde Bakû önlerinde fazla zaman kaybedilmiş olması Karabağ Harekâtı'nı

(162) a.g.a.;BDH Koll., K.3822, D.18, F.76.

(163) a.g.a.; BDH Koll., K.3822, D.18, F.77.

geciktirmiş, Antranik çeteleri ve onların kışkırttığı Karabağ Ermenileri Türklere karşı saldırıya geçerek yüzlercesini öldürmüşlerdi.

Ermeniler, Ağdam ile Şuşakale arasında bulunan Askeran Boğazı'nı kontrolleri altına alarak, Şuşakale'ye çekilen 20.000 Türk'ü burada kuşatmış bulunuyorlardı. Kuşatma uzun zaman devam ettiği için Şuşakale'nin durumu pek fenalaşmış ve kalenin düşmesi an meselesi olmuştu. (164) Ermenilerin genel bir katliama hazırlandıkları bu kritik günlerde Nuri Paşa Karabağ'a vakit kaybedilmeden kuvvet sevk edilmesini emretti. Bakû'nün zapt edilmesi üzerine üç gün Bakû Garnizon Komutanlığı'nda bulunan Albay Cemil Cahit Bey, Karabağ Harekâtı'nı gerçekleştirecek olan 1. Azerbaycan Tümeni Komutanlığı'na atandı. 1. Azerbaycan Tümeni'ni teşkil edecek birlikler 23 Eylül tarihinden itibaren Ağdam'da toplanmaya başlamıştı. (165) 1. Azerbaycan Tümeni'nin esas gücünü 5. Kafkas Tümeni emrinde bulunan 106. Piyade Alayı ile 9. Kafkas Alayı meydana getiriyordu. Milislerden teşkil edilen toplam 1200 mevcutlu 1. ve 2. Azerbaycan Alayları ile 250 süvari mevcudu bulunan Azerbaycan Süvari Alayı, 1. Azerbaycan Tümeni'nin diğer birlikleriydi. Bu harekâta, 1. Azerbaycan Tümeni'nin ateş desteğini, bir dağ topçu taburu ile üç zırhlı otomobil meydana getiriyordu. Haberleşmeyi bir muhabere müfrezesi, sağlık hizmetlerini de bir sıhhiye müfrezesi yerine getirecekti. Ağdam'da toplanan 1. Azerbaycan Tümeni harekât için hazırlıklarını 6 Ekim itibariyle tamamlamış bulunuyordu. Bu arada Şuşakale'nin bir süre daha dayanması için, buradaki Türklere imdatlarına yetiilmekte olunduğunu bildiren haberler gönderilerek, onların moralleri yükseltilmeye çalışılmıştır. Ermenilerde bir çılgınlık yapmamaları için uyarılmış ve görüşmelerde bulunmak için 1. Azerbaycan Tümen Karargâhı'na temsilciler göndermeleri istenmiştir. Gelen temsilcilerden en önemlisi geri gönderilmeyerek tümende alıkonmuştur. Karabağ Türklerini Ermeni zulüm ve katliamından kurtarmak için 7 Ekim 1918'de ileri harekâta başlanmıştı. Arazinin son derece engebeli ve sarp oluşu, piyadenin yayılarak ilerlemesine engel oluyordu. Şuşakale'ye ulaşabilmek için önce Ağdam'ın 8 kilometre güneyinde bulunan ve bu mevki'nin müstahkem kapısı niteliğindeki Askeran Boğazı'nı geçmek gerekiyordu. (166) Burası Ermenilerce oldukça kuvvetli bir şekilde tahkim edildiğinden, önce Askeran mevki'nin gerilerine sarkılması gerekecekti. Bunun için 2. Azerbaycan Alayı ve Süvari Alayı Askeran'ın karşısına sevk edilerek Kalbuk-Taşbaşı hattında mevzilendirilmişti. Ağdam civarında ihtiyat birliği olarak 1. Azerbaycan Alayı bırakılmıştı. 9. Kafkas Alayı iki topçu bataryasının desteğinde Ağdam üzerinden Mirkent-Akbulak hattına taarruza başlamış ve bu iki köyü zapt ederek buradaki Ermeni kuvvetlerini güney ve güneydoğu yönünde çekilmeye zorlamıştı. Askeran'a karşı 9. Kafkas Alayı'nın cepheden taarruza geçmesi ve 25. Tabur'un düşmanı güneyden kuşatmaya başlaması sonucu Askeran'ı savunan Ermenilerin

(164) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.22, F.7-9.

(165) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.12, F.67.

(166) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.583, F.1-5. Berkok; Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekât ve Muharebeleri, (94 Sayılı Askerî Mecmuanın 35 Sayılı Tarih Kısnu), İstanbul Askerî Matbaası, 1934, s.55.

mukavemetleri kırılmış ve bozgun halinde buradan çekilmişlerdir. Böylece Ermeni kuvvetleri stratejik açıdan büyük önemi bulunan Askeran Boğazı'nı kaybetmişlerdir. Şuşakale'yi doğudan ve batıdan tazyik etmek için süvari Alayı 8/9 Ekim gecesi Kalfalı istikâmetine sevk edilmişti. Piyadelerin de Şuşakale önüne gelmeleriyle, Antranik Türk birliği ile muharebeye cesaret edemediğinden kuvvetlerini Şuşa'nın güneyine çekmek zorunda kalmıştı. Böylece Şuşa savaşılmadan ele geçirilmiştir. Kaleden çıkan Türkler coşkuyla kurtarıcılarını karşılamışlardı. Albay Cemil Cahit Bey, yanına aldığı birkaç karargâh subayı ile Şuşakale'deki durumu tetkik etmek, Türklerle Ermenilerin çatışmalarına fırsat vermeyecek tertibatı kararlaştırmak için Şuşa'ya girdi. (167)

Albay Cemil Cahit Bey Türklerin Ermenilerden gördükleri bunca zulüm ve katliam karşısında onlara karşı öfke ile hareket etmemiştir. İki taraf arasında bir çatışmaya meydan vermemek için Müslüman ileri gelenlerini, Şuşa'nın en büyük camiinde toplayarak onlara hitaben şu konuşmayı yapmıştır:

“İyiliğimize matuf sözlerimi hemen kabul etmez, emirlerime harfiyen itaat etmezseniz haiz olduğum selâhiyetle en azamî suretle hakkınızda şiddetli muamele tatbikine zerre kadar teahhur etmem. Ermenilere şimdi itaat teklif edeceğim. Kabul etmedikleri takdirde, bir orduya itaatsizliğin cezası ne ise onlara vereceğim. İtaat ederlerse, hayat, nâmus ve malları taht-ı emanımda olduğundan hiçbir ferdin ufak bir hareketine müsaade etmeyeceğim. İtaat etmedikleri halde dahi, haklarında tertip edilecek muameleyi ifâya yalnız askerim memur olacaktır. Halkın tamamen seyirci kalmasını ve herkesin iş ve gücüne şu dakikadan itibaren başlamasını talep ve emir ederim.” (168)

Albay Cemil Cahit Bey'in bu konuşması Türklerin pek hoşuna gitmemesine rağmen, emre itaat edeceklerine dair söz vermişlerdir.

Rus ordusunun himayesinde Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı boyunca; Doğu Anadolu, Nahçıvan ve Azerbaycan'da yaptığı zulüm, vahşet ve katliamlara karşı, Türk ordusu benzer bir olaya meydan vermeyerek tarihin her devrinde olduğu gibi medenî ve barışçı hüviyetini Azerbaycan'da da göstermiştir. Sırf Türk ve Müslüman oldukları için bu masum insanlara, yürekleri sızlatan katliamları reva görenlerin buldukları yerde imha edilmeleri nefis-i müdafaa açısından en tabî hak olduğu halde, Türk ordusu barış ve güvenin temsilcisi olduğunu bir kez daha ispatlayarak, düşmanlıkları körüklemek yerine soğukkanlı hareketiyle insanları birbirine yaklaştırmayı ve sevdirmeyi amaçlamıştır.

Albay Cemil Cahit Bey Şuşa'nın Türk kesiminde işleri yoluna koyduktan sonra Ağdam'dan beri yanında tuttuğu Şuşa Belediye Başkanı Kavala isimli Ermeni'yi ırkdaşlarının yanına göndermiş ve teslim olmaları, itaat etmeleri halinde hayat ve namuslarının Türk ordusunun koruması altında bulunacağını bildirmişti. Yarım saat sonra Ermeni ileri gelenleri Türk komutanın yanına gelerek büyük bir saygı ile Ermeni halkının bağlılığını ve itaat edeceklerini belirtmişlerdi. Bu

(167) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-6. a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.23, F.66.

(168) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-7.

görüşmeler üzerine Ermeniler arasında sevinç havası esmeye başlamış ve pek çok Ermeni evine Türk bayrağı asmıştı. (169)

Tabii ki Ermenilerin bu hareketlerinde samimi olduklarına inanmak zordur. Çünkü tarihî tecrübe ile anlaşılmalıdır ki, Ermeniler Türk ordusu karşısında zayıf kaldıkları vakit, son derece sadık ve uysal hareket etmişler, zoraki bir itaat görüntüsü sergilemişlerdir. Ancak savunmasız halka karşı, bir de hariçten destek buldukları zaman ırklarının kalıtsal bir sonucu olarak her türlü fenalığı yapmaktan geri kalmamışlardır.

Albay Cemil Cahit Bey, Ermenilere nasihat etmek için onların kilisede toplanmalarını istemiş, kilisede toplanan Ermeni ileri gelenlerine: Ermenilerin şimdiye kadar Türklere büyük fenalıklar yaptıklarını, halbuki Türklerin kendilerine tam bir vatandaşlık hakkı vermelerine karşı nankörlük ettiklerini, bu yüzden cezalandırılmaları gerekirken Türk ulu vicdanının bir kez daha kendilerini affettiğini söylemiştir. (170) Ayrıca Ermenilerden derhal silâhlarını teslim etmeleri istenmiş ve bu istek kabul edilmiştir. (171)

Albay Cemil Cahit Bey Türk askerinin Şuşakale'nin Hansaray meydanında bir resmi geçit yapacağını, Ermenilerin orada toplanarak Türklerle barışmalarını ve geçidi seyretmelerini Ermeni temsilcilerine bildirmiş, bunun üzerine Ermeni ve Türk mahalleler arasındaki barikatlar yıkılarak şehir birleştirilmiştir. Şehrin Türk kesiminde yapılan geçidi, Ermeniler Türklerle birlikte izlemişlerdir. Ermeni ve Türk mahallelerine askerler yerleştirilerek şehirde huzur ve asayiş sağlanmıştı. Bu arada Antranik kuvvetlerinin takibine de bir keşif müfrezesi ile devam edilerek onlarla Kaledere mıntıkasında temas sağlanmıştı. Cesaretli bir kişi olan Sultankentli Sultanof'un teşkil ettiği milis kuvveti, Kerus istikametinde Ermenilere karşı harekete geçerek onları 18 Ekim'de Kerus'un güneyine sürmeyi başarmıştı. 14 Ekim'de Şuşa'nın doğusunda, Akbulak, Hirhan ve Davatlar mıntıklarında Ermeni çetelerinin toplandığı ve saldırı başlatacakları haberi alınınca, 16 Ekim'de buralara bir süvari bölüğü sevk edilmiş ise de, arazinin harekete elverişsiz olması ve Ermeni çetelerinin kuvvetinin tahmin edilenden fazla olmasından dolayı süvari bölüğü başarı sağlayamayarak geri çekilmiştir. (172)

“Kafkas İslâm Ordusu” Komutanlığı'nca, 1. Azerbaycan Tümeni'nin esaslı bir şekilde yeniden teşkil edilmesi için Tümen Komutanı Albay Cemil Cahit Bey'e 20 Ekim'de emir verilmişti. Bu teşkilâtın 9. Kafkas Alayı taburlarının Azerbaycan Alaylarına taksim edilmesi suretiyle yapılması plânlanmıştı. Teşkilâtlanmaya Alayların Şuşa ve Ağdam'ın Mesutlu mıntıkasında toplanmalarıyla başlandı. Teşkilâtlanmanın tamamlanmasından sonra 1. Azerbaycan Tümeni'nin bütün

(169) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-7.

(170) a.g.a.; BAF Koll., K. 1141, D.582, F.1-7.

(171) a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.23, F.66.

(172) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-8.

Karabağ bölgesinde Ermeni çetelerine karşı taarruza geçmesine ve bu çetelerin etkisiz hâle getirilmesine karar verilmişti. (173)

Tâlât Paşa Hükûmeti'nin istifa etmesinden sonra yeni hükûmeti kuran Ahmet İzzet Paşa'nın imzası ile 9. Ordu'ya ve "Kafkas İslâm Ordusu"na 23 Ekim'de gönderilen emirle Karabağ Harekâtı'nın derhal durdurulması istendi. İstanbul'da bulunan Ermeni temsilcileri, İtilâf temsilcilerini de etkilemiş olmalıdır ki, Karabağ'daki mürettep Osmanlı kuvvetinin Şuşa'ya kadar ilerlediği ve bu harekâtın genel bir katle sebebiyet verebileceği yolunda propaganda ve girişimler Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'ni etkilemiş, Karabağ'daki Türk askerinin çekilmesini ve Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki meselelerin siyâsî yollarla halledilmesi görüşü benimsenmişti. (174)

Anlaşılan o ki, yeni Osmanlı Hükûmeti Karabağ'da yaşanan olayların gerçek yönünü algılayamamıştı. İstanbul'da bulunan Ermenilerin empoze ettiklerinin aksine Türk kuvvetinin Karabağ'a girmesiyle, Ermenilerle Azerî Türkler arasındaki olaylar katliama dönüşecek bir şekilde seyir takip etmemiştir. Bilâkis başta Şuşa ve Karabağ'ın diğer yerleşim yerlerinde silâhlı Ermenilerin her an topluca katledebilecekleri binlerce Türk, 1. Azerbaycan Tümeni'nin harekâtıyla ölümden kurtarılmıştı. Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti, harbin bu son günlerinde, İtilâf Devletleri'yle mütareke zemini aradığı için, Osmanlı cephelerindeki harekâtın durdurulmasını mütareke için gerekli görmüş olabileceğinden, Karabağ'daki Türk kuvvetlerinin burayı tahliyesini istediği anlaşılmaktadır.

"Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'nca; Karabağ'da bulunan Osmanlı birliklerinin bağlı buldukları tümene katılmaları ve 1. Azerbaycan Tümeni'nin de Azerbaycanlı General Yusufof'a teslim edilmesi emredilmişti. 8 Kasım'da Ağdam'a gelen Gegeneral Yusufof'a 2. Azerbaycan Tümeni devredilmiş, 9. ve 106. Piyade Alayları buradan ayrılarak 5. Kafkas Tümeni'ne katılmak üzere Bera'ya intikal etmişti. (175)

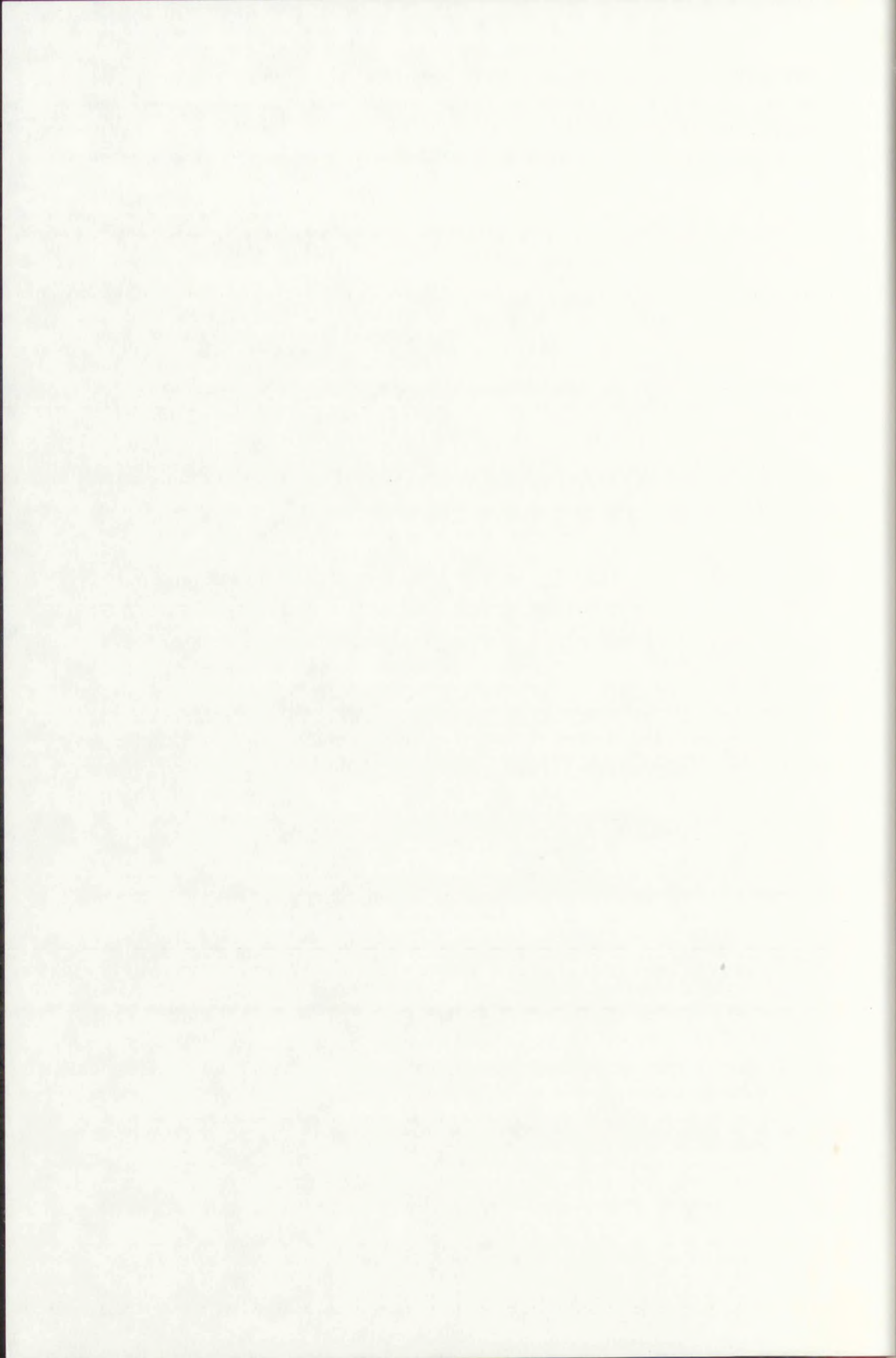
8 Ekim 1918'de 1. Azerbaycan Tümeni'nin Ağdam'da toplanmasıyla başlayan Karabağ Harekâtı'nın Osmanlı birlikleri tarafından gerçekleştirilen safhası bir ay sürmüştü ve 8 Kasım'da komutanın, Azerbaycanlı General Yusufof'a devredilmesiyle sona ermişti. Fazla uzun olmayan bu zaman zarfında Şuşa'ya geçit veren Askeran Boğazı Ermeni çetelerinden temizlenmiş, Şuşakale'de bulunan 20000 Azerî Türkü Osmanlı kuvvetinin müdahalesi ile Antranik'in kuşatmasından kurtarılarak mutlak bir katliamın önüne geçilmiştir. Albay Cemil Cahit Bey'in Karabağ'a yaptığı bu harekât burada yaşayan Türklerin maneviyatını yükseltmiş, Ermenilere de gözdağı vermiş olduğundan azgınlıkları bir nebze önlenmişti. Günümüzde Karabağ'ın hemen hemen tamamının Ermeni işgali altında bulunduğu, buradan binlerce kişinin öldürülüp sürüldüğü, Azerbaycan Hükûmeti'nin bu olaylar karşısında acz içinde bulunduğu düşünüldüğünde, 9. ve

(173) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-9.

(174) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-101.

(175) a.g.a.; BAF Koll., K.1141, D.582, F.1-9.

106. Kafkas Alaylarının Ekim 1918'de gerçekleştirdiği harekâtla ne kadar büyük bir iş başardığı, buradaki Türkleri mutlak bir katliamdan kurtardığı anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJCAN'IN KURTARILMASINDAN SONRA KAFKAS İSLÂM ORDUSUNU'NUN FAALİYETİ

I. DAĞISTAN HAREKÂTI

Bakû'nün zapt edilmesiyle, "Kafkas İslâm Ordusu" görevinin birinci aşamasını tamamlayarak Azerbaycan'ı kurtarmıştı. Ancak Kafkasya'da henüz görevi bitmiş sayılmazdı. Diğer bir kardeş ülke olan Dağıstan'da yardım beklemekteydi. Kaldı ki, bir Dağıstan Heyeti Osmanlı Devleti'nin yardımını temin etmek için 1918'in Nisan ve Mayıs aylarında, Trabzon, Batum ve İstanbul'da Enver Paşa ve diğer Osmanlı yetkilileriyle temaslarda bulunarak onlardan yardım sözü almışlardı. Osmanlı Devleti'nin verdiği desteğin etkisiyle 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ilân edilmiş ve Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştı. (1)

Dağıstan Harekâtı'na başlanmasını gerektiren başka sebepler de vardı. Şöyle ki: Bolşevikler burada yoğun bir şekilde faaliyet göstermekteydiler. Dağıstan'ın can damarı konumunda olan Derbent, Petrovsk (İncikale-Mahaçkale) ve Timurhan Şûra şehirleri ile Derbent-Petrovsk demir yolu hattı Bolşeviklerin eline geçmişti. Dağıstan ciddi bir biçimde Bolşevikliğin etkisine girmiş olduğundan, halkın millî duyguları ve direnme azmi zayıflatılmıştı. Bu yüzden bölgeye, halkı teşkilâtlandırmak için gönderilen Türk subayları büyük zorluklarla karşılaşmışlardı. (2) Dağıstan'da sözü dinlenen iki din adamından Nasreddin Efendi ve Mamalay Ali Hacı birbirlerinin nüfuzunu kırmaya çalışmakla meşguldüler. Sayıları çok az olan aydınlar halk tarafından kâfir olarak nitelendiriliyordu. Dağıstan'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Avarlarla Bolşevikliğe meyletmiş olan Kumuklar arasında geçimsizlik mevcuttu. Bu geçimsizlik Bolşeviklerin işine yaradığı gibi, daha sonra Dağıstan'ı istilâya girişen Albay Biçerakov'un da işini oldukça kolaylaştırmıştı. (3)

"Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa Gence'ye geldikten sonra Dağıstan işlerine de el atmış ve Kurmay Yarbay İsmail Hakkı Bey'i, Haziran ayında teşkilât yapmak için Kuzey Kafkas Komutanı olarak Dağıstan'a göndermişti. İsmail Hakkı Bey 21 Haziran 1918'de bütün Kuzey Kafkas Müslümanlarına hitaben bir beyanname yayınlamış (4), ahaliyi birlik olmaya ve Bolşeviklere karşı mücadele etmeye teşvik ederek, onların millî duygularını canlandırmaya çalışmıştı. (5) Ancak bir avuç Türk subayının bu şekilde meydana

(1) A. Nîmet Kurat; Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 483-487.

(2) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3822, D.18, F.14.

(3) Y. Hikmet Bayur; Türk İnkılâp Tarihi, c.3, Ks.4, Ankara, 1967, s.252-253.

(4) (Bu beyannamenin tam metni için ekler bölümüne bakınız.)

(5) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3822, D.17, F.2, 2-1).

getirmeye çalıştığı millî teşkilât halktan yeteri kadar ilgi görmediği için Bolşeviklerle mücadeleyi milislerle sürdürmek ve başarıya ulaştırmak mümkün değildi. Bu durumda ancak düzenli bir Türk birliği ile iş görülebilirdi. (6)

Ağustos ayının ortalarından itibaren Dağıstan, bu sefer de Kazak Albay Biçerakov kuvvetlerinin istilâsı ile karşı karşıya kaldı. Türk kuvvetleri karşısında Bakû Cephesi'nde tutunamayan Albay Biçerakov, kuzeye yönelerek Dağıstan'a girmişti. Çarlık rejimi yanlısı olan Biçerakov, İngilizlerden de ekonomik destek görüyordu. İngilizlerden aldığı 7 milyon lira sayesinde asker bulmakta zorluk çekmiyordu. Emrinde 2000 iyi yetişmiş Kazak askeriyle birlikte, 18 top ve 40 makineli tüfeği vardı. Biçerakov Derbent'e geldiğinde kendisinin Bolşevik düşmanı olduğunu, Derbent ve Petrovsk'u Bolşeviklerden alarak asıl sahipleri olan Dağıstanlılara teslim edeceğini ve sonra Rusya'ya gideceğini belirten propagandalar yapmıştı. Bu şekilde halkı tereddüde düşürdüğü gibi, bir kısım halkı da yanına çekerek, fazla zorlanmadan 15 Ağustos 1918'de Derbent'i ele geçirmişti. Şehirde bir miktar daha paralı asker toplayan Biçerakov, daha sonra gerçek yüzünü göstermiş ve amacını belli etmişti. Yayınladığı bildiride; Kendisinin bir Rus kuvveti olduğunu söyledikten sonra, Kafkaslıların Rusya'ya ihanet etmekte olduklarını, bunun hesabını soracağını, Türklere güvenenlerin (Osmanlı ordusunu kastediyor) aldanacaklarını belirterek, kendisine itaat edildiği takdirde Rusya'ya karşı yapılan ihaneti affedebileceğini bildirmişti. (7)

Derbent'i işgal eden Albay Biçerakov, buraya yeteri kadar kuvvet bıraktıktan sonra Dağıstan'ın kuzeyde önemli bir şehri olan Petrovsk'a yönelerek burayı da işgal etmiştir. Biçerakov, Bakû'nün zaptından sonra buradan kaçarak Ermenilerin kendisine katılmalarıyla kuvvetlerinin sayısını 6000'e çıkarmıştı. (8) Dolayısıyla daha da kuvvetlenen Biçerakov'a karşı milislerin bir varlık göstermesi mümkün değildi. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin bağımsız olması ve devlet otoritesini tesis edebilmesi için Kafkas İslâm Ordusu'nun Dağıstan'ı Biçerakov'un işgalinden kurtarması gerekiyordu. Diğer yandan kurtarılan Azerbaycan'ın kuzeyden ve denizden emniyetinin sağlanması da Dağıstan'ı Biçerakov kuvvetlerinden temizlemekle mümkün olacaktı. Bu yüzden 20 Eylül'den itibaren Dağıstan Harekâtı için hazırlıklarını sürdüren 15. Piyade Tümeni'ne 1 Ekim'de Derbent'i kurtarması için Nuri Paşa tarafından emir verildi. (9)

A. DAĞISTAN HAREKÂTINDA BİR TAKIM TEREDDÜTLERİN ORTAYA ÇIKMASI

Başkomutanlık Kurmay Başkanı Enver Paşa'nın Bakû'nün ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan'da bırakılacak kuvvetin miktarı konusunda

(6) a.g.a.; BDH Koll., K.3822, D.18, F.14.

(7) a.g.a.; BDH Koll., K.3822, D.18, F.38; İbrahim Berkok; Büyük Harpte Şimâlî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekât ve Muharebeleri, (94 Sayılı Askeri Mecmuanın 35 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askeri Mataası, 1934, s.44.

(8) Bayur; s.254.

(9) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3822, D.18, F.38. a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-107. a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.23, F.6.

kesin bir karara varamadığını görüyoruz. Çünkü Eylül başında onu kararsızlığa iten önemli gelişmeler olmuştu. 14 Eylül'de Fransız ordusunun taarruzu sonunda Bulgar Cephesi çökmüş, Bulgar Devleti 29 Eylül'de mütareke yaparak savaştan çekilmişti. (10) Bu durumda Fransız kuvvetlerinin Makedonya üzerinden İstanbul'a yürümleri son derece kolaylaşmıştı. Dolayısıyla İtilâf kuvvetlerini durdurmak için Trakya'daki kuvvetleri takviye etmek zorunluluğu ortaya çıkmıştı.

Diğer taraftan Filistin-Suriye Cephesi'nde de kaygı verici gelişmeler yaşanıyordu. Nablus'un düşmesi ve Şeria Hattı'nın yarılması Türk savunma cephesinin dağılmasına neden oldu (20 Eylül 1918) 23 Eylül'de Akka ve Yafa İngilizlerin eline geçti. 6 Ekim'de Yıldırım Orduları birliklerinin Adana'ya çekilmeleriyle, Şam, Halep, Beyrut, Trablus ve İskenderun da İngilizler tarafından işgal edilmişti. (11)

Irak Cephesi'nde de İngilizlerin Dicle'yi geçerek Musul üzerine ilerledikleri düşünülürse, Kafkas Cephesi dışındaki diğer Osmanlı cephelerinde bir çöküş ve dağılmanın yaşandığı görülmektedir. Bu durumda hâriçteki kuvvetlerin Anadolu'da toplanması bir zaruret haline gelmişti. (12)

Bu gelişmelerden dolayı Enver Paşa, Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'ya verdiği emirle, Azerbaycan'da bir tümen bırakılarak geri kalan birliklerin 9. Ordu'ya katılması fikrinde olduğunu bildirmişti. Enver Paşa Kuzey Kafkas Harekâtı'nın devamını istemekle birlikte, bu harekâta bir tümen değil, dolgun mevcutlu bir alayın ayrılmasını istemekteydi. Yine Enver Paşa savaşın sonunun yaklaştığını belirterek, Kuzey Kafkas Harekâtı'nın bir an önce başlatılıp süratle hedefe ulaşılmasını arzu etmekteydi. (13) Halil Paşa, Enver Paşa'nın bu kararını "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı'na 21 Eylül'de gönderdiği telgraf emriyle bildirdi. Bu durumda 15. Piyade Tümeni Azerbaycan'dan çekilecek, 5. Kafkas Tümeni'nden bir alay Dağıstan Harekâtı'na başlayacak, 36. Piyade Tümeni kadrosunda yer alan iki alay da Bakû'de kalacaktı. Halil Paşa Dağıstan Harekâtı'na katılacak askerlerin, halk nazarında iyi bir etki uyandırabilmesi için giyim ve teçhizatına özellikle dikkat edilmesini istemiştir. (14)

Cephelerde durumun her geçen gün kötüye gitmesi, Enver Paşa'nın sık sık karar değiştirmesini neden olmuştur. 29 Eylül'de "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'ya gönderdiği telgraf emrinde; Suriye Cephesi'nde durumun fenalaştığı, bu yüzden 5. Kafkas Tümeni'nin de Azerbaycan'dan çekilmesinin icap ettiğini belirterek, Dağıstan'a gönderilmesi düşünülen bir alaylık kuvvetin bu durumda gönderilemeyeceğini, ancak bir tabur gönderilmesinin uygun olacağını bildirdikten sonra, durumu Halil Paşa ile görüşmesini istemiştir. (15)

(10) Fahir Armaoğlu; 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, (1914-1918), Ankara, 1984, s.141.

(11) J.Stanford Shaw ve E. Kural Shaw; (Çev. Mehmet Harmancı) Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.2, e yayınları, İstanbul, 1983, s. 391-392.

(12) Berkok; s. 62.

(13) ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3820, D.12, F.12, 70.

(14) a.g.a.; BDH Koll., K.3820, D.12, F.42-2 (3-5).

(15) a.g.a.; BDH Koll., K.3821, D.14, F.31.

Görülen o ki, İstanbul'daki Başkomutanlık Karargâhı olayların hızla Osmanlı Devleti'nin aleyhine akışından dolayı çaresizlik içinde bocalamaktadır. Devlet hızla yıkıma sürüklenmektedir. İnisiyatif tamamen kaybedilmiş, Padişah adına askerî konularda tam yetkili olan Enver Paşa, bu gün verdiği kararı yarın değiştirmekte, umutsuzca çırpınmaktadır. Dağıstan'ı kurtarmak için Dağıstan Heyeti'ne aylar önce söz vermişti. Fransız kuvvetlerinin İstanbul'a yürümeye hazırlandıkları bu günlerde iki tümendenden fazla bir kuvvet, Azerbaycan'da ve Hazar Denizi kıyılarında iki kardeş ülkenin istiklâlini temin etmeye ve korumaya çalışmaktadır. Hedefler çok büyük, ancak eldeki imkânlar çok cılızdır. En son durum, Dağıstan'a yardım için ancak bir taburluk kuvvete imkân verebiliyordu. Bir tabur askerin geniş bir bölgede başarılı olması imkânsızdı. Derbent ve Petrovsk'u elinde bulunduran Albay Biçerakov'un 6000 kadar askeri vardı. Bir taburla Dağıstan'ı işgalden kurtararak bağımsızlığına kavuşturmak, askerî gerçeklerle bağdaşmayan bir düşüncedir.

Bununla birlikte Enver Paşa'nın Azerbaycan'daki birliklerin çekilmesi için gerek Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'ya, gerekse "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'ya verdiği emirler ve bildirdiği mütalâalar, harekâtın kesintisiz devam ettiği göz önünde tutulursa, tam bir kesinlik kazanmadığı anlaşılıyor. Karşılıklı yazışmaların devam ettiği günlerde Nuri Paşa, emrindeki birliklere çekilme konusunda kesin bir emir vermemiş olduğundan birlikler çekilmek için herhangi bir hazırlık içine girmemişlerdi. Bilâkis 20 Eylül'den itibaren 15. Piyade Tümeni'nin 56. ve 38. Alayları Dağıstan Harekâtı'na hazırlanırken, 9. ve 106. Piyade Alayları da Karabağ Harekâtı için hazırlıklarını sürdürüyorlardı. (16)

B. DERBENT'İN ZAPT EDİLMESİ (KROKİ: 7)

Dağıstan Harekâtı'nı gerçekleştirecek olan 15. Piyade Tümeni ve Dağıstan milislerinden meydana gelen kuvvete Kuzey Kafkas Ordusu adı verilerek, komutanlığına da Çanakkale Grubu Komutanı olan Yusuf İzzet Paşa getirilmişti. Yusuf İzzet Paşa, Çerkez asıllı olup, Kafkas tarihini incelemiş ve bu konuda eserler yazmıştır. Yusuf İzzet Paşa, hem Kuzey Kafkas Komutanı, hem de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askerî temsilcisi sıfatını taşıyordu. Kuzey Kafkas Ordusu Kurmay Başkanlığı'na da Yarbay İsmail Hakkı (Berkok) Bey tayin edilmişti. Yusuf İzzet Paşa İstanbul'dan hareketle 29 Ağustos 1918'de Batum'a geldi. Burada Halil Paşa ile görüştü. Bu görüşmede Halil Paşa ona; Almanların iki taburluk bir kuvvetle Dağıstan Harekâtı'na müstakil olarak katılmak istediklerini söyleyerek, bu konudaki görüşünü sordu. Yusuf İzzet Paşa; Dağıstan Harekâtı'nda tek yetkili olmak istediğini, söz konusu iki Alman taburunun kendi emir ve komutasında harekâta, ancak Almanya'nın Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'ni tanıması şartıyla katılabileceğini bildirmişti. Yusuf İzzet Paşa o sırada Batum'da bulunan Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

(16) Berkok; s. 55.

Abdülmeccit Çermoyef ile birlikte özel bir trenle 5 Ekim 1918'de Bakû'ye geldi. (17)

“Kafkas İslâm Ordusu” Komutanı Nuri Paşa, 22 Eylül 1918'de Batum'da bulunan Yusuf İzzet Paşa'ya çektiği telgrafla; Derbent ve Petrovsk şehirlerinin zaptı için, iki piyade alayı ve üç topçu bataryasından meydana gelen 15. Piyade Tümeni'nin görevlendirildiğini, Bakû-Haçmaz demir yolu onarımının birkaç gün içinde bitirilmesinden sonra birliklerin Haçmaz'a nakledilmesine başlanacağını haber vermişti. (18)

Nuri Paşa ilgili birlik komutanlarından Dağıstan Harekâtı'nın son derece gizli tutulmasını istemiş, Derbent, Timurhan Şûra ve Petrovsk mıntıklarında bulunan Biçerakov kuvvetleri hakkında bilgi toplanarak gelişmelerden sürekli haberdar edilmesini emretmişti. (19)

22 Eylül'de Nuri Paşa, 15. Piyade Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'e gönderdiği gizli emirde: Derbent ve Petrovsk'un zapt edilmesine yönelik Dağıstan Harekâtı'na kendisinin görevlendirildiğini bildirmişti. Harekât için 15. Piyade Tümeni, önce Balacari İstasyonu'nda toplanarak buradan trenle Haçmaz mevkiine sevk edilecekti. Haçmaz'da toplanacak birlikler Derbent'e karşı harekâta başlayacaklardı. (20)

Nuri Paşa'nın 1 Ekim tarihli emriyle, aynı gün 15. Piyade Tümeni'nin kuzeye sevkine başlandı. (21) Önce birtakım piyade ile zırhlı tren hareket etmişti. Daha sonra 56. Piyade Alayı'nın nakline başlandı. 38. Piyade Alayı'nın nakli bir ara durdurulmuş olmasına rağmen, 5 Ekim 1918'de bu alay da Derbent Cephesi'ne ulaşmıştı. Bu arada askerî değeri fazla olmayan Haçmaz Müfrezesi de 15. Piyade Tümeni emrine verilmişti. Nuri Paşa 4 Ekim'de Dağıstan Harekâtı'nı yakından izlemek için Haçmaz'a gelmiş, buradan otomobille Kuba Kasabası'na giderken köylüler otomobili durdurup komutanlara tuz, ekmek ikram etmişlerdir. Halkın alkışları arasında Kuba'ya giren Nuri Paşa halka, askerliğe teşvik edici bir konuşma yaptıktan sonra Bakû'ye dönmüştür. 56. Piyade Alayı Derbent yakınlarına kadar ilerlemesine rağmen, Biçerakov kuvvetleriyle henüz bir temas sağlanamamıştı. 38. Piyade Alayı henüz cepheye ulaşamadığı halde, Derbent'i işgal altında tutan Kazak askerlerinin takviye almasına veya geri çekilmesine fırsat verilmeden Derbent'e taarruz ederek burayı zapt etmek için harekete geçilmesine karar verildi. 3 Ekim'de 300 kadar Ermeni ve Rus askerinin şehre geldiği öğrenilmiş, taarruzun gecikmesi halinde daha fazla takviye gelebileceği düşünülerek, 5 Ekim'de taarruzun başlaması kararlaştırılmıştı. (22)

(17) Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı; c.II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.596.

(18) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3820, D.12, F.59-1.

(19) a.g.a.; BDH Koll., K. 3820, D.12, F.59.

(20) a.g.a.; TAR Koll., K. 1, D.1, F.1-106.

(21) a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D. 23, F-6.

(22) Em. Kur. Yb. Süleyman İzzet; Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimâli Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri, (103 Sayılı Askerî Mecmua'nın 44 Sayılı Tarih Kısım), İstanbul Askerî Matbaası, 1936, s.70-71.

56. Piyade Alayı Mollakent-İdrabos hattından 5 Ekim saat 08.30'dan itibaren Derbent üzerine ileri harekâta başlamıştı. Bu esnada Derbent'ten güneye doğru 56. Piyade Alayı'na karşı saldırıya geçen zırhlı tren, topçu ateşiyle geri dönmeye mecbur edilmişti. Bu arada iltica eden bir Rus subayının tavsiyesi üzerine, Biçerakov kuvvetlerinin kuzeye kaçışını önlemek için bir Türk subayı, beraberinde 25 süvari milisi olduğu halde demir yolunu tahrip etmek için kuzeye gönderilmişti. 56. Piyade Alayı'nın iki taburu saat 12.20'de Derbent bağları ve Abbasoba hattına kadar ilerlediği halde, Biçerakov kuvvetleriyle henüz temas sağlayamamışlardı. 1. ve 2. Taburlar, Derbent şehir istasyonuna 800 metre yaklaşmış olmalarına rağmen karşılarına kimse çıkmamıştı. Bağ evlerinde meskûn halktan; bir kısım askerinin 4 Ekim gecesi şehirden kaçtığı yolunda haber alınmış, ancak bu haberlerin doğru olmadığı anlaşılmıştı. 56. Piyade Alayı şehir istasyonuna 700 metre yaklaştığı sırada vagonlar arasında mevzilenmiş olan Kazak askerlerin şiddetli ateşiyle karşılanmıştı. Kazak piyadelerine zırhlı trenin de destek vermesiyle saat 13.45'ten itibaren çarpışmalar şiddetlenmişti. Vagonlar arasındaki piyade birliği batıya doğru yayılarak cepheyi genişletmiş, bağ evleri ve şehrin güneyinde bulunan evlerden de 56. Piyade Alayı'nın üzerine makineli tüfek ateşi açılmıştı. Deniz tarafından Biçerakov kuvvetlerine destek vermeye hazırlanan iki harp gemisi topçu ateşiyle sahilden uzaklaştırılmıştı. Geniş bir cephede 800 muharip asker, 8 makineli tüfek ve 2 topla savaşan 56. Piyade Alayı, saat 16.30'da Biçerakov'un askerlerini istasyon civarına sürerek Derbent Kalesi ve Kaledeğirmeni denen mevkiî ele geçirmişti. Hava karardığı için askerler geceyi tutulan mevzilerde geçirmişlerdir. 5 Ekim'de cereyan eden çarpışmalarda 56. Piyade Alayı'ndan 1 subay ile 28 er yaralanmış, 25 er de şehit olmuştu. Bu muharebede milis süvarileri ağır hareket ettikleri için kendilerinden fazla istifade edilememiştir. (23)

6 Ekim'de 56. Piyade Alayı ile birlikte 38. Alay da taarruza katılmıştı. Topçu bataryası, Kazak askerlerin bulunduğu istasyonu ve sahili hedef alacak şekilde mevzilenirilmişti. Topçu ateşiyle etkisiz hale getirilen düşmanın zırhlı treni muharebeden çekilmek zorunda kalmış, bu durum Biçerakov kuvvetlerinin cesaretini kırdığı için istasyonu savunmaktan vazgeçmişler ve panik içinde kaçmaya başlamışlardı. Saat 10.00'da 56. Piyade Alayı'ndan 3. Bölük istasyonu ele geçirdi. Alınan esirlerin ifadelerinden, şehirden bir kısım kuvvetin gece trenle kuzeye kaçtığı, bir kısmının ise elbise değiştirerek evlere saklandıkları anlaşılmıştı. 56. Piyade Alayı şehri tarayarak evlerde ve dışarıda yakaladığı askerleri esir etmiş ve öğleye doğru Derbent tamamen ele geçirilerek, şehrin belli başlı yerlerine Türk bayrağı çekilmiştir. (24)

Bakû'nün zaptında gösterdiği fedakârlık ve kahramanlığın bir benzerini de Derbent'i zapt ederek gösteren 56. Alay, kadro mevcudunun çok altında idi. Biçerakov'un Derbent'i savunmakla görevlendirdiği Fransız asıllı olup Rus ordusunda yetişmiş olan Albay Bertran'ın komutasında ise 800 asker vardı ve top

(23) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-106. a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D. 23, F.59.

(24) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-105. a.g.a.; BDH Koll., K.3823. D.23, F.59.

sayısı taarruz eden 56. Alay'ın toplarından fazla idi. Aynı zamanda önemli bir ateş unsuru olarak zırhlı tren ile Derbent açıklarında bulunan ve Türk mevzilerini denizden döven savaş gemilerini de yabana atmamak gerekirdi. Albay Bertran, Türk birliklerinin Derbent önlerine bu kadar çabuk intikal edebileceğini düşünememiş olacak ki, ileri keşif kolları çıkarmamış, 56. Alay şehir istasyonuna hiçbir direnişle karşılaşmadan 700 metre yaklaşabilmişti. Zırhlı trenin 56. Alay'a ateşi ile başlayan muharebe esnasında Albay Bertran'ın misafirlikte olduğu sonradan anlaşılmıştır. Derbent muharebelerinde tedbirsiz davrandığı ve ihmali görüldüğü için Albay Bertran, Dağıstan işgal birlikleri Komutanı Albay Biçerakov'un emriyle tutuklanmıştı. (25)

Nuri Paşa, Şark Orduları Grubu Komutanlığı ile 9. Ordu Komutanlığı'na 7 Ekim'de çektiği telgrafla Derbent'in zapt edildiğini bildirdi. (26) Önemli bir şehir olan Derbent'in kurtarılması Dağıstan'ın kurtarılması yolunda sağlanmış önemli bir başarı idi.

*C. DERBENT'İN KUZEYİNDE CEREYAN EDEN MUHABERELELER
(KROKİ: 8)*

15. Piyade Tümeni Derbent'i ele geçirdikten sonra, Derbent'in 3-4 kilometre kuzeyinde, deniz ile Sabnava arasında bir savunma hattı oluşturmuştu. Cephenin sol kanadı dağlık olduğundan bu yönde Biçerakov kuvvetlerinin bir tehdit oluşturması ve batıya doğru açılarak taarruza geçmesi zayıf bir ihtimaldi. Biçerakov'un askerleri daha ziyade demir yolu etrafında mevzilenerek, zırhlı tren ve denizdeki savaş gemilerinin ateş desteğinde cepheden taarruz yapmayı tercih ediyorlardı. (27)

Derbent'in bir baskın taarruzu ile kısa sürede ele geçirilmiş olması, Biçerakov'u çok zor durumda bırakmış ve durumunu sarsmıştı. Ancak gerek Bolşeviklerin ayaklanarak yeniden idareyi ele geçirme ihtimali, gerekse Timurhan Şûra ve Petrovsk bölgelerindeki millî kuvvetlerin baskısı, onun Derbent yöresinde çok sayıda asker bulundurmasına engel olmuştu. Bundan dolayı Biçerakov, Derbent'ten çekilen birliklerini bir ölçüde takviye ederek, 7 Ekim 1918'de Türk savunma hattına cepheden taarruz girişiminde bulundu. Bu taarruz karşısında 56. Alay'ın sol kanadı biraz gerilemiş ise de, 38. Alay'ın 2. Taburu'nun yardımıyla durum düzeltilmişti. Bu muharebede ikisi subay 45 asker yaralanmış, 10 er ise şehit olmuştur. (28)

8 Ekim'de Biçerakov kuvvetlerinin taarruz gücü kırılmış olduğundan savundukları Ağni İstasyonu'nu boşaltarak 1 kilometre kuzeydeki ormanlık alana

(25) Berkok; s.81.

(26) ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3823, D.23, F.66.

(27) Berkok; s.72.

(28) a.g.e.; s.72; Süleyman İzzet; s.82.

çekilmek zorunda kalmışlardı. Bundan yararlanan 15. Piyade Tümeni mevzilerini kuvvetlendirmiş ve gün, karşılıklı topçu ateşiyle geçmişti. (29)

9 Ekim'de Biçerakov kuvvetlerinin saat 09.00'dan itibaren dört koldan Ağni İstasyonu'nun kuzeybatı istikametinde yeni bir taarruz başlattıkları görüldü. Bu bir alay mevcudundaki kuvvetten başka 300 süvariden meydana gelen diğer bir birlik Derbent'in batısındaki dağlık araziden ilerlemek istemişti. 15. Piyade Tümeni'nin mevzilerine sahil yönünden 500, dağlık batı yönünden 1500 metre yaklaşan taarruz kuvveti, piyade ve topçu ateşi ile durdurulmuş ve geriye atılmıştı. 9 Ekim muharebesinde karşı taraftan bir zırhlı tren tahrip edilerek, trende bulunan 1 top, 8 makineli tüfek ve çok miktarda cephane ele geçirilmişti. Bu muharebeye Rusların Hazar Denizi filosundan Kars ve Ardahan Zırhlıları iştirak etmesine rağmen pek etkili olamamış, yalnızca Yalama'ya giden trene açılan ateş sonucu bir Türk askeri yaralanmıştır. Gün boyunca devam eden muharebeler sonunda Türk tarafından 1 subay ile 12 er yaralanmış, 6 er de şehit olmuştu. (30)

Derbent'in kuzeyinde şiddetli muharebeler devam ederken 15. Piyade Tümeni'nin Batum'a nakli meselesi bir kez daha gündeme gelmiş, Celâl Efendi isimli bir subay konuya ilişkin "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı'nın emrini 8 Ekim'de Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'e iletmişti. Emre göre; 15. Piyade Tümeni, cephesini 107. Alay ile 13. Alay'dan bir tabur ve bir süvari bölüğünden meydana gelecek dört taburluk bir kuvvete terk edecekti. Nitekim emir gereği hareket edilerek, 56. ve 38. Alay cephe gerisinde ihtiyata alındı. Ancak Biçerakov kuvvetleri kat'i olarak mağlup edilemediğinden ve Derbent'i tekrar ele geçirmek için peşpeşe taarruzların yapıldığı bir sırada 15. Piyade Tümeni'nin geriye çekilmesi, önce Derbent ve ileride de Bakû açısından büyük tehlikelere neden olabilirdi. Dolayısıyla Azerbaycan tehlikeye düşerek Kafkasya'da Türklerin lehine temin edilen siyasî ve askerî denge aleyhte bir bozulma gösterebilirdi. Bu sebepten Nuri Paşa ile yapılan görüşmelerden sonra, emrin yürürlükten kaldırılmasına karar verildi. Bu durumda; Önce Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından Biçerakov'a birliklerini Dağıstan topraklarından çekmesi konusunda bir ultimatom verilecek, eğer bundan bir sonuç alınamazsa ona kesin darbe indirildikten sonra 15. Tümen Batum'a sevk edilecekti. Bu öneriyi uygun karşılayan Nuri Paşa, Dağıstan Harekâtı'nın süratle tamamlanmasını ve bundan sonra 15. Piyade Tümeni'nin topluca harekete hazır halde bulundurulmasını Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa'dan istirham etmiştir. (31)

15. Piyade Tümeni'nin Batum'a nakli Şark Orduları Grubu Komutanlığı tarafından da emredilmesine rağmen naklin ne zaman başlayacağına dair bir tarih belirtilmediğinden 15. Piyade Tümeni Petrovsk istikametindeki harekâtını sürdürmüştür. Yusuf İzzet Paşa, 28 Ekim'de Kafkas İslâm Ordusu Komutanı'na

(29) a.g.e.; s.73; Süleyman İzzet; s.85.

(30) a.g.e.; s.73; Süleyman İzzet; s.88-89.

(31) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-103, 1-104. Süleyman İzzet; s.85. Berkok; s.74.

gönderdiği bir telgrafla: Petrovsk'un bir haftaya kadar zapt edileceğini bundan sonra 15. Piyade Tümeni'nin naklinin gerçekleşebileceğini bildirmişti. (32)

Üç gündür önemli bir hareketin olmadığı Derbent Cephesi'nde, Biçerakov kuvvetleri 13 Ekim sabaha karşı yeniden taarruz teşebbüsünde bulunmuşlardı. 56. ve 38. Alayların ihtiyatta bulunduğu cepheyi 12 Ekim'de gelen 107. Alay ile 13. Alay'ın 46. Taburu tutuyordu. Zeydiyan mevkiinde de milis süvarileri bulunuyordu. Taarruz, Türk cephesinde biraz gerilemeye neden olmuştu. Taarruzu gerçekleştiren kuvvetlerin amacı Türk kuvvetlerinin solundan ilerleyerek onların gerilerine sarmaktı. Bu plân uygulandığı takdirde durumun kötüleşeceğini sezen Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey, ihtiyatta bulunan 38. Alay'dan iki bölüğün başına geçerek elinde kılıç bizzat muharebeye girmiş ve süngü hücumuyla Biçerakov kuvvetlerini püskürtmeyi başarmıştı. Bu şekilde kaybedilen mevziler geri alınmıştı. Bu muharebeyi Kuzey Kafkas Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef, yakın bir mevkiden izlemişti. Muharebede 107. Alay 2. Tabur Komutanı ile birlikte 2 subay ve 10 er şehit olmuş, 5 subay ile 50 er de yaralanmıştır. Bu çarpışmadan sonra 20 Ekim'e kadar cephede önemli bir hareket olmamış, karşılıklı taciz ateşleri açılarak keşif faaliyetleri sürdürülmüştür. (33)

D. KUZEY KAFKAS CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ'NİN İLÂN EDİLMESİ

Derbent'in 4-5 kilometre kuzeyinde Biçerakov kuvvetleriyle muharebelerin devam ettiği 13 Ekim 1918'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti düzenlenen bir törenle resmen ilân edilmişti. Hükümetin ilânından bir gün önce, Derbent'e "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa gelmiş, törende Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef, Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa ve 15. Piyade Tümeni Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey hazır bulunmuşlardı. Tören saat 10.00'da Hükümet Konağı önünde başlamış, önce göndere Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin mavi renkli bayrağı çekilmişti. (34) Törende Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef konuşmuş, daha sonra Nuri Paşa ile Yusuf İzzet Paşa birer konuşma yapmışlardı. Törene katılan Rus ve Gürcü papazlarıyla, Yahudi hahamı da günün anlamına uygun konuşmalar yapmışlardı. Törende öğrenciler tarafından şiirler okunmuştu. Törden sonra Cumhurbaşkanı, ordu komutanları ile tümen komutanının katıldığı bir toplantı yapılmıştı. Bu toplantıda Derbent'in ne zorluklarla ele geçirildiği Süleyman İzzet Bey tarafından izah edilmiş, Derbent'i Biçerakov kuvvetlerine karşı bir tabur piyade ve bir süvari bölüğünden meydana gelecek Derbent Müfrezesi'nin koruyamayacağı dile getirilerek, Derbent Müfrezesi de dahil olmak üzere 15. Piyade Tümeni'nin harekâta devam ederek Petrovsk'u zapt etmek suretiyle bütün Dağıstan'ın işgalcilerden temizlenmesi fikri kabul edilmişti. (35)

(32) Berkok; s.75.

(33) Süleyman İzzet; s.97-98. Berkok; s.75-76.

(34) Dağıstan Cumhuriyetinin bayrağı dikdörtgen şeklinde olup, sol üst köşesinde daha koyu mavi dikdörtgen içerisinde ülkede yaşayan yedi kabileyi simgeleyen yedi yıldız vardı (Fahri Belen; Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, c.V, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1967, s.192).

(35) Süleyman İzzet; s. 93.

*E. PETROVSK (İNCİKALE-MAHAÇKALE) İSTİKAMETİNDE
İLERLEME VE MUHAREBELER*

13 Ekim 1918'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti Albay Biçerakov'a bir ultiimatom vererek; Derbent'in kuzeyinde işgalleri altında bulunan bütün Dağıstan topraklarının 20 Ekim'e kadar boşaltulmasını istedi. Geçen zamanda Biçerakov, ultiimatomda belirtilen istek doğrultusunda hiçbir harekette bulunmadığı gibi, 16 Ekim'de gönderdiği cevabıyla Cumhurbaşkanını ve İçişleri Bakanını hayli etkilemiş ve düşündürmüştü. Biçerakov meydan okur tarzda kaleme aldığı cevabında Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'ni tehdit ediyordu. Şöyle ki: "Beni memleketimden kovmaya hakkınız yok. Ben Kazak kökenliyim ve Kafkaslıyım. Bu topraklar Rusya'nındır. Maiyetimdeki asker ise büyük Rus ordusunun bir cüz'üdür. Binâen-aleyh çıkmayacağım. Ancak siz kendinizin ne olduğunu bilmiyorsunuz. Şimalî Kafkasya'da hakkı tasarruf iddia ederken Brest-Litovsk Muahedesini, Türklerin de sizinle beraber muhabere ettiklerini hatırlamıyorsunuz. Türklerin kendi memleketlerine hayrı olmadıktan sonra size hiç olmaz. Haberiniz yok mudur ki; İngiliz topları Çanakkale yakınında patlıyor. Filistin ve Suriye kâmilen istilâ edildi. Binâen-aleyh azamî olarak iki haftaya kadar Türklerin kâmilen buralardan çekileceği muhakkaktır. Ol vakit yalnız kalacaksınız ve bir şey yapmaya kudretiniz olmayacaktır. Binâen-aleyh ben sizin bir arkadaşınız ve iyiliğinize çalışır bir vatandaşınız olmak sıfatıyla size teklif ederim ki, geliniz sizinle konuşalım. Size ve bize iyi olan şeyleri görüşelim. Ondan sonra istediğinizi yapmakta muhayyersiniz. Bu mektubuma 18 Ekim 1918 tarihine kadar cevap isterim. Eğer cevap alamazsam yazdıklarımın makbule geçmediğini anlayarak Derbent'in istirdadı için hareket edeceğim. Derbent'te ne kadar asker mevcut olduğunu ve neler yapmakta bulunduğunu ben pekâlâ biliyorum." (36)

Anlaşılan Biçerakov Rusya'nın durumunu 1917 Bolşevik İhtilâli'nden önceki durum gibi görmek istemektedir. Bunda kendisinin Çar rejimi yanlısı ve Bolşevik rejimi karşıtı olmasının etkisi vardır. Olayların henüz yatışmadığı Rusya'da hâlâ eski rejimin geri getirilebileceğine dair ümitleri vardır. Diğer yandan Biçerakov'un savaşın gidişatını iyi takip ettiği, savaşın sonucuna ilişkin değerlendirmesinden anlaşılmalıdır. Türk kuvvetlerinden kendi kuvvetini üstün görmeye gayret etse de değişik milletlerden meydana gelmiş, sayıları ancak 5000 civarında olan askerlerinin harp kabiliyeti Türk askerleriyle mukayese edilemezdi. Kaldı ki bu askerleri bir millî idealde değil, İngilizlerin parasal desteği ve ekonomik çıkarları sebebiyle bir arada tutulabilmektedir. Diğer bir husus ise; Askerlerin Bolşevik cereyanından etkilenecek disiplinsizliğin baş göstermesidir. Bu yüzden Derbent'e karşı taarruza geçerek burayı tekrar ele geçireceğine ilişkin sözleri tümüyle blöf ve gözdağıdır. Şurası da bir gerçek ki; Gerek Bakû önlerindeki muharebelerde, gerekse Dağıstan'da yapılan muharebelerde Biçerakov Türk birlikleri karşısında topluca kesin netice getirecek bir çarpışmaya girmeye cesaret edememiş ve mütemadiyen bir geri çekilme taktiği içinde olmuştur. Bazen

(36) a.g.e.; s.111.

başlattığı karşı taarruzlar derhal Türk birlikleri tarafından kırılmış ve geriye atılmıştır. Biçerakov'u bu şekilde savaşmaya zorlayan sebeplerin başında, askerlerine güvenememesi, işgal ettiği bölgeler milislerin baskısı altında olduğundan buralarda asker bulundurmaya mecbur olması ve bir ihtimalde Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kaybedeceğini anlayarak, askerlerinin hırpalanmasına engel olmaya çalışmasıdır. Mektubundan da anlaşıldığı üzere, İngilizlerin isteği ile Osmanlı kuvvetlerinin buraları kısa sürede boşaltacağına inanmaktadır ki, öyle de olacaktır. O takdirde Dağıstan ve hatta Bakû'yü tekrar işgal edebilmek için elinde topluca kuvvet bulundurmaya zorundadır.

Kuzey Kafkas Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef, bu mektuptan dolayı hissettiği tedirginlikte haksız değildir. Çünkü Osmanlı Devleti 30 Ekim'de imzaladığı Mondros Mütarekesi gereği, Kafkasya'da bulunan birliklere buraların tahliyesi için emir verecektir.

Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef'in Albay Biçerakov'dan Dağıstan'ı boşaltması yolundaki bu isteği reddedilmesine rağmen, ultimatunun bitim tarihi olan 20 Ekim tarihine kadar taarruza geçilmedi. 20 Ekim'de sabaha karşı başlayacak taarruzda Türk kuvvetleri üç grup halinde tertiplenmişti. 15. Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'in komutası altında hareket edecek olan Kuşatma Grubu'nda; 38. Alay, 56. Alay'dan iki tabur, 107. Alay'dan 1. Tabur ve 42. Süvari Bölüğü ile 8 toptan oluşan bir topçu bataryası bulunuyordu. Cepheden ilerleyecek olan grupta ise Grup Komutanı Yarbay Fazıl Bey'in komutasında 107. Alay'dan 2. ve 3. Taburlar, 13. Alay'dan 46. Tabur ve 5 toptan oluşan bir topçu bataryası ile bir zırhlı tren bulunuyordu. Derbent Grubu'nda ise; Grup Komutanı Yarbay Saaddettin Bey'in emrinde bir milis taburu ile bir top bulunmakta olup, Derbent'e yapılabilecek bir çıkarma hareketine engel olması görevi verilmiştir.(37)

Taarruz plânına göre, Kemah'ta toplanacak olan Kuşatma Grubu Zeydiyan-Kocuh üzerinden Camîkent istikametine ilerleyerek, Hanmehmet Kale'de bulunduğu tahmin edilen Biçerakov kuvvetlerinin gerisine sarkarak kuzeye kaçmalarına engel olacaktı. Cephe Grubu da Kuşatma Grubu'yla koordineli olarak hareket ederek, demir yolu istikametine taarruza geçerek kuşatma tamamlanıp çember içine düşecek olan Biçerakov kuvvetlerinin imha veya esir edilmesi sağlanacaktı. Iraklı askerlerden meydana gelen 107. Alay'da disiplin zayıf olduğundan, bu grubun sevk ve idaresini bizzat Yusuf İzzet Paşa üzerine almıştı. (38) Taarruz, çok soğuk bir havada başlamıştı. Kuşatma Grubu dağlık ve ormanlık arazide patikalardan çok zor şartlarda ilerleyerek saat 10.30'dan önce Kocuh yakınlarına ulaşmıştı. Bu durumda Kazak keşif kolu çevirme hareketinin yapıldığını anlayarak, durumdan esas birlikleri haberdar etmiş, böylece 600 kişilik bir kuvvet Hanmehmet Kale'ye doğru çekilmeye başlamıştı. Cepheden taarruza geçen 107. Alay'ın çok ağır ilerlediği görüldü. Kuzeyden ilerleyen zırhlı tren karşısında, Cephe Grubu'nun elinde bulunan zırhlı tren bir varlık gösteremeyerek

(37) Berkok; s.81.

(38) a.g.e.; s.81. Süleyman İzzet; s.120-121.

geri çekildiği için, cepheden başlatılan taarruzdan umulan sonuç elde edilememiştir. Eğer cepheden başlanan taarruz hızla gelişmiş olsaydı, 600 civarındaki Biçerakov kuvveti Hanmehmet Kale'de kuşatılıp imha veya esir edilebilirdi. Ancak fırsat kaçırılmış, 22 vagonu dolduran bu askerler rahatça Hanmehmet Kale'nin kuzeyine çekilmişlerdir. Bu sefer de Camikent'te kuşatma fırsatı çıkmıştı, ancak Yusuf İzzet Paşa'nın zırhlı tren ve denizden iki savaş gemisinin ateş etmesi sebebiyle çok ihtiyatlı olarak hareket etmesi yüzünden bu fırsat da değerlendirilmemiştir. 107. Alay Ağni İstasyonu'ndan ancak bir kilometre kadar kuzeye ilerleyebilmişti. Öğleden sonra 42. Süvari Bölüğü ve 38. Alay'dan bir tabur yarım saatlik bir çarpışmadan sonra, Camikent'i zapt etmeyi başarmış, ancak burada bulunan Biçerakov kuvvetleri trenle kuzey istikametinde çekilmişlerdi. Kuşatma Grubu 20 Ekim harekâtıyla 30 kilometrelik bir mesafe katetmişti. İstihbarat raporlarından anlaşıldığı kadarıyla, bu günkü muharebelerde trenle çekilenler hariç, 1000 kadar piyade, 250 süvari ve bir zırhlı trenden meydana gelen bir kuvvetle çarpışılmıştı. 20 Ekim gecesi herhangi bir çatışma olmayıp, 21 Ekim ise çok yorulmuş olan askerlerin istirahat etmesiyle geçmiştir. 22 Ekim harekâtında mevcut grup tertiplenmesinde herhangi bir değişiklik yapılmayarak, soğuk, sisli ve yağmurlu bir havada yürüyüşe geçilmişti. Cephe Grubu'nun 200-300 metre yakınına kadar sokulan zırhlı trenine karşı gece fundalıklar arasına, trene 500 metre mesafeye iki top yerleştirilmişti. Türk topçusunun baskın ateşine maruz kalan zırhlı tren isabet alarak 107. Alay cephesinden süratle uzaklaşmıştı. Bununla birlikte zırhlı trenle temas kaybedilmemiş ve böylece 107. Alay'ın ilerleyişi temin edilmişti. 15. Piyade Tümeni karşısına çıkan Biçerakov kuvvetlerini geriye atarak 107. Alay'ın bulunduğu Kayakent'e kadar ilerlemeyi başarmıştı. 15. Piyade Tümeni buradan ilerleyişine devam ederek Yeniboynak civarında Biçerakov kuvvetlerini yenip Yeniboynak İstasyonu'nun güneyini zapt etmişti. 42. Süvari Bölüğü bu günkü muharebede çok enerjik hareket etmiş ve Gubden'in güneyinde Kazak süvarilerini yenerek, 2 topla birlikte bir cephaneye arabası ele geçirmişti. 22 Ekim harekâtı sonunda Kayakent zapt edilerek Yeniboynak-Gubden hattına kadar ilerleme kaydedilmişti. (39)

23 Ekim sabahı yapılan keşif sonunda Yeniboynak Köyü'nde ve köyün batı ve kuzey sırtlarında bir kısım Biçerakov kuvvetinin bulunduğu anlaşıldı. Bunların birleşmelerine fırsat verilmeden imha edilmesi amacıyla, bu istikamette taarruza geçilmesi kararlaştırıldı. Taarruzu 38. ve 56. Alaylar gerçekleştireceklerdi. Kısa zamanda başarıya ulaşan taarruz sonunda, Yeniboynak-Katıntav hattı ele geçirildi. Harekât öğleden sonra da sürdürülerek saat 16.00'da Boynak İstasyonu, Yeniboynak Köyü ve Şera Dağı tamamen ele geçirilmiş oldu. (40)

24 Ekim'de ileri harekâta devam edilmiş olup, edinilen istihbarattan Biçerakov kuvvetlerinin esas kısmının Petrovsk'a (İncikale) çekilmiş oldukları anlaşılmıştır. 25 Ekim'i birlikler dinlenerek geçirmişlerdi. 26 Ekim'de yürüyüşe tekrar geçilerek Manas suyuna kadar ilerleme kaydedildi. Biçerakov'un Kazakları

(39) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-103. Berkok; s.83-85.

(40) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-103. Süleyman İzzet; s. 140-141.

Petrovsk'a çekilirlerken Manas Köprüsü'nü ateşe verip, demir yolunun bir kısmını tahrip etmişlerse de köprü fazla hasara uğramadan söndürülmüştü. 27 Ekim'de Tarki İstasyonu istikametinde ilerleme sürdürülmüş, istasyonda üç dolu trenle bir zırhlı trenin bulunduğu görülmüştür. Bu sırada iki bölük kadar Kazak askerine rastlanarak kısa bir çarpışma sonunda kaçmaları sağlanmıştı. Tarki Dağı'na dolayısıyla Petrovsk'a düzenlenecek harekât için elde bulunan topçu kuvveti yeterli görülmediğinden Yusuf İzzet Paşa "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanlığı'ndan seri dağ obüs bataryası istemişti. (41)

Petrovsk Harekâtı'na kadar Biçerakov'un ileriye sürmüş olduğu kuvvetlerle muharebe edilmiş, Biçerakov bütün kuvvetleriyle kesin sonuç alınabilecek bir muharebeye girmemişti. Bu yüzden Türk birlikleri Biçerakov kuvvetlerini fazla zorlanmadan geriye atmaya başarmışlardı. Ancak bu sefer, 15. Piyade Tümeni ve milislerden teşkil edilen Albay Akif Bey komutasındaki Millî Tümen, sayı üstünlüğü ve savunma avantajı bulunan Biçerakov'un bütün kuvvetleriyle karşılaşacaktı. Çünkü Albay Biçerakov bütün kuvvetlerini Tarki Dağı ve Petrovsk'ta toplamış bulunuyordu. Bakû'den kaçan Ermeni ve Rus askerleri de buraya gelmişlerdi. Hatırlanacağı üzere Bakû'ye karşı iki tünden fazla bir kuvvetle taarruz edilmişti. Diğer yandan Bakû taarruzuna katılan Türk birliklerinin mevcutları ateş desteği, cephane ikmali ve arazinin durumu çok daha müsaitti. Oysa Petrovsk Taarruzu, bir tümenlik bir kuvvetle olumsuz arazi ve iklim şartlarında gerçekleştirilecekti. Lojistik destek de son derece zayıftı. Sayıca üstün olan Biçerakov'un diğer bir avantajı da, denizden iki savaş gemisinin, zırhlı tren ve zırhlı otomobillerin ateş desteğine sahip olmasıydı. Petrovsk'un zapt edilebilmesi için şehre hâkim olan Tarki Dağı'nın işgal edilmesi gerekiyordu. Tarki Dağı'nda Biçerakov birliklerinin kritik noktaları tutmuş olmaları ve kuvvetli bir biçimde tahkim etmiş olmaları, harekâtın kolay olmayacağını gösteriyordu.

Buna karşılık Türk tarafının üstünlüğü; Türk askerinin sahip olduğu kahramanlık ve şimdiye kadar kazandığı başarılarla sağladığı kuvvet ve hâkimiyet idi. Bu manevî kuvvetle yüksek askerî kabiliyet ve güven en büyük güç unsuru idi. Türk askerinin bütün olumsuz şartlara rağmen morali yüksek ve muharebeyi kazanacağına dair güveni tamdı. Petrovsk Harekâtı'nda Kuzey Kafkas Ordusu 15. Piyade Tümeni ve Millî Tümen olmak üzere iki grup halinde teşkil edilmişti. Millî kuvvetlerin elinde bulunan silâhların çeşitli markalarda olması, cephane temininde sıkıntı yaratmıştı. (42)

20 Ekim'den itibaren Petrovsk istikametinde 7 gün süren takip ve muharebelerle Biçerakov kuvvetlerinin hemen tamamı Petrovsk'a çekilmiş ve şehrin kapısı niteliğindeki Tarki Dağı'nda savunmaya geçmişlerdi. 27 Ekim'de Petrovsk şehri Kuzey Kafkas Ordusu birliklerince güney ve batıdan tamamen

(41) a.g.a.; TAR Koll, K.1, D.1, F.1-103. Süleyman İzzet; s.154.

(42) Berkok; s.86-87.

kuşatılmıştı. Yine bu sırada Dağıstan'ın önemli şehirlerinden biri olan Timurhan Şûra millî kuvvetler tarafından ele geçirilmişti. (43)

Petrovsk'un ele geçirilmesi Kuzey Kafkas Cumhuriyeti açısından hayati öneme haizdi. Burada Albay Biçerakov 4-5 bin kişilik bir kuvvetle durumunu muhafaza ettiği sürece Dağıstan'ın geleceği devamlı bir tehlike içinde olacaktı. Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin bir askerî değer taşımayan milis kuvvetlerinden başka bir askerî dayanağı bulunmuyordu. Bu yüzden hükûmetin ülke üzerindeki nüfuzu son derece sınırlı idi. Bu sebeple Biçerakov Petrovsk'ta bulunduğu sürece devletin bağımsızlığını sürdürmesi âdeta imkânsızdı Dağıstan'ın Biçerakov kuvvetlerince tehdit altında bulundurulması Azerbaycan'ın güvenliğini ve bağımsızlığını da tehlikeye sokabilirdi. Bu yüzden Biçerakov kuvvetlerinin Petrovsk'tan bir an önce çıkarılıp devletin kuzey sınırının tehlikeden arındırılarak emniyet altına alınması gerekmekteydi. Olayın ciddiyetine binaen, Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından beş gün sonra Petrovsk Muharebelerinin sürdüğü günlerde "Kafkas İslâm Ordusu"ndan, şehrin bir an önce zapt edilmesi için iki piyade alayı kadar bir kuvvetin, cesur bir tümen komutanının emrine verilerek bir haftaya kadar Petrovsk Cephesi'ne gönderilmesini istemişti. (44)

27 Ekim'de Petrovsk'u kuşatarak Tarki-Atlıboyun hattına kadar ilerleyen 15. Piyade Tümeni, 4 Kasım tarihine kadar bu hatta kaldı. Yapılan keşiflerden Biçerakov kuvvetlerinin, Tarki Dağı ile Hazar Denizi arasında kalan ovayı çeşitli engeller ve dikenli tel engellerle iyice tahkim ettikleri anlaşıldı. Aynı zamanda bu cepheye 15 top mevzilenirilmiş olup, zırhlı tren ve zırhlı otomobillerde böyle düz bir arazide yapılacak taarruza karşı Biçerakov kuvvetlerinin başarıyla kullanabilecekleri etkili silâhlardı. Ovoidan Petrovsk'a yapılacak taarruzda 15. Piyade Tümeni'nin sağ kanadı denizden savaş gemilerinin ateşine rahatlıkla maruz kalabilirdi. Bu şartlar altında Petrovsk'a ovoidan yapılacak bir taarruzun başarı şansı yok denecek kadar azdı. Bu sebeple taarruzun, Ağaçağıl'dan Tarki Dağı istikametine yapılmasına Kuzey Kafkas Komutanlığı tarafından karar verildi. (45) Bu plânlamaya göre 15. Piyade Tümeni taarruz çıkış hattı olan Ağaçağıl'dan hareket ederek 2362 rakımlı tepe ile 1579 rakımlı tepe arasındaki gedikten geçerek Petrovsk'u zapt edecekti. (46) Taarruzun yapılacağı mevki çıkılmayacak kadar sarp olmamasına rağmen en büyük güçlük bütün arazinin sık ve dikenli fundalıklarla örtülü olmasıydı. Öyle ki bazı yerlerde fundalıklar tamamen hareketi önleyecek derecede tabii engel teşkil etmekteydi. (47)

Dağıstan'da büyük fedakârlıklarla sürdürülen bu harekâtla Petrovsk kurtarılmaya çalışırken, İstanbul'da önemli siyasî gelişmeler yaşanmıştı. 8 Ekim 1918'de İttihat ve Terakki Partisi iktidardan çekilmek zorunda kalmış, yeni

(43) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3826, D.35, F.2.

(44) a.g.a.; BDH Koll., K.3823, D.14, F.14-1.

(45) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-102.

(46) Süleyman İzzet; s.188-189.

(47) Berkok; s.87.

hükûmeti Ahmet İzzet Paşa kurmuştu. Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin ilk icraatı ise savaşa son veren Mondros Mütarekesi'ni imzalamak olmuştu. (48) Mütarekenin imzalandığı günlerde Suriye Cephesi tamamen çökmüş, Şam, Hama, Halep, Hatay İngilizlerin eline geçmişti. Albay Biçerakov mütarekenin imzalanmasını haber almış olacak ki, Türk askerlerinin moralini bozmak ve onları savaştan soğutmak için; "Barış yapıldı daha niye savaşıyorsunuz?" mealinde Türkçe ve Arapça bildirimler hazırlamıştı. Bu bildirimlerden 107. Alay dışında kalan birlikler pek etkilenmemiş olmasına rağmen, büyük kısmı Iraklı olan 107. Alay subay ve erleri üzerinde savaşma şevki açısından fena bir etki bırakmıştı. (49)

5 Kasım'da başlaması kararlaştırılan Petrovsk Taarruzu'na 15. Piyade Tümeni'nden 1700 muharip piyade ve Milis Tümeni'nden 2000 milis askeri iştirak edecekti. Esas taarruzu gerçekleştirecek olan 38. ve 56. Alayların toplam asker sayısı 1067 kişi idi. Piyadenin ateş desteği olarak 40 makineli tüfek ile 13 topu bulunmakta idi. (50)

F. TARKİ DAĞI MUHAREBELERİ (KROKİ: 9)

Dağıstan Harekâtı'nda son durak olan Petrovsk'un ele geçirilmesi için, Tarki Dağı'nı savunan Biçerakov kuvvetlerinin buradan sökülüp atılması gerekiyordu. Bu maksatla Binbaşı Mehmet Fehmi Bey komutasındaki 56. Alay'ın bir baskınla 2362 rakımlı tepeyi ele geçirmesi plânlanmıştı. Bundan sonra da Binbaşı Nuri Bey komutasındaki Mürettep Alay (107. Alay 2. Tabur ile Makineli Tüfek Bölüğü ve 13. Alay 46. Tabur'dan oluşmuştu) 56. Alay'ın ve topçu ateşinin desteğiyle 1579 rakımlı tepeyi ele geçirecekti. Neticede iki tepe arasındaki gedikten geçilerek Petrovsk'a ulaşılabilecekti. 56. Alay'ın baskın taarruzu 5 Kasım sabahı başladı. Ancak havanın çok soğuk ve sisli olması, fundalık arazinin süratle ilerlemeye engel olması sebebiyle 56. Alay saat 05.00'de ulaşması gereken hedefine ulaşamamıştı. Ancak 56. Alay 2. Tabur saat 06.00'ya doğru 2362 rakımlı tepeye 400 metre kadar yaklaşabilmişti. Türk taarruzunu sezen Biçerakov kuvvetleri taarruz birlikleri üzerine şiddetle ateşe başlamışlardı. Taarruz istikameti olan Tarki Dağı'nın güney yamaçları oldukça dik ve kayalık bir yapıya sahipti. Ağaçsızdan Tarki Köyü'ne uzanan patikada ancak tek sıra halinde ilerlemek mümkün olabiliyordu. Patikanın yanları duvar gibi dik olduğundan askerler bu yamaçları tırmanarak tepeye doğru ilerlemek zorunda kalmışlardı.

Havanın aydınlanmasıyla topçular Tarki Dağı'nı ve geçit veren gediği ateş altına almışlardı. Buna rağmen kayadan bir duvar arkasına mevzilenen Biçerakov'un askerleri yukardan aşağı; tüfek, makineli tüfek, tüfek bombası ve bomba topları ile Türk birlikleri üzerine yoğun bir ateşe başlamışlardı. Hatta büyük kaya parçalarını Türk birliğinin üzerine yuvarlayarak, onun tepeye tırmanmasına engel olmaya çalışmışlardı. Biçerakov kuvvetinin gedik civarında 56. Alay 2. Tabur'u durdurmakla meşgul olması, 56. Alay 1. Tabur'dan bir

(48) Kurat; s.575.

(49) Süleyman İzzet; s. 172, 190.

(50) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3828, D.41, F.14, 14-1. Süleyman İzzet; s.173.

bölüğün büyük bir fedakârlık ve cesaretle bu sarp araziye tırmanarak 2362 rakımlı tepe civarına çıkmasına fırsat vermişti. Bu hâkim tepenin zapt edilmesi, gediği almaya çalışan 2. Tabur'a yan ateşle destek vereceğinden son derece önemli idi. Bu yüzden Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey 1. Tabur'un tamamen 2362 rakımlı tepeye yönelmesini emretmişti. 56. Alay'a takviye olarak ihtiyatta bulunan 38. Alay 3. Tabur da verilerek, taarruz genel bir hücumla dönüştürülmüştü. Bunun sonunda 2362 rakımlı tepenin güneyine çıkılmış ve saat 10.15'ten itibaren tepeyi savunan kuvvet çekilmek zorunda bırakılmış ve saat 11.00'e doğru gedik zapt edilerek burayı savunan kuvvetler tamamen püskürtülmüştü. (51) Bu çarpışmada bir Rus subayı esir edilmiş olup, 3 makineli tüfek, 1 bomba topu ile çok miktarda cephane ele geçirilmişti. Esir edilen subayın ifadesinden Albay Biçerakov'un Petrovsk mıntikasında 4000 askeri olduğu ve Tarki Dağı'nı 1500 askerin savunduğu anlaşılmıştı. Yine Tarki Dağı'nı savunan kuvvetlerde çok sayıda makineli tüfek, bomba topu ile muhtelif çaplarda 15 topun bulunduğu da öğrenilmişti. Bu kuvvete karşı Tarki Dağı'na taarruz eden Türk birliklerinin miktarı 900 piyadeden ibaretti. İki tarafın açıkça görülen kuvvet dengesizliğine rağmen 56. Alay insan üstü bir gayretle, hedefi olan 2362 rakımlı tepeyi zapt etmiş ve stratejik açıdan elde ettiği bu avantajla Mürettep Alay'a top ve makineli tüfekle yan ateşi desteği sağlayarak Mürettep Alay'ın saat 12.30'da 1579 rakımlı tepeyi ele geçirmesine yardımcı olmuştu. Böylece 2362 ve 1579 rakımlı hattın güneyi tümüyle işgal edilmişti (52)

56. Alay ile Mürettep Alay zapt edilen bu tepelerde savunmalarını güçlendirmeye çalıştıkları sırada, Biçerakov kuvvetleri 1579 rakımlı tepeye karşı bir taarruz başlattılar. Bu taarruza Hazar Denizi'nde bulunan iki savaş gemisi ve Petrovsk elektrik santrali civarında konuşlandırılan uzun menzilli toplar da yoğun bir ateşle destek sağlamıştı. Bu ani taarruz karşısında 1579 rakımlı tepeyi savunun Mürettep Alay, mevzilerini terk ederek Ağaçağıl istikametine doğru dağınık bir vaziyette çekilmeye başlamıştı. Bu çekiliş 56. Alay 2. Tabur'u zor durumda bırakmış ve bu tabur taarruz eden kuvvetlerin yan ateşine hedef olmuştu. Şiddetle devam eden muharebede 2. Tabur son bomba ve kurşununu attıktan sonra oldukça fazla zayıyat vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu çarpışmada; Çanakale, Romanya, Bakû ve Derbent Muharebelerinde kendilerini kanıtlayan Sabri ve Aziz adlı iki bölük komutanı atılan bir bombanın etkisiyle parçalanarak şehit olmuşlardı. Mürettep Alay'ın 1579 rakımlı tepeyi ve 56. Alay 2. Tabur'un Tarki Dağı gediğini terk etmek zorunda kalmalarına rağmen, 56. Alay 1. Tabur 2363 rakımlı tepeyi büyük bir kahramanlık ve cesaret sergileyerek yoğun baskı ve ateş altında bulunmasına rağmen, terketmemişti. (53) Alay komutanları kaybedilen yerlerin yeniden zapt edilmesi konusunda ümitsizliğe kapılmalarına rağmen ta başından beri muhabereyi başarıyla sevk ve idare eden 15. Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey, çarpışmaların halen yoğun bir biçimde cereyan ettiği ön saflarda çarpışmalara katılarak, oraya buraya dağılan askerleri tümen

(51) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-102. Süleyman İzzet; s.192-198.

(52) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-102. Süleyman İzzet; s.199.

(53) Süleyman İzzet; s.203.

komutanlığı flâması altında toplamayı başarmıştı. Durumun bu şekilde fenalaşmasına rağmen, cephelerinde önemli bir hareket olmadığı halde, ne Millî Tümen'den ne de Dağıstan Müfrezesi'nden 15. Piyade Tümeni'ne bir yardım ulaşmamıştı. Yarbay Süleyman İzzet Bey dağılan askerleri toplayarak yeniden taarruz düzenine sokmayı başarmıştı. 15. Tümen'den ihtiyatta olan 38. Alay karşı taarruza dahil edilmiş ve saat 17.00'den sonra gedik yeniden ele geçirilmişti. Sabaha kadar devam eden çarpışmalarda insan üstü bir fedakârlık gösterilerek, 1579 rakımlı tepe dahil Tarki Dağı'nda stratejik önemi bulunan bütün mevkiiler 15. Tümen'in kontrolüne geçmişti. Tarki Dağı'nda tutunma şansını kaybeden Biçerakov kuvvetleri bozgun halinde dağın doğu yamaçlarına çekilmişlerdi. Bütün gün ve gece devam eden çarpışmalar çok zor şartlarda sürdürülmüş, dondurucu soğuk altında yapılan muharebeler yüzünden asker iki gün boyunca uyku yüzü görmemişti. İlaş ve su temininde büyük sıkıntılar yaşanmış, yaralılar tarif edilemez zorluklar altında omuzlarda taşınmıştı. (54)

5 Kasım muharebelerinde savundukları kritik mevzileri kaybeden Biçerakov kuvvetleri, Tarki Dağı'nın doğu yamaçlarına mihlanıp kalmışlardı. Bu sırada "Kafkas İslâm Ordusu"ndan istenmiş olan dağ obüs bataryası cepheye gelmiş olup, mevziye sokulmuştu. Biçerakov kuvvetlerinin takviye alarak karşı taarruza geçmelerine fırsat vermemek ve onlara son darbeyi vurmak için 6 Kasım saat 09.00'dan itibaren yeniden harekâta başlanarak, 1 kilometre kadar ilerleme kaydedilmişti. Biçerakov kuvvetleri saat 13.30'da 38. Alay Cephesi'ne, saat 15.00'den sonra 107. Alay 2. Tabur Cephesi'ne karşı taarruza geçmek istemişse de, Türk birliklerinin karşı taarruzu ile büyük zayıat vererek geri çekilmişlerdir. Bu çarpışmalarda ön saflarda bulunan 15. Tümen Komutan'ı Yarbay Süleyman İzzet Bey ayağından yaralanmıştı. Tarki Dağı'ndan ümidini kesen Biçerakov kuvvetleri bozgun halinde Petrovsk'a çekilmişlerdi. Türk birlikleri cephe hâkimiyeti ele geçirdiklerinden, artık Petrovsk'un zapt edilmesi son derece kolaylaşmıştı. Zaferle sonuçlanan 6 Kasım muharebeleri aynı zamanda Dağıstan'da yaklaşık bir aydan beri devam eden çarpışmaların da sonu olmuştu. Kazanılan bu son zaferle Dağıstan Biçerakov kuvvetlerinin işgalinden kurtarılmıştı. 5-6 Kasım muharebelerinde 5 subay şehit olmuş, 10 subay yaralanmıştı. Er zayıatı ise, 113 şehit ile 318 yaralıdan ibarettir. Bütün Dağıstan Harekâtı müddetince cereyan eden muharebelerde ise, 15. Piyade Tümeni'nden 192 şehit, 362 yaralı ve 20 gaip olmak üzere 574 zayıat verilmiştir. (55)

(54) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3828, D.41, F.14, 14-1. a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-102. Süleyman İzzet; s.204-205.

(55) Berkok; s.93, 101.

İki taraf arasında bu tarihte herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir. Bu arada İtilâf Devletleri'nden bazı temsilciler ile Yusuf İzzet Paşa ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef arasında görüşmeler başlamıştır. İtilâf temsilcileri; Türkiye ile İtilâf Devletleri arasında mütarekenin imzalandığını bildirmişler, ancak bu doğrultuda İstanbul'dan bir haber alınmadığından bunun başvurulmuş bir hile olabileceği düşünülmüştü. Gerçeği öğrenmek için İstanbul ile irtibat sağlanmaya çalışılmıştır. Diğer yandan Türk Heyeti, İtilâf Heyeti'ne Petrovsk Cephesi'nde Biçerakov kuvvetleri ile Kuzey Kafkas Cumhuriyeti kuvvetlerinin çarpıştıklarını belirterek, mütareke yapılmış bile olsa, bunun harekâtı engelleyecek bir hukukî nitelik taşımayacağı bildirilmiştir. Bu arada mütarekenin imzalandığı, İstanbul kaynaklı haberlerle de doğrulanmıştır. Petrovsk'tan gelen İtilâf temsilcilerinin teklifleri Kuzey Kafkas Hükûmeti'nin siyasetine de uygun olduğu için, ikinci bir emre kadar harekâtın durdurulmasına karar verildi. Ancak yönelebilecek herhangi bir saldırıya karşı da karşılık verilecekti. Bununla birlikte Biçerakov kuvvetlerinin iki gündür süren muharebelerde çok sayıda ölü ve yaralı vermeleri nedeniyle Türk birliklerine karşı harekete geçmeleri mümkün görülüyordu. Aksine Biçerakov, Petrovsk'a karşı yönelebilecek bir Türk taarruzundan çekindiği için, kuvvetlerini şehirden çekmenin telâşi içine girmişti. (56) Böyle olmakla birlikte, Türk birliklerinin Petrovsk'a girmesi hususunda Yusuf İzzet Paşa'dan bir emir alınmamıştır. Petrovsk'u zapt etmek için insan üstü bir fedakârlıkla günlerdir savaşan kahraman Türk subay ve erleri, şehrin hemen yanı başında bulunmalarına rağmen şehre giremedikleri için üzüntü ve kızgınlık duyuyorlar, Biçerakov'un buradaki silâh ve mühimmatı rahatça kaçırmaya seyirci kalmayı hazmedemiyorlardı. Kaldı ki Petrovsk'a girilerek muharebelerde amaçlanan noktaya ulaşılmış olunacaktı. Diğer taraftan, günlerdir açık arazide şiddetli soğuk altında bulunan asker yorulmuş, sıtma vakaları artmıştı. Bu zor şartlardan kurtularak bir an önce sıcak kışlalara yerleşmeyi arzu ediyordu. Yusuf İzzet Paşa İtilâf temsilcileriyle yapılmakta olan görüşmelerin sonuna geldiğini ve şehri teslim etmeyi kabul ettiklerini bildiren bir yazıyı 15. Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey'e gönderdiği sırada, 8 Kasım'da Petrovsk'tan gelen bir heyet Süleyman İzzet Bey'le görüşerek; Biçerakov'un şehri tahliye ettiğini, vapurlara binerek kaçmak üzere olduklarını bildirmişlerdi. Yine aynı gün saat 14.00'de ahaliyi temsilen bir heyet Süleyman İzzet Bey'e gelerek; Biçerakov'un Petrovsk'u boşalttığını ve şehirde yağmanın başladığını, şehre kuvvet gönderilerek asayişin sağlanmasını istemişlerdi. Bunun üzerine Süleyman İzzet Bey, kendisi yaralı olduğu için 15. Tümen'i 38. Alay Komutanı Fahrî Albay Selim Bey'in emrine vererek Petrovsk'a göndermişti. Muzaffer 15. Tümen büyük bir düzen ve disiplin içinde bando eşliğinde saat 16.30'da Petrovsk'un büyük caddesinden geçerek konaklayacağı güneydeki kışlalara gitmişti. Petrovsk

(56) a.g.e.; s.94

Garnizon Komutanlığı'na 107. Alay Komutanı Fahrî Albay Fazlı Bey getirilmiş, alınan tedbirlerle asayiş ve emniyet sağlanmıştı. Biçerakov'un denizden düzenleyebileceği bir saldırıya karşı şehrin uygun yerlerinde topçu bataryaları mevzilendirilmişti. Herhangi bir olaya meydan vermemek için milis kuvveti Petrovsk'un dışında tutulmuştu. (57)

6 Kasım'da cereyan eden çarpışmalarda ayağından yaralanan 15. Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey, 9 Kasım'da otomobille Petrovsk'a gelerek kendisi için hazırlanan eve yerleşmişti. Daha sonra başta Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef olduğu halde Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, Kuzey Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Albay Akif Bey, Millî Komite Başkanı Danyal Bey ve halktan temsilciler gelerek Süleyman İzzet Bey'i ziyaret etmişlerdi. Bu sırada hükümet konağı önünde toplanan halka 15. Tümen bandosu konser veriyordu. Millî Komite Başkanı Danyal Bey Süleyman İzzet Bey'e hitaben yaptığı konuşmada; "Siz Cumhuriyetimizin kurulması için büyük hizmetlerde bulundunuz. Cesaret ve yiğitliğinizi her yerde ispat ettiniz. En nihayet bizzat Tarki Dağı'ndaki muharebelerde en ön saflarda bulunarak ve yaralanarak bize İncikale'yi (Petrovsk) başışladınız. Biz sizi ilelebet unutmayacağız" dedikten sonra bu günün hatırası olarak komite tarafından verilmesi kararlaştırılan değerli bir kılıcı Süleyman İzzet Bey'e takdim etmiştir. Yine aynı görüşmede Kuzey Kafkas Komutanı Yusuf İzzet Paşa, Süleyman İzzet Bey'i öven, başarılarını takdir eden bir konuşmadan sonra üçüncü dereceden kılıçlı Osmanlı nişanı ile altın liyakat madalyası takmıştı. Süleyman İzzet Bey'in teklifi üzerine 15. Tümen'in bütün subay ve erlerinin çeşitli şekilde taltif edilmesi kabul edilmişti. (58)

10 Kasım'da Petrovsk'un savunması ve asayişi için şehirde 56. Alay ile 53. Çeçen ve 43. Dağıstan Süvari Birliği bırakılmış, 107. Alay Petrovsk'un 20 kilometre batısındaki Kumterkale Köyü'ne, 38. Alay Tarki Köyü'ne ve topçular ise Atlıboyn mevkiine nakledilmişlerdi. Biçerakov ve askerlerinin içinde bulunduğu 41 nakliye gemisinin Petrovsk'dan hareket ederek 18 mil güneyde bulunan Boynak açıklarında durması, halkta korku ve paniğe yol açarak iç kısımlara çekilmelerine sebep olmuştu. Ancak durum tetkik edildiğinde, Biçerakov'un herhangi bir çıkarmaya yeltenmediği anlaşılmıştı. Petrovsk'ta Biçerakov'dan arta kalan silâh ve cephane Kuzey Kafkas Komutanlığı Karargâhı'nın bulunduğu Timurhan Şûra'ya nakledilmişti. Tarki Dağı Muharebesi'nde şehit düşen askerler defnedilmiş, yaralılar ise Timurhan Şûra'da kurulan 15. Tümen Hastahanesi'ne nakledilmişlerdi. (59)

Dağıstan toprakları, 8 Kasım'da Petrovsk'un kurtarılmasıyla işgalci Biçerakov kuvvetlerinden temizlenmişti. Bu tarih aynı zamanda Türk kuvvetlerinin Kafkasya'yi tahliye etmeye hazırlandığı tarihti. Yani, Türk askerinin sağladığı kısa süreli güvenlik ortamında Kuzey Kafkas Cumhuriyeti, kökleşme ve müesseselerini oluşturma fırsatı bulamamış, Türk birliklerinin bölgeden çekilmesinden sonra,

(57) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-102. Süleyman İzzet; s.219-220.

(58) Süleyman İzzet; s.221-222.

(59) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.1124, D.421, F.56. Süleyman İzzet; s.223.

Çarlık yanlısı Denikin kuvvetleriyle, Kızılordu'nun mücadele alanı haline gelmişti. Pişimaho ve Mikâil Halilov'un kurduğu hükümetler de bu buhranlı ortamda esaslı bir icraat yapamamış, ordu kurma teşebbüsünde başarılı olunamamıştı. Başbakan Halilov Ruslarla anlaşma girişiminden bir netice elde edemedi ve Dağıstan Millî Meclisi dağıldı. (60) Mayıs 1919'da Kuzey Kafkas Cumhuriyeti, Bolşevik yönetime karşı savaştan General Denikin tarafından yıkıldı. 30 Mart 1920'de General Denikin Kızılordu karşısında mağlup olunca, Dağıstan'da yeniden Sovyet yönetimi iş başına geldi ve 20 Ocak 1921'de Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. (61)

II. TÜRK BİRLİKLERİNİN DAĞISTAN VE AZERBAJCAN'I TAHLİYE ETMESİ

Bulgaristan'ın savaştan çekilmesinin ardından Almanya ile Osmanlı Devleti de İtilâf Devletleri nezdinde mütareke zemini aramaya başlamışlardı. Tâlât Paşa Almanya seyahatinden sonra her şeyin kaybedildiğini açıkça görmüştü. Bu durumda mütarekenin yeni bir hükümet tarafından imzalanması gerektiğini düşünerek, 8 Ekim 1918'de hükümetin istifasını Padişah'a sundu. Ancak geleneğe uygun olarak yeni hükümet kurulana kadar Tâlât Paşa Hükümeti işleri yürütmeye devam etmişti. Ahmet İzzet Paşa'nın 19 Ekim 1918'de hükümeti kurmasıyla; Enver Paşa, Tâlât Paşa ve Cemal Paşa fiilen iktidardan uzaklaşmış oldular. Bu şekilde İttihat ve Terakki Partisi'nin damgasını vurduğu bir dönem kapanmış oldu. İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidardan uzaklaşmasıyla İstanbul basınında ve özellikle Ermeni ve Rum gazetelerinde Enver, Tâlât ve Cemal Paşalar hakkında çok sert ve suçlayıcı yazılar çıkmaya başlamış, onlara düşman bir kamu oyu yaratılmaya çalışılmıştı. Bu ortamda Tâlât Paşa ve Enver Paşa'nın Türkiye'de emniyet içinde yaşayamayacakları görüşü gündeme gelmiş, güvenlikleri açısından memleketten ayrılmalarının doğru olacağı, kendilerine en yakın arkadaşları tarafından telkin edilmeye başlanmıştı. Enver ve Tâlât Paşalar memleketten ayrılmaya istekli olmamalarına rağmen, özellikle Kara Kemal Bey'in bu hususta ısrar etmesi, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın da ayrılmalarının iyi olacağı yolunda görüş belirtmesi onları memleketten ayrılmaya ikna etmişti. Enver ve Tâlât Paşalar ile birlikte İttihat ve Terakki'nin önde gelen sekiz lideri 1/2 Kasım gecesi Sivastopol'a gitmek üzere bir Alman torpidosuna binerek macera dolu ve bazıları için de sonu ölüm olacak olan yolculuğa çıkmışlardı. (62)

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk işi, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak oldu. Yirmibeş maddeden oluşan Mondros Mütarekesi'nin Kafkaslarla ilgili olan 11. Maddesi şu hususları ihtiva ediyordu: "İran'ın Şimâlîgarbî kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce itâ edilen emir icra edilecektir. Maverâ-yi Kafkas'ın Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden, kısm-ı

(60) Türk Ansiklopedisi; c.12, s.192.

(61) Ana Britannica; c.9, s.238.

(62) Kurat; s.574-583.

mütebâkîsi müttetikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek, talep olursa tahliye edilecektir.” Yine aynı bölgeyi ilgilendiren 15. maddede ise şu hususlar yer alıyordu: “Bil-cümle hudut-u hadidiyeye İtilâf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında Hükûmet-i Osmaniye'nin taht-ı murakabesinde bulunan Maverâ-yi Kafkas hudut-u hadidiyesi aksamı dahildi. İş bu Kafkas hududu serbest ve tam olarak İtilâf memurları taht-ı idaresine vaz edilecektir. Ahalinin ihtiyacının temini nazar-ı dikkate alınacaktır. İş bu maddede Batum'un işgali dahildir. Hükûmet-i Osmaniye Bakû'nün işgaline mu'teriz bulunmayacaktır.” (63)

Bu şekilde Mondros Mütarekesi'nin 11. Madde'siyle Kuzeybatı İran'da (Tebriz, Hoy, Culfa ve Rumiye) ve Brest-Litovsk Anlaşması ile elde edilen yerlerin dışında kalan Kuzey ve Güney Kafkasya'da bulunan Osmanlı birliklerinin buraları tahliye etmeleri karar altına alınmıştı. Zaten bu bölgelerin boşaltılması Ahmet İzzet Paşa'nın Şark Orduları Grubu Komutanı'na gönderdiği 21 Ekim tarihli emirle istenmiş bulunuyordu. Bu emrin 6. maddesinde şöyle deniliyordu: “9. Ordu İran'ı ve Brest-Litovsk Muahedesi'yle Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiş olan, yani bu muahede hilâfına olarak işgâl edilmiş olan bilcümle araziyi tahliye edecektir. Tahliye hakkındaki teferruat bilâhare bildirilecektir.”

İtilâf Devletleri tarafından Mondros görüşmelerinde yetkili kılınan Amiral Calthorpe, görüşmeler esnasında Türk birliklerinin bütün Kafkasya'yı boşaltmasını talep etmişti. Ancak, Osmanlı Heyeti; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarında yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Türk ve Müslüman olduğunu belirterek, bu isteğe karşı çıktı. Zira bu sancaklarda o zaman 300.000 Türk ve Müslüman'a karşı 60.000 Hristiyan yaşıyordu. Bu yüzden buraların geleceğine bir İtilâf Heyeti'nin yerinde inceleme yapmasından sonra karar verilmesi kararlaştırıldı. Şayet gerekiyorsa bu sancaklar ondan sonra tahliye edilecekti. Ancak İngilizler bu üç sancağın nüfusunu, tarihî ve kültürel durumunu bildikleri için böyle bir incelemeyi çıkarları açısından mahzurlu görerek, mütareke hükümleri hilâfına Kasım 1918'de irtibat subayı Yarbay Murphy vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne bir nota verdiler. Bu notayla; Bütün Türk birlikleri ve elemanlarının 1914 Türk-Rus sınırının gerisine çekilmesi ve Elviye-i Selâse dahil bütün Kafkasya'nın tahliye edilmesi isteniyordu. Bu istek karşısında Başkomutanlık Kurmay Başkanı Cevat Paşa, buraların boşaltılma işinin kış sonuna bırakılmasını İngilizlerden talep etmiş, ancak bu konuda ümitli olmadığı için 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılması için her an hazır olunması gerektiğini bildirmişti. (64)

Mütarekenin 15. Madde'siyle Osmanlı hudutları dahilindeki ve güney Kafkasya'daki bütün demir yolları İtilâf subaylarının kontrolü altına giriyordu. Böylece Güney Kafkasya'nın denetimi daha rahat sağlanmış olacaktı. Batum ve

(63) ATASE Arşivi; İSH Koll., K.51, D.198, F.1.

(64) Tevfik Bıyılıoğlu; “Mondros Mütarekenamesi'nde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar” Belleten, c.XXI, s.84 (Ekim 1957) den Ayrı Basım, Ankara, 1957, s.572-575.

Bakû'nün işgaline Osmanlı Devleti'nin rıza göstermesiyle bu denetim daha da sağlamlaştırılacaktı.

Görüldüğü gibi Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. Maddeleriyle Kuzeybatı İran'da ve Kafkasya'da bulunan Osmanlı birliklerinin bu bölgeleri tahliye etmeleri bir emrivaki olarak kabul ettirilmişti. Aynı zamanda 11. Madde'ye ek olarak verilen nota ile Brest-Litovsk'la kazanılan Elviye-i Selâse de Türkiye'den koparılıyordu. Mütareke hükümlerini bozarak ve aşarak yapılan bu tecavüzler ileride Türkiye'yi paylaşmaya yönelik daha büyük haksızlıkların yapılabileceğinin ilk göstergesi niteliğinde idi. Batum ve Bakû'yü İtilâf Grubu'nun bölgeye en yakın üyesi olan İngilizlerin işgal etmesi yakın bir ihtimaldi. Böylece Osmanlı Devleti, "Kafkas İslâm Ordusu"nun harekâtıyla Kafkasya'da elde ettiği avantajları yitirdiği gibi, Elviye-i Selâse'yi de boşaltmak zorunda kalıyordu. Bu şekilde İngilizler Osmanlı Devleti'nin üstün olduğu tek cephe olan Kafkas Cephesi'nden, savaştan Osmanlı birliklerini uzaklaştırarak bölgenin kontrolünü ellerine geçirmişlerdi. Diğer taraftan büyük çoğunluğu Türk ve Müslüman olan Elviye-i Selâse'den Türk birlikleri çekilmek zorunda bırakılarak, Ermenilere de yeni ufuklar açılmış oluyordu.

30 Ekim'de imzalanan Mondros Mütarekesi, haberleşme vasıtalarının yetersiz olması sebebiyle Kafkasya'da birkaç gün sonra duyuldu. Mütarekenin muhtevası Azerbaycan ve Dağistan'da tam olarak bilinmiyordu. Bu yüzden herkes ümit ve iyimserlik içinde günlük görevlerini yapıyordu. Mütareke şartlarının ağır olduğunu gösteren ilk gelişme, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın 21 Ekim 1918 tarihli emriyle ortaya çıktı. Bu emirle; Şark Orduları Grubu ile birlikte "Kafkas İslâm Ordusu" ve Kuzey Kafkas Ordusu'nun lağv edildiği ve Kafkasya'da bulunan Türk birliklerinin bu bölgeyi 24 Ekim'den itibaren altı hafta zarfında tahliye edecekleri bildiriliyordu. Bununla beraber, isteyen subay ve erlerin Azerbaycan ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti devletlerinin hizmetine girebilecekleri belirtiliyordu. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın bu emrini Nuri Paşa Petrovsk Cephesi'ne ancak 11 Kasım'da ulaştırmıştı. Bu emre göre "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa Azerbaycan Ordusu Komutanı, Kuzey Kafkas Ordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa ise Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Ordusu Komutanı sıfatıyla görevlerini sürdürmeye devam etmişlerdi. (65)

Azerbaycan ve Dağistan ordularında görev yapmaya hevesli çok sayıda subay ve er çıkmıştı. Bu görevi kabul eden subay ve erler, ilgili devletle üç yıllık bir kontrat imzalayacaklar ve bu kontrat bir yıldan önce iptal edilemeyecekti. (66) Ancak 27 Ekim tarihli Harbiye Nezareti'nin emri doğrultusunda 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın verdiği emirle mevcut durum tamamen değiştirilmişti. 9. Ordu'nun emrinde; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da hiçbir Osmanlı subay ve eri ile silâh ve cephanenin kalmayacağı, 30 Aralık tarihine kadar buraların tamamen boşaltılacağı, kalanlar hakkında kanunî takibatın yapılacağı

(65) Süleyman İzzet; s.337. Berkok; s.95. Tevfik Ercan; Türk İstiklal Harbi - I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basım Evi; Ankara, 1992, s.226.

(66) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-101. Süleyman İzzet; s.223, 240, 241.

bildirilmişti. Bu son emirle Nuri ve Yusuf İzzet Paşaların Azerbaycan ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Ordu Komutanlıklarında kalmaları imkânsız olduğundan, derhal Azerbaycan ve Dağıstan'da bulunan birliklerin tahliyelerine başlanmıştı. (67)

9. Ordu'dan alınan emir gereği Osmanlı birliklerinin tahliyesine önce Petrovsk Cephesi'nden başlanması kararlaştırıldı. Nuri Paşa tahliyenin en geç 14 Kasım akşamına kadar bitirilmesi gerektiğini, gecikildiği takdirde İngilizlerden pek çok uygunsuz hareketin yönelebileceğini Yusuf İzzet Paşa'ya bildirdi. (68) Dağıstan'da tahliyenin nasıl gerçekleştirileceği hususunu, Nuri Paşa Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Efendi vasıtasıyla Süleyman İzzet Bey'e gönderdiği emirle açıklıyordu. Buna göre; Önce Petrovsk Cephesi'ndeki birliklerin nakliyesine hemen başlanacak ve nakliye faaliyetini 15. Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey idare edecekti. Nuri Paşa, asker, silâh ve cephanenin nakliyesi için trenlerin Bakû'den kuzeye gönderileceğini de bildiriyordu. (69)

Nuri Paşa'nın bu emrini Yusuf İzzet Paşa'ya ileten Süleyman İzzet Bey ondan: "15. Piyade Tümeni benim emrimdedir. Nuri Paşa karışamaz. Ben size tahliye için gereken emri veririm" (70) cevabını aldı.

Yusuf İzzet Paşa'nın bu şekilde alingan davranışı 15. Piyade Tümeni'nin sevkîyatını geciktirmiş ve güçleştirmişti. Nuri Paşa belirttiği üzere 15. Piyade Tümeni'ni nakledecek trenleri Manas Köprüsü'ne göndermiş, ancak Yusuf İzzet Paşa'nın sert muamelesi karşısında, Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Efendi, getirdiği trenleri boş olarak kendiliğinden geriye götürmüştü. Böylece 15. Tümeni Bakû'ye götürecektir vasıtadan mahrum olunmuştu. Oysa Petrovsk'tan Bakû'ye uzanan demir yolu Manas Deresi üzerindeki köprü'nün geçişe elverişli olmamasından dolayı kesintiye uğradığından, birliklerin Petrovsk'tan kısa bir mesafede bulunan Manas Deresi'ne yürüyüp derenin karşısında bekleyen Kafkas İslâm Ordusu'nun tahsis ettiği trenlere binmesiyle nakliyat kısa sürede zahmetsizce tamamlanmış olacaktır. Ancak Yusuf İzzet Paşa'nın böyle olağanüstü bir durumda emir komuta hususundaki alinganlığı buna imkân vermemişti. (71) Yusuf İzzet Paşa nakliyat konusunda belki en son muhatap olunacak kişi olan Enzeli'deki İngiliz Generali Thomson ile nakliyatın süresinin uzatılması konusunda gereksiz yazışmalarda bulunmuştu. Yusuf İzzet Paşa General Thomson'dan ağır bir cevap almış olmalı ki, 15. Tümen Komutanı'na 24 Kasım'da gayet morali bozuk bir vaziyette nakliyatın 27 Kasım'a kadar tamamlanması hususunda emir vermişti. (72) Manas Köprüsü tamir edilerek geçişe hazır hale getirildiği için, 15. Tümen Petrovsk'tan hareket ederek 26 Kasım'da Derbent'e gelmişti. Aynı gün tümen karargâhını taşıyan tren tümen bandosunun çaldığı veda marşları ve Derbent halkının gözyaşları arasında Haçmaz istikametine hareket etmişti. Yaklaşık birbuçuk ay

(67) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-101. Süleyman İzzet; s.248-249. Berkok; s.95.

(68) a.g.a.; BDH Koll., K.3828, D.41, F.26.

(69) a.g.a.; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-101.

(70) Süleyman İzzet; s.237.

(71) a.g.e.; s.238-239.

(72) a.g.e.; s.245.

evvel zapt edilen ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti'nin ilân edildiği şehir olan Derbent, hüznü bir şekilde geride bırakılmıştı. (73) 15. Tümen Karargâhı 29 Kasım'da Gence'ye ulaşmış olup, aynı gün tümenin son kademeleri Bakû'nün hemen batısında bulunan Balacari İstasyonu'na gelmişti. (74)

Mütareke gereği, Bakû İngiliz işgaline gireceğinden, İngiliz Generali Thomson, Nuri Paşa'dan şehrin 17 Kasım tarihine kadar tahliyesini istemişti. General Thomson, Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın; tahliye için sürenin çok az olduğu, bu yüzden 26 Kasım'a kadar uzatılması yolundaki ricalarını reddetti. General Thomson, Nuri Paşa'ya bir ultiimat vererek 17 Kasım'a kadar Osmanlı birliklerinin Bakû'den çekilmesini ve şehrin teslimini istemiştir. (75)

İngilizlerin Bakû'yü işgal etmeleri Almanya ve Avusturya'yı da yakından ilgilendiriyordu. Adı geçen devletlerin konsoloslarına bir yazı gönderilerek; Bakû'nün 17 Kasım'da İngilizlere teslim edileceği, dolayısıyla İngilizlerin şehirde bulunan Alman ve Avusturyalıların buradan ayrılmalarını ve konsoloslukların kapatılmasını istedikleri bildirildi. Aksi takdirde şehirde kalacakların tutuklanacakları haber verildi. (76) 16 Kasım tarihine kadar asayişin sağlanması için ayrılan 13. Kafkas Alayı dışındaki bütün Osmanlı birlikleri Gence'ye gitmek üzere Bakû'den ayrılmışlardı. 17 Kasım'da 13. Kafkas Alayı, General Thomson komutasındaki İngiliz birliğine şehri teslim ettikten sonra halkın gözyaşları arasında hüznü bir uğurlama ile Gence'ye gitmek üzere Balacari İstasyonu'na çekilmişti. (77)

29 Kasım'da Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerinin komuta heyeti Gence'de toplanmış bulunuyordu. Burada 15. Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey ile karşılaşan Nuri Paşa ona; "Hoşgeldiniz, vaziyetinizi takdire şayan bir şekilde başardınız" demişti. Gence Belediyesi Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'dan ayrılması münasebetiyle büyük bir ziyafet vermişti. Yemekte, Belediye Başkanı ve diğer Azerbaycanlı yetkililer Türk Komuta Heyeti'ne teşekkürlerini bildirmişler ve Ahmet Ağaoğlu çok manalı bir konuşma yapmıştı. Ağaoğlu komutanlara hitaben yaptığı konuşmada; "Azerbaycan'a gelen Türk ordusunu erkek ve Azerbaycan'ı kıza benzetmiş, bu erkek ve kızın birleşmesinden bir çocuğun doğduğunu belirterek, bu çocuğu Osmanlı Devleti'nin bir anne şefkatiyle besleme ve büyütmeğe ahtettiğini belirtmişti." Törende Nuri Paşa da Turancılığa temas eden bir konuşma yapmıştır. Törende en manalı konuşmayı Süleyman İzzet Bey yapmış ve Azerbaycanlı yetkililere hitaben; Yollarda gelirken hiçbir şehit mezarı görmediğini, belki bu şehitlerin hâlâ kırlarda bulunduğunu belirterek, şehitlerin bir an evvel toplanıp müsait yerlere defnedilmesini istemiştir. Bu şehitler içinde hiç olmazsa subayların isimlerini ve fotoğraflarını birliklerinden temin ederek, memleketinizin istiklâli uğruna şehit olan bu kahramanları

(73) a.g.e.; s.249-250.

(74) ATASE Arşivi; TAR Koll., K.1, D.1, F.1-102.

(75) a.g.a.; BDH Koll, K.3828, D.41, F.26-5, 26-1.

(76) a.g.a.; BDH Koll., K. 3828, D.41, F.26-11.

(77) a.g.a.; BDH Koll., K.3828, D.41, F.26-12, 26-13

müstakbel tarihinize geçiriniz, demiştir. Süleyman İzzet Bey bunu bilhassa Belediye Başkanı'ndan istemiş, Belediye Başkanı da bu isteği yerine getireceğine dair söz vermiştir. (78)

Bakû'yü zapt ederek Azerbaycan'ın başını giyotinden kurtaran Anadolu Mehmetçiğinden binlercesi bu uğurda şehit olup, Türklüğe yeni bir siyasî vücut bağışlamışlardır. Maddeten unutulmuş, fakat manen bütün kalplerde gömülü bu kahraman şehitler, yalnız Bakû'de değil, Nahçıvan, Karabağ, Şemahi ve Gence'den Bakû'ye kadar uzanan Azerbaycan topraklarında yatmaktalar. Bu aziz şehitlerin mezarları kutsal bir mabet gibi ziyaretgâh haline getirilmiştir. Bu kahramanların Azerbaycan'da bıraktığı izi Mehmet Emin Resulzade şöyle ifade etmiştir: "Evet Azerbaycan'ın her cihetinde şairin tasvir ettiği sarmaşıklı bir mezar bulursanız ki, kızlar, gelinler tarafından ziyaretgâh haline konulan bu mezar, kardeş imdadına koşan Türk mezarıdır." (79)

9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'dan alınan bir emirle; Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerinden 5. ve 15. Tümenlerin Batum'a, 36. Tümen'e bağlı olan birliklerin ise Gümrü'ye sevk olunacağı bildiriliyordu. Gümrü'ye trenle nakliyatın yapılamaması hâlinde Akstafa'dan yürüyüşle Delican'a, buradan Karakilise yolu ile Gümrü'ye gelebileceği belirtiliyordu. (80) Azerbaycan'daki Osmanlı birliklerini tahliye etmekle görevli Albay Mürsel (Bakü) Bey (fahri rütbelere kaldırıldığı için paşa denilmemiştir) bu emir gereği 15. ve 5. Tümenleri Batum'a ve 36. Tümen kadrosunda bulunan 106. ve 107. Alayların Gümrü'ye sevk edilmesi işine başladı. İngilizler bir an evvel Türk birliklerinin Azerbaycan'ı tahliye etmelerini istiyorlardı. Fakat trenlerin düzensiz işlemesi, Gürcistan Hükûmeti'nin ve istasyon memurlarının düşmanca tavırları yüzünden trenler alıkonarak çeşitli güçlükler çıkarılıyordu. Bu durum da nakliyatın gecikmesine neden oluyordu. 9. Ordu'nun, nakliyatın en son olarak 20 Ocak 1919 tarihine kadar tamamlanması yolundaki emri üzerine Albay Mürsel Bey nakliyatı buna göre yeniden tanzim etmiş, birliklerin ilgili yerlere tamamen sevk edilmesinin ardından kendisi de son kafilere birlikte Batum'a gelmişti. Böylece Azerbaycan'ın tahliyesi işlemi tamamlanmış oluyordu. (81)

İngilizler Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesi kapsamında bulunan Batum'u 24 Aralık 1918'de işgal ettiler. Hemen sonra Batum'un sivil yönetimine de el koyan İngilizler, şehirde Osmanlı etkinliğini ortadan kaldırdılar. İngilizler Batum'dan başka Kars ve Ardahan sancaklarının da İngiliz birlikleri tarafından işgal olunacağını bildirerek, Osmanlı Devleti'nden buranın boşaltılmasını istediler. Osmanlı birlikleri Ocak 1919 sonlarına doğru Batum, Kars ve Ardahan'ı boşalttılar ve buralar savaşız İngilizlerin işgaline girdi. Mütareke hükümlerine aykırı olmasına rağmen bu sancaklarda Osmanlı sivil yönetimine de son verildi.

(78) Süleyman İzzet; s.251-252.

(79) M.Emin Resulzade; Azerbaycan Cumhuriyeti, Şehzadebaşı Efkâf-ı İslâmîyye Matbaası, 1923-1925, s.67.

(80) ATASE Arşivi; BDH Koll., K.3828, D.41, F.26-6.

(81) a.g.a.; BDH Koll., K.1, D.1, F.1-100.

Ana işgal bölgelerinden uzak olan bu yerlerde uzun süre kalmaları mümkün olmadığından, İngilizler buraları belli amaçlara yönelik olarak işgal etmişlerdi. İngiliz birliklerinin buralardan çekilmeleri üzerine, 26 Ağustos 1919'da Kars Ermenilere, Batum ise 7 Temmuz 1920'de Gürcülere bırakıldı. (82)

Mondros Mütarekesi hükümleri içinde üç sancağın işgali söz konusu olmadığı halde, İngilizler imza ettikleri anlaşmayı bu şekilde çiğnemek ve bozmak suretiyle devlet ciddiyeti anlayışlarını da göstermiş bulunuyorlardı. İngilizler Osmanlı Devleti'nin savaş sonunda tek avantajlı buldukları Kafkasya'dan Türk birliklerini uzaklaştırmak, mütareke hükümleri hilâfına Elviye-i Selâse'yi işgal etmek, burada görevli bazı birlik komutanlarını tutuklamak suretiyle Türk itibar ve şerefini kırmaya, Kafkasya'da kazanılan başarıyı silmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı bu haksız davranışlara karşı Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin durumu idare eder bir tutum içinde bulunması, onları daha fazla cesaretlendirmiş, Türkiye'yi yeni haksızlıklara ve oldu bittilere maruz bırakmıştır.

(82) Bıyıkhoğlu; s.579. Türk İstiklâl Harbi-I Mondros Mütakeresi ve Tatbikatı, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1992, s.239-240.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda savaştığı cepheler içinde Kafkas Cephesi'nin ayrı bir önemi ve yeri vardır. Çünkü Enver Paşa'nın daima içinde kutsal bir ülkü olarak muhafaza ettiği Türk dünyasını ayağa kaldırma ve onlarla bütünleşme yolu, bu cepheden geçmekte idi. Amacına ulaşabilmek için 1914 yılı sonlarında başlattığı Sarıkamış Harekâtı; zamanlama yanlışlığı, birtakım taktik ve stratejik hataların yapılması nedeniyle hüsrana uğramıştı. Bu harekâta 3. Ordu'nun en değerli elemanları kaybedilmiş ve bundan istifade eden Rus kuvvetleri, 1915 baharında saldırıya geçerek Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü işgal etmişlerdi. 1917 yılının yaz aylarına kadar devam eden muharebelerde Rus ordusu belirgin bir üstünlük kurmuştur. Ancak 1917 yılında Rusya'da yaşanan sosyal ve ekonomik sıkıntıların bir patlama noktasına gelmesiyle Rus toplumunda, ekonomisinde ve ordusunda çok şiddetli bir deprem yaşandı. Her şeyi alt üst eden bu depremin dışa yansıyan ilk önemli etkisi, Rusya'nın büyük tavizler vererek savaştan çekilmesi olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, 1711 Prut Savaşı'ndan uzun yıllar sonra tarihî bir fırsat yakaladı. Brest-Litovsk Anlaşması ile Doğu Anadolu kazanıldıktan başka, 40 yıl sonra Elviye-i Selâse anavatana katılmış oluyordu. Gerçi buraların zapt edilmesi için Ermenilerle epey bir mücadele yapılmıştı ama, Türk ordusu bu engeli fazla zorlanmadan ve yıpranmadan aşmayı başarmıştır.

Rusya'nın çok zayıf olduğu bu dönemden faydalanmak gerekiyordu. Enver Paşa'nın beklediği fırsatı nihayet tarih ona bahşetmişti. Ancak bu fırsatın tarihi, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu düşünürsek pek uygun değildir. Böyle olmakla birlikte Enver Paşa diğer cephelerde yaşanan gerilemeye rağmen Kafkas Cephesi'ni güçlendirmeyi izlediği siyasetten dolayı zorunlu görüyordu. Çünkü ileride yeniden büyük bir tehlike olarak ortaya çıkması muhtemel olan Rusya'ya karşı şimdiden gerekli tedbiri almakta sonsuz faydalar vardı. Bu sebeple Türkiye ile Rusya arasında Kafkas Türklerinin meydana getireceği bir "İslâm Devleti" kurmak için harekete geçmekte tereddüt etmedi. Zira Kafkasya'dan gelen haberler, harekete geçmek için durumun son derece uygun olduğunu gösteriyordu. Diğer yandan harekete geçmeyi zorunlu kılan başka önemli sebepler de vardı. Şöyle ki: Dağılan Rus ordusunun mirasına konan Ermenilerin Azerbaycan'da yaptıkları zulüm ve katliamlar tahammül sınırını aşmıştı. Dağıstan ise Bolşevik cereyanına açık halde idi. Çürük bir temele inşa edilmiş ve merkezi Tiflis'te olan Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu'nda Ermeni ve Gürcülerin sözü geçiyordu. Bu konfederasyonda daha fazla toprak ve nüfusa sahip olan Azerbaycan Türklerinin, yönetimde önemli bir ağırlıkları bulunmuyordu. Lenin tarafından Bakû petrolünün Rusya'ya akışını devam ettirme görevi verilen ve olağanüstü yetkililerle Kafkaslar'a gönderilen Ermeni asıllı Kızıl Şef Şaumyan Bakû'ye hâkim olmuş ve burada kurduğu Sovyet, Taşnakçı Ermenilerin de açık desteği ile

Azerbaycan Türkleri üzerinde korkunç bir baskı unsuru haline gelmişti. Şaumyan'ın teşkil ettiği Bolşevik birlikler Bakû ve çevresiyle yetinmeyerek tüm Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için batı istikametinde kan dökerek ilerlemeye başlamışlardı. Bu duruma Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu seyirci kalarak, bir bakıma yapılan katliamları onaylıyordu. Bu şartlar altında Konfederasyon'da kalmanın anlamsız olduğunu gören Azerbaycanlı liderler, bağımsız bir Azerbaycan'ın kurulmasına zemin hazırlamak için gerek Trabzon Konferansı'nda, gerekse Batum Konferansı'nda açıkça Osmanlı Devleti'nden yana bir tavır almışlardı. Azerbaycan ve Dağıstan topraklarına musallat olan Ermeni ve Bolşevik işgalcilerin buralardan sökülüp atılması gerekiyordu ve bunu yerel kuvvetlerin başarması mümkün görülüyordu. Bu nokta da Osmanlı askerî yardımı şart olmuştu. Bu maksatla başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere, Azerbaycan ve Kuzey Kafkas liderleri yardım hususunda Enver Paşa'dan gerekli teminatı almışlardır. Enver Paşa Azerbaycan ve Dağıstan'a yapılacak harekât önünde Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu'nu bir engel olarak görüyordu. Bu yüzden bu organizasyon, Batum görüşmelerinde Türk Heyeti'nin yaptığı siyasî baskının da etkisiyle dağılmış ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti ilân edilmiştir. Osmanlı desteğine güvenen Kuzey Kafkas liderleri de 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'ni ilân etmişlerdir.

Yukarıda anlattığımız Kafkasya'da oluşan siyasî, askerî ve sosyal yapı ve bilhassa askerî şartlar, Kafkas Harekâtı'nın bir an önce başlamasını icap ettiriyordu. Bu durumu göz önüne alan Enver Paşa ön hazırlıklara başlanması için, 1918 Şubatı'ndan itibaren gerekli emirleri vermişti. Enver Paşa'nın düşüncesi; Ferikliğe yükselmesini sağladığı üvey kardeşi Nuri Paşa'nın başında bulunduğu bir subay heyeti teşkil ederek, onları yerli halktan kuvvetler teşkil etmek üzere Kafkasya'ya göndermekti. Bizzat Osmanlı kuvvetlerinin Kafkasya'da başlatacakları harekâta değil, İtilâf Devletleri'nin müttefikimiz Almanya'nın cephe alacağı daha önceki yazışma ve görüşmelerden bilindiğinden, bu harekâtın milis kuvvetler tarafından yapılmasına karar verilmiştir. Türk subaylarının teşkil edeceği bu kuvvete ise "Kafkas İslâm Ordusu" adının verilmesi uygun bulunmuştur. Böylece harekât bizzat o memleketler halkının Ermenilere ve Bolşeviklere karşı verdikleri bir bağımsızlık mücadelesi niteliği kazanmış olacaktı. 25 Mayıs 1918'de karargâh subaylarıyla birlikte Gence'ye gelen Nuri Paşa, bir süre inceleme yaptıktan sonra gerek Azerbaycan ve gerekse Dağıstan'ın içinde bulunduğu vahim durumu görerek, buraların kurtarılmasının milislerce gerçekleştirilemeyeceğini anladı. Çünkü bu insanlar uzun yıllar askerlik mesleğinden uzak tutuldukları için meydana getirdikleri az sayıdaki kuvvetler askerî açıdan bir değer ifade etmiyordu. Savaşın sonlarına yaklaşıyordu ve mevcut durum süratle hareket etmeyi gerektiriyordu. Zira Bolşevik Ermeni ve Rus kuvvetleri Gence'ye çok yakın bir mesafede bulunan Gökçay mevkiine kadar ilerlemiş bulunuyordu. Bu yüzden askerî ve siyasî durum son derece nazikleşmişti. Nuri Paşa; üzerine aldığı görevi yerine getirebilmesi için acilen düzenli bir birliğe ihtiyacı olduğunu belirterek, 3. Ordu Komutanlığı'ndan iyi donanımlı bir tümenin cepheye gönderilmesini istedi. 5. Kafkas Tümeni'nin Gökçay Cephesi'ne ulaşması ile çarpışmaların seyri değişmiş,

Bolşevik Ermeni ve Rus kuvvetlerinin ilerlemeleri durdurulmuştur. Karşı taarruza geçen “Kafkas İslâm Ordusu” bir ay süren muharebelerden sonra Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetlerini, çıkış noktaları olan Bakû’ye sürmeyi başarmıştır.

Şunu da belirtmekte yarar vardır; bütün Azerbaycan Harekâtı süresinde “Kafkas İslâm Ordusu”nun önünde en büyük engel olarak Almanya görülmektedir. Bu da Enver Paşa’nın Almanya’ya bu bölgede güvenmemekte haklı olduğunu ortaya koymuştur. Bakû petrollerini tek başına eline geçirmeyi amaçlayan Almanya, harekâtın durdurulması için Enver Paşa’ya yoğun baskılarda bulunmuştur. Alman baskılarından bunalan Osmanlı Genelkurmayı, cepheye takviye birlik ve cepheye göndermekte zorlanmış, bu da harekâtın, plânlandığı süreden daha uzun bir sürede sonuçlanmasına neden olmuştur. 5 Ağustos’ta başlanan Birinci Bakû Taarruzu’nun başarısızlıkla sonuçlanmasının en büyük nedeni, cepheye yeteri kadar asker ve cephanenin gönderilememesidir. Bununla birlikte Enver Paşa ahde vefanın en güzel örneğini vermiş ve bütün baskılara göğüs gererek harekâtı sonuna kadar devam ettirme kararlılığını göstermiştir. Nitekim savunması 1500 İngiliz askeriyle takviye edilen Bakû, Türk taarruzu karşısında bir varlık gösterememiş ve şehir 15 Eylül’de asıl sahiplerinin eline geçmiştir.

İngiltere’nin esas amacı; Kuzey İran’da bulunan İngiliz Kuvvetleri Komutanlığı vasıtasıyla Kafkaslar’da nüfuz sahaları elde etmektir. Bu maksatla Enzeli’yi üs olarak kullanarak Bakû petrolleri denetimi altına alınacaktı. İkinci Bakû Taarruzu öncesinde, Bakû yönetiminin yardım talebini memnuniyetle kabul etmişti. Ancak Türk askerinin azim ve muharebe kudreti karşısında hezimete uğrayan 39. İngiliz Tugayı, kurtuluşu gemilere binerek Enzeli’ye firar etmekte bulmuştur. Türk taarruzunu durdurmakta başarısız kalan bu İngiliz birliğinin Komutanı General Dunsterville görevinden alınarak yerine General Thomson atanmıştı. İkinci Bakû Taarruzu ile İngilizler şehirden uzaklaştırılarak Azerbaycan Cumhuriyeti tabii başkentine kavuştuğu gibi, devlet de belirsiz bir geleceğe sürüklenmekten kurtarılmıştır. 28 Mayıs’ta istiklâlini ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti gerçek istiklâlini Bakû’nün zapt edildiği tarih olan 15 Eylül’de elde etmiştir.

Bu gün dahi Azerbaycan’ın bağıında bir çıban başı olarak onu rahatsız eden Karabağ Ermenileri, o dönemde Antranik’in etrafında birleşerek Karabağ’ın esas sahibi olan Türklere karşı terör ve katliamlarda bulunuyorlardı. Gelen raporlardan anlaşıldığına göre; Ermenilerin bu hareketleri her an genel bir soykırıma dönüşebilecek bir nitelik arz ediyordu. Karabağ’ın durumu Azerbaycan’ın istiklâlini gölgeleyen bir husustu. Azerbaycan’ın bu köşesini kurtarmak için Albay Cemil Cahit (Toydemir) Bey’in emrine iki alay verilmiştir. Yaklaşık bir ay süren harekât neticesinde başta Şusa olmak üzere Karabağ’ın büyük bölümünde emniyet sağlanmış ve Antranik’in faaliyetleri kısıtlanmıştır. Bu kadar kısa bir sürede elde edilen bu başarılı sonuç, takdir edilmesi gereken bir gelişmedir. Mondros Mütarekesi ile Türk kuvvetlerinin harekâtı durdurulmamış olsaydı, Karabağ Türklerinin durumu şüphesiz daha da iyileştirilmiş olurdu.

“Kafkas İslâm Ordusu”nun gerçekleştirdiği Kafkas Harekâtı'nın bir safhasını da Dağıstan Harekâtı meydana getirmiştir. Bolşeviklerin ve Albay Biçerakov kuvvetlerinin işgali altında bulunan Dağıstan'ın kurtarılmasıyla Kafkas Cephesi'nde cereyan eden muharebeler sona ermiştir. Dağıstan Harekâtı için görevlendirilen 15. Piyade Tümeni, bir ay boyunca kadro mevcudunun çok altında olduğu halde, kendisinden sayı ve silâh bakımından üstün kuvvetlerle savaşımıştır. Bu muharebeler çetin iklim ve tabiat şartlarında cereyan etmesine rağmen, Türk birliklerinin zaferleriyle sonuçlanmıştır. 15. Tümen Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'in sevk ve idarede gösterdiği dirayet, kazanılan zaferde büyük rol oynamıştır. Derbent'in kurtarılmasıyla Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti burada ilân edilerek çalışmalarına başlamıştır. Petrovsk'un kapısı konumunda bulunan Tarki Dağı'nda, dondurucu soğukta muharebeler yapılmıştır. Bu muharebeler az bilinmesine rağmen, Türk askerinin cesaret, metanet, azim ve kahramanlığının en üst seviyede tezahür ettiği çarpışmalardır. Tarki Dağı'ndan atılan Biçerakov kuvvetleri Petrovsk'ta tutunamayarak Dağıstan topraklarını terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Böylece Dağıstan arazisi buraya musallat olan istilâci unsurlardan temizlenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşıldığı bir dönemde, Kafkas Harekâtı'nın isabetli bir karar olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Ancak bu olayı o zamanın şartları içinde değerlendirdiğimiz takdirde birtakım sonuçlara ulaşabiliriz. Bu gün Kafkaslar da yaşanan olayların bir benzerinin, o dönemde daha genel bir şekilde cereyan ettiğini hatırlamakta fayda vardır. Ordusu ve silâhı olmayan Azerbaycan ve Kuzey Kafkas Türkleri Ermeni, Çarcı ve Bolşevik Rusların ağır baskıları altında yaşamaya çalışıyorlar ve bu baskılar yer yer katliama dönüşüyordu. İngilizlerin bol para ile satın aldığı Albay Biçerakov Kazak askerleriyle Bakû Cephesi'nden ayrıldıktan sonra Dağıstan'ın önemli şehirlerini işgal etmişti. Zalimliği ile ünlenen Albay Biçerakov Dağıstan'da aynı zamanda diriltmeye çalıştığı Çarlık rejiminin temsilcisi gibi hareket ediyordu. Bolşevik Ermeni ve Rusların 18 Mart 1918'de Bakû'de gerçekleştirdikleri katliamda 12.000 Türk öldürülmüştü. Karabağ'da ve Azerbaycan'ın diğer yerlerinde faaliyet gösteren Ermeni çeteleri, binlerce Türkü öldürmüşlerdi. Doğu Türklüğüne karşı son derece hassas olan Enver Paşa, bu tablo karşısında sürekli yardım feryatlarının yükseldiği Kafkasya'ya savaşın sürdüğü bir ortamda ilgisiz kalmamıştır.

Nuri Paşa, komutasındaki “Kafkas İslâm Ordusu”nun, Kasım'a kadar yaptığı muharebelerde aldığı sonuçlara bakarak, kendisine verilen Azerbaycan ve Dağıstan'ı kurtarma görevini başarı ile yerine getirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. 28 Mayıs'ta ilân edilen Azerbaycan Cumhuriyeti gerçek manada “Kafkas İslâm Ordusu”nun Azerbaycan'ı işgalcilerden kurtarmasıyla kurulmuştur. Şunu da belirtmek lâzım ki; “Kafkas İslâm Ordusu” bu kurtuluş savaşında milis kuvvetlerden umulan yardımı görememiştir. Osmanlı Devleti, binlerce şehit vererek kurtardığı bu toprakları Azerbaycan Cumhuriyeti'ne kazandırmakla, kardeşin kardeşe yapması gereken yardımın en soylu örneğini vermiştir. Bu gün de Azerbaycan'ın hayatî meselelerinin başında gelen Karabağ'da gerçekleştirilen

başarılı harekâtla, Ermeni katliamı önlenerek, bölgede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin etkinliği arttırılmıştır.

“Kafkas İslâm Ordusu”nun Kafkas Harekâtı ile Azerbaycan Cumhuriyeti ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması bu harekâtın ne denli önemli sonuçlar verdiğinin açık bir göstergesidir. Diğer bir önemli husus bu devletlerin cumhuriyet adıyla Türk tarihine geçen ilk devletler olmasıdır. Ne yazıkki dünya olaylarının hızla Osmanlı Devleti aleyhine gelişmesi Türk askerinin Azerbaycan ve Dağıstan'da bir süre daha kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Dolayısıyla bu kardeş devletler askerî, siyâsî ve ekonomik yönden öz gücüyle ayakta kalacak noktaya gelememişlerdir.

“Kafkas İslâm Ordusu”nun gerçekleştirdiği Kafkas Harekâtı'nın diğer bir önemli yönü de şudur: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk orduları şüphesiz savaştığı diğer cephelerde bazı önemli zaferler kazanmışlardır. Fakat bu başarılarla rağmen çok önemli ve büyük çapta topraklar kaybedilmiştir. Gerek bu kayıplar neticesinde ve gerekse uzun yıllar sürdürülen savaşların verdiği yorgunluk, bıkkınlık ve sefalet, Türk halkında bir karamsarlık duygusu yaratmıştır. Böyle ümitsizliğin hâkim olduğu bir dönemde başlayan Kafkas Harekâtı'nda elde edilen başarılar milletin moralini kısmen de olsa düzeltmiş, orduyu yeniden canlandırmış, millete geleceğe dair yeni ümitler vermiştir.

“Kafkas İslâm Ordusu”nun Kafkas Harekâtı'nın Azerbaycan ve Dağıstan Cephesi'ndeki yansımaları da önemlidir. XIX. Yüzyılın başlarından beri Rusya'nın işgali altında bulunan bu bölgeler bir yüzyıl gibi uzun bir aradan sonra bağımsızlıkla tanışmıştır. İşgal yıllarında Rus idaresine karşı şerefli mücadeleler verilmiş olmakla birlikte, bu başkaldırıları her seferinde ağır bir şekilde ezilmiştir. Dolayısıyla bir devlet kurma aşamasına gelinebilmiştir. Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri hürriyeti ve bağımsızlığı İslâm Ordusu'nun harekâtı neticesinde elde etmişlerdir. Bu mutlu dönem Dağıstan ve Azerbaycan'ın özellikle askerî açıdan kuvvetlenmek için yeterli zamanı bulamaması yüzünden uzun sürmemiştir. Rejim değişikliğine rağmen, Rusların Kafkaslar'da izlediği sömürgeci siyasette herhangi bir değişiklik meydana gelmemiştir. Komünist yönetim durumunu bir ölçüde kuvvetlendirdikten sonra, yeniden Kafkas işlerine ciddi bir şekilde eğilmiş ve bunun sonucu olarak önce Dağıstan, sonra Azerbaycan Rus işgali ile karşı karşıya gelmiştir.

Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı'nı gerçekleştiren Türk subay ve erlerinin, bu harekâta göstermiş oldukları fedakârlık ve kahramanlığı şükran ve minnetle anmak gerekir. Uzun süren harplerin sonuna doğru yorgun ve moralsiz zannedilen kahraman Türk askeri, anavatandan uzak ellerde birçok noksanlıklara rağmen neler başarmaya muktedir olduğunu herkese göstermiştir. Mehmetçiğin kanyla suladığı bu memleketler bir süre sonra maalesef elden çıkmıştır. Bununla birlikte dökülen bu kanların boşa gittiğine hükmetmek doğru olmaz. Çünkü millî hedeflere bir hamlede ulaşmak çoğu zaman mümkün olmayabilir. Kazanılan zaferlerin sonuçlarının bazen uzak bir dönemde alındığı da görülmüştür. Önemli olan bu

zaferler milletin ruhuna sindirilsin, unutulmasın, hatırladıkça güç alınsın. Ancak bu şekilde kazanılan zaferlerden ilham alınarak yeniden millî amaçların gerçekleştirilmesi için mücadeleye başlanılabilir. Bu gün Azerbaycan ve Dağıstan halkı; Türk ordusunun Azerbaycan`da ve Hazar Denizi sahillerinde döktüğü kanların ve oralarda bırakılan ıssız mezarların kendi bağımsızlıklarını temin etmek için verilen mücadelenin abidesi olduğunu unutmamalıdır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi

BDH Koleksiyonu

K.5292,	D.3,	F.1-(1-10)
K.2927,	D.153,	F.1-3
K.2927,	D.628,	F.16 (1-2)
K.2947,	D.629,	F.5-21, 5_23
K.3955,	H-93,	F.1-6
K.3955,	H-104,	F.1, 12
K.2919,	D.499,	F.3-10
K.3823,	D.22,	F.7 (1-11)
K.136,	D.628	F.16, 26, 26-1
K.3187,	H-7,	F.3-2, 3-3, 3-7
K.3819	D.6,	F.5, 11, 7, 53-1, 69-2
K.3821,	D.15,	F.4, 4-1, 65, 15, 65-4
K.3826,	D.37,	F.46, 46-1
K.3823,	D.43,	F.1
K.3838,	D.5,	F.23
K.3819,	D.6,	F.5, 6, 6-2, 11
K.3828,	D.43	F.1
K.3822,	D.13,	F.3
K.3824,	D.26,	F.24, 30
K.3830,	D.5,	F.113, 189, 189-1
K.3820,	D.11,	F.7-31, 7-32
K.443,	D.72,	F.4 (1-6)
K.3831,	D.6,	F.5-3, 5-4, 5, 5-6, 5-7, 5-10
K.3789,	H.25,	F.1-11, 1-12
K.3822,	D.18	F.14, 25, 38, 76, 77
K.3822,	D.17,	F.2, 2-1
K.3823,	D.23,	F.6, 59, 66
K.3821,	D.14,	F.31
K.3826,	D.35,	F.2
K.3828	D.41,	F.14, 14-1, 26, 26-1, 26-5, 26-11, 26-12, 26-13
K.1124	D.421,	F.56
K.3820	D.12,	F.3, 5, 6, 7, 8(1-3), 10, 11, 12, 19, 38, 42-2, 45, 43-3, 46, 48, 51, 53-1, 59, 59-1, 61, 61-1, 63-3, 67-1, 69-2

TAR Koleksiyonu
K.1, D.1, F.1 (100-121)

BAF Koleksiyonu
K.1141, D.582, F.1 (1-9)

İSH Koleksiyonu
K.51, D.198, F.1

TBMM Mikrofilm Merkezi Gazete Arşivi
Tanîn, 17 Eylül 1918, 21 Eylül 1918.
Sabah, 17 Eylül 1918, 24 Eylül 1918.

KİTAP VE MAKALELER

ARMAOĞLU, Fahir; *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara, 1984.

ALLEN, W.E.D. ve P.MURATOF; *Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi (1828-1921)* Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966.

AYDEMİR, Ş.Süreyya; *Madedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c.III, İstanbul, 1978.

BAYUR, Y.Hikmet; *Türk İnkilâp Tarihi*, c.3, Ks.3, TTK. Basımevi, Ankara, 1957.

_____ ; *Türk İnkilâp Tarihi*, c.3, Ks.4, TTK. Basımevi, Ankara, 1967.

BELEN, Fahri; *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, c.IV, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966.

_____ ; *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, c.V, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1967.

_____ ; *XX. Yüzyıl Osmanlı Devleti*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1973.

BERKOK, İsmail; *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekatı ve Muharebeleri*, (94 sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askeri Matbaası, 1934.

- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, c.II, Gnkur.Basimevi, Ankara, 1993.
- BIYIKLIOĞLU, Tefrik**; *Mondros Mütarekesinde Yeni Vesikalar*, TTK. Basimevi, Belleten, Sayı 84, Ankara, 1957.
- Em. Kaymakam Rüştü**; *Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*, (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askeri Matbaa, 1934.
- Em.Kur.Yb.Süleyman İzzet**; *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Harekat ve Muharebeleri*, (103 Sayılı Askeri Mecmua'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı), İstanbul Askeri Matbaa, 1936.
- FIRAT, Nezi**; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İran-Irak Cephesi*, c.III, Ks.I, Gnkur. Basimevi, Ankara, 1979.
- GÖKDEMİR, A.Ender**; "Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış" Türk Yurdu, c.10, Azerbaycan Özel Sayısı, Mart 1990.
- _____ ; *Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara Üniversitesi Basimevi, Ankara, 1989.
- KADİŞHEW, A.B**; *İnterventsia I Grazhdanskaia Voina v Zakavkazie*, Moskova, 1960.
- KARABEKİR, Kazım**; *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990.
- KEYKURUN, Naki**; *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1964.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin**; *Kazım Karabekir*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- KURAT, A.Nimet**; *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)*, BOA, Yayın No.9, Ankara, 1993.
- RESULZADE, M.Emin**; *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923.
- SABİS, A.İhsan**; *Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, c.4, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

- SELÇUK, İlhan:** *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- SHAW, S. ve E.K.SHAW:** (Çev. Mehmet Harmancı), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e yayınları, İstanbul, 1983.
- SORGUN, M.Taylan:** *Bitmeyen Savaş (Halil Paşa'nın Anıları)*, Yayılcık Matbaası, İstanbul, 1972.
- SWIETECHOWSKI, Tadeusz:** (Çev. Nuray Mert), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
- TAŞKIRAN, Cemalettin:** *Kâzım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, c.X, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985.
- Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1992.
- ÜÇOK, Coşkun:** *Siyasî Tarih Dersleri*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1957.
- ÜNAL, Tahsin:** *Siyasî Tarih (1700-1958)*, Emel Yayınları, Ankara, 1978.
- ZEYNELOĞLU Cihangir:** *Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul, 1924.

DERGİLER

BELLETEN

TÜRK YURDU

ANSİKLOPEDİLER

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ c.12

ANA BRITANNICA c.9

İNDEKS

—A—

- Abadan petrolü, 6
Abbas Hilmi Paşa, 3
Abbasoba, 144
Abdallar Köyü, 132
Abdullah Şayik, Tabibzade, 126
Abdülmecit Çermoyef, 36, 51, 128, 143,
147, 149, 156, 157
Acara Türkleri, 40
Açık Söz Gazetesi, 126
Afganistan, 39, 41, 42, 58
Afrika Grupları Komutanlığı, 72
Agadi Köyü, 132
Ağaçaçıl, 152
Ağaoğlu, Ahmet, 39, 56, 162
Ağdam, 131, 133, 134, 136
Ağdam Cephesi, 132
Ağni İstasyonu, 145, 150
Ahıska, 26, 29, 30, 31
Ahilkelek, 29, 30, 31
Ahmet Hamdi Bey (Binbaşı), 87, 88
Ahmet Nesîmî Bey, 66, 67
Ahmet Rıza Bey (Yarbay), 91
Ahmet İzzet Paşa, 2, 136, 158, 159, 160
Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti, 136, 153, 158,
164
Ahmetli, 115, 116, 118
Ahti, 107
Ahvaz, 6
Akabe, 2
Akber Ağa Şeyhülislâmov, 18
Akbulak, 135
Akbulak İstasyonu, 101
Akçura, Yusuf, 39
Akdaş, 131
Akif Bey (Albay), 107, 151, 157
Akka, 5, 141
Akstafa, 163
Aksu, 83, 89, 91
Aleksandır (Ermeni Doktor), 86
Aleksiyef (General), 69
Ali Bey, Doktor Hüseyinzade, 39
Ali Fuat Paşa, 5
Ali Han Şihlinski, 47, 48, 79
Ali İhsan Sabis, 8
Allahüekber Dağları, 11
Allenby, General, 4, 5
Alman birliği, 59
Alman Cephesi, 2, 41
Alman ekonomisi, 65
Alman esirler, 121
Alman Genelkurmay Başkanlığı, 9, 55, 60,
93
Alman Hükûmeti, 95
Alman kuvvetleri, 49, 68
Alman müfrezeleri, 49, 60, 75, 95
Alman orduları, 1, 9
Alman subaylar, 59, 61, 125
Alman yetkililer, 125
Almanlar, 2, 13, 16, 17, 18, 32, 49, 59, 60,
93, 95, 96, 97, 113, 123, 125, 142
Alman-Sovyet Antlaşması, 62
Almanya, 1, 2, 15, 17, 20, 29, 32, 34, 44,
54, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
70, 85, 86, 92, 94, 96, 104, 113, 123,
142, 158, 162, 166, 167
Almanya-Sovyet Rusya Antlaşması, 86
Altmışıncı İngiliz Tümen Komutanı, 5
Altıncı Ordu, 8, 41, 72, 73, 106
Altıncı Ordu Komutanlığı, 41, 42
Altıncı Tümen, 106
Alyat, 103
Ammara'nın işgali, 7
Anadolu, 39
Antranik, (Ermeni çete reisi), 28, 48, 71,
123, 131, 134, 136, 167
Antranik çeteleri, 133
Antranik kuvvetleri, 135
Apşiron Yarımadası, 111
Araplar, 4, 5
Archibald Murray, Sir, 4
Ardahan, 10, 15, 16, 17, 19, 20, 29, 40, 43,
53, 54, 159, 163
Ardahan Heyeti, 129
Ardahan Zırhlısı, 146
Ardanuç, 9
Arkaz, 107
Arpaçay, 26, 43
Artvin, 9
Askeran Boğazı, 49, 133, 136
Astragan, 50, 121
Asuri-Gildaniler, 68
Aşkale'nin işgali, 12
Ataman Kaledin, 35
Athboyun, 157
Atıf Bey (Yarbay), 128
Avarlar, 139
Avrupa devletleri, 39
Avusturya, 29, 162
Avusturyalı esirler, 121
Avusturyalı yarbay, 42

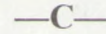
- Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 15, 17
- Ayastefanos Antlaşması, 17
- Azapköy Cephesi, 11
- Azerbaycan, 10, 16, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 83, 85, 87, 89, 95, 96, 108, 111, 113, 124, 127, 128, 136, 139, 140, 141, 142, 146, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 169
- Azerbaycan birlikleri, 47
- Azerbaycan Cumhuriyeti, 33, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 65, 71, 74, 78, 79, 83, 85, 86, 97, 123, 166, 167, 168
- Azerbaycan Devleti, 31, 63
- Azerbaycan Gazetesi, 124
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 31
- Azerbaycan halkı, 43
- Azerbaycan Harekâtı, 43, 44, 55, 59, 63, 64, 86, 95, 97, 167, 169
- Azerbaycan Heyeti, 37, 129
- Azerbaycan Hükûmeti, 35, 70, 71, 74, 75, 79, 128, 130, 136
- Azerbaycan Kolordusu, 79
- Azerbaycan Kurucu Meclisi, 56
- Azerbaycan milis kuvveti, 116
- Azerbaycan milisleri, 47, 76, 87, 105, 108, 114, 118, 120, 122
- Azerbaycan Millî Komitesi, 55
- Azerbaycan Millî Konseyi, 56
- Azerbaycan Millî Ordusu, 78
- Azerbaycan Ordusu, 79
- Azerbaycan Ordusu Komutanı, 160
- Azerbaycan Süvari Alayı, 133
- Azerbaycan süvarileri, 115
- Azerbaycan Türk milisleri, 47
- Azerbaycan Türkleri, 47, 54, 58, 63, 85, 127, 166, 168, 169
- Azerbaycan Türklerinin katledilmesi, 63
- Azerbaycanlılar, 47, 58
- Azerî milisler, 80, 83
- Azerî Türkleri, 119, 124, 136
- Azerîler, 29, 46, 47, 49
- Azizbekov, 121
- Aziziye, 7
- Azizof (Albay), 104
- 79, 83, 84, 86, 87, 91, 93, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 139, 140, 143, 146, 149, 159, 161, 162, 163, 167
- Bakû Bolşevikleri, 46, 50
- Bakû Cephesi, 114, 115, 121, 140, 168
- Bakû Cephesi Komutanlığı, 92
- Bakû Harekâtı, 65, 82, 85
- Bakû Harp Okulu, 47
- Bakû Hükûmeti, 119
- Bakû katliamı, 55, 63
- Bakû Komutanlığı, 114
- Bakû Limanı, 33
- Bakû Meclisi, 46
- Bakû meselesi, 67, 85
- Bakû Mevkii Komutanlığı, 121
- Bakû petroleri, 32, 33, 37, 54, 57, 58, 61, 62, 63, 65, 68, 71, 86, 94, 98, 108, 124, 165, 167
- Bakû Sovyeti, 47, 48
- Bakû-Enzeli yolu, 59
- Bakû-Haçmaz Demiryolu, 143
- Bakûlü Müslümanlar, 47
- Balacari, 115, 116, 117, 118
- Balacari İstasyonu, 50, 100, 143, 162
- Balahanı, 111, 112, 116, 122
- Balkan Cephesi, 70
- Balkan milletleri, 39
- Balkanlar, 43
- Balkarlar, 35, 50
- Bamat, Haydar, 51
- Bank, 88
- Baratof kuvvetleri, 8, 9
- Basra, 6, 59
- Basra Körfezi, 59
- Basra Limanı, 8
- Batum, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 26, 29, 30, 31, 33, 37, 41, 43, 52, 53, 54, 55, 76, 94, 96, 126, 142, 159, 163
- Batum antlaşmaları, 43
- Batum görüşmeleri, 26, 166
- Batum Heyeti, 129
- Batum Konferansı, 26, 29, 36, 54, 58, 63, 82, 166
- Batum Limanı, 20, 54
- Batum Müstahkem Mevkii, 22
- Batum-Tiflis-Bakû Demiryolu, 59
- Batum-Tiflis-Gence Demiryolu, 86, 98
- Batı Grubu, 117
- Bayburt, 14
- Bayburt'un işgali, 12
- Baylo, 117

—B—

- Bağdat, 6, 7, 8, 9, 68
- Bağdat'ın işgali, 8
- Bakû, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 74, 77, 78,

Başkomutanlık Karargâhı, 142
Başkomutanlık Vekaleti, 75, 76, 77, 82, 84,
85, 96
Benliahmet, 24
Bera, 136
Bernsdorff (İstanbul Alman Büyükelçisi),
64
Bertran (Albay), 144
Beşinci Kafkas Tümeni, 6, 27, 74, 75, 76,
77, 78, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 96,
105, 106, 108, 113, 114, 115, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 141, 163, 166
Beşinci Kafkas Tümeni Karargâhı, 121
Beyrut'un işgali, 5
Biçerakov (Albay), 37, 92, 102, 103, 104,
107, 108, 109, 139, 140, 142, 145, 146,
148, 149, 152, 153, 154, 156, 157, 168
Biçerakov kuvvetleri, 37, 109, 140, 143,
144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 168
Binegadi, 111, 112
Binegadi Muharebesi, 112
Birinci Azerbaycan Alayı, 133
Birinci Azerbaycan Tümeni, 133, 135, 136
Birinci Azerbaycan Tümeni Komutanlığı,
133
Birinci Bakû Taarruzu, 113, 116, 167
Birinci Dünya Savaşı, 2, 8, 40, 42, 43, 44,
53, 54, 55, 62, 67, 70, 82, 149, 165, 168,
169
Birinci Gazze Muharebesi, 4
Birinci Kafkas Kolordusu, 27, 77
Birinci Kafkas Ordusu, 10
Birinci Kafkas Rus Ordusu, 9
Birinci Kolordu, 22, 25, 26
Birinci Kolordu Karargâhı, 24
Birinci Süvari Tümeni Komutanlığı, 107
Birinci Şeria Muharebesi, 5
Birleşik Amerika, 1
Birleşik Amerika gemileri, 1
Birus-Sebi, 4
Bitlis, 12, 14
Boğazlar, 41
Bolyof mevkii, 104
Bolşevik Ayaklanması, 41
Bolşevik Bakû yönetimi, 86
Bolşevik birlikler, 166
Bolşevik birlikleri, 87, 99
Bolşevik Cephesi, 89
Bolşevik cereyanı, 165
Bolşevik Ermeni kuvvetleri, 167
Bolşevik Ermeni ve Rus ittifakı, 45
Bolşevik Ermeniler, 38
Bolşevik faaliyetleri, 108

Bolşevik hükümet, 13
Bolşevik idâre, 41
Bolşevik işgali, 34, 55
Bolşevik koalisyonu, 86
Bolşevik kuvvetleri, 48, 77, 78, 83, 92, 99,
104
Bolşevik liderler, 15
Bolşevik Parti, 45
Bolşevik propagandalar, 107
Bolşevik Rus, 48
Bolşevik Rus birlikleri, 101
Bolşevik Rus kuvvetleri, 47, 61
Bolşevik Rus-Ermeni ittifakı, 47, 48, 49
Bolşevik Ruslar, 46, 50, 54, 55, 57, 60, 79,
92, 109, 168
Bolşevik yönetim, 100, 127
Bolşevik İhtilâli, 1, 14, 40, 42, 45, 50, 62,
148
Bolşevik zulmü, 22
Bolşevikler, 13, 14, 16, 18, 34, 35, 36, 37,
41, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 56,
63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 76, 81, 82, 83,
84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 95, 96, 98, 99,
100, 107, 108, 121, 123, 139, 140, 145,
166, 168
Bolşeviklik, 125, 148
Borçka, 9, 22
Boynak İstasyonu, 150
Brest-Litovsk, 43, 61, 160
Brest-Litovsk Antlaşması, 15, 16, 17, 19,
20, 21, 44, 54, 60, 61, 63, 66, 67, 83,
159, 165
Bulgar Cephesi, 2, 141
Bulgar Devleti, 141
Bulgaristan, 29
Bulgarlar, 70
Büyük Turan İmparatorluğu, 127

Caferov (Azerbaycan Milliyetçisi), 56
Calthorpe, Amiral, 159
Camikent, 150
Cemal Paşa, 3, 4, 10, 158
Cemil Cahit Bey (Albay), 75, 80, 114, 121,
133, 134, 135, 136, 167
Cenubî Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti, 24
Cephe Grubu, 149, 150
Cernogorlat, 120
Chetvorde (General), 4
Culfa, 131

—C—

Çanakkale Zaferi, 8
Çaparidze, 121
Çar, 13
Çar ordusu, 48
Çarlık rejimi, 41, 168
Çarlık Rusyası, 13, 35, 54, 60
Çarlık yönetimi, 78
Çeçenler, 35, 50
Çengiposta, 99
Çerkezler, 40
Çernigorot, 118
Cevat Paşa, 159
Çhenkeli (Gürcü), 17, 18, 19, 21, 29, 30
Çiçerin, 16, 29, 37, 64, 65
Çiçerin olayı, 52
Çoruh Vadisi, 9

—D—

Dağıstan, 10, 16, 30, 34, 35, 42, 44, 48, 50, 51, 52, 55, 57, 61, 62, 72, 77, 107, 139, 140, 142, 145, 146, 148, 149, 152, 153, 157, 160, 161, 165, 166, 168, 169
Dağıstan'ın durumu, 50
Dağıstan halkı, 43
Dağıstan Harekâtı, 51, 122, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 153, 155, 168, 169
Dağıstan heyeti, 52, 139, 142
Dağıstan kuvvetleri, 50
Dağıstan milisleri, 37, 52, 142
Dağıstan Millî Meclisi, 158
Dağıstan Müfrezesi, 155
Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 158
Dağıstan Türkleri, 51, 53, 58, 107, 169
Danimarka Konsolosu, 125
Dantravir, 132
Danyal Bey, 157
Davatlar, 135
Denikin kuvvetleri, 157
Denikin (General), 71, 158
Derbend Kalesi, 144
Derbent, 37, 52, 77, 107, 108, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 161, 168
Derbent Cephesi, 143, 147
Derbent Grubu, 149
Derbent Müfrezesi, 147
Deyef (General), 25
Dibrov, Mehmet Karı, 51
Dicle, 7, 8
Difai (Gizli teşkilât), 40

Digya, 112
Dikidiviziya (Vahşi Fırka), 48
Disful-Şuster bölgesi, 59
Doğu Anadolu, 12, 15, 17, 41, 43, 53, 54, 165
Doğu Cephesi, 53
Doğu Kafkasya, 41
Doğubeyazıt, 53
Dokuzuncu Kafkas Alayı, 116, 117, 119, 122, 133, 135, 136, 142
Dokuzuncu Kolordu, 9
Dokuzuncu Ordu, 73, 82, 106, 109, 136, 141, 159, 161, 163
Dokuzuncu Ordu Komutanlığı, 82
Dokuzuncu Tümen, 22, 28
Dostluk ve İşbirliği Antlaşması, 75
Dördüncü Alay, 114
Dördüncü Kolordusu, 13
Dördüncü Ordu Komutanlığı, 3
Dördüncü Piyade Tümeni Komutanlığı, 107
Dördüncü Rus Kolordusu, 12
Dunsterville Lionel (General), 69, 70, 103, 106, 109, 121, 167

—E—

Ecmiyadzın, 29
Edirne Antlaşması, 26
Ellialtıncı Alay, 103, 114, 116, 119, 121, 122, 129, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 153, 154, 157
Elliüçüncü Çeçen Süvari Birliği, 157
Elliüçüncü Piyade Tümeni, 4
Elviye-i Selâse, 17, 21, 27, 159, 160, 164, 165
Emir Arslan Han Hoyski, 40
Emir Faysal, 4
Enver Paşa, 1, 3, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 20, 21, 23, 27, 30, 31, 34, 37, 40, 42, 43, 44, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 85, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 102, 113, 124, 127, 129, 139, 140, 141, 142, 158, 165, 166, 167, 168
Enver Paşa'nın Kafkas siyaseti, 57
Enzeli, 69, 70, 102, 104, 108, 109, 110, 120, 161, 167
Erivan, 24, 26, 31, 48
Erivan bölgesi, 48
Erivan Müslümanları, 48
Ermeni, 21
Ermeni askerleri, 45, 143
Ermeni birlikleri, 43, 119
Ermeni çeteleri, 21, 63, 74, 75, 82, 96, 168
Ermeni Taşnak Partisi, 45

Ermeni esirler, 122
Ermeni katliamı, 14, 26, 92, 169
Ermeni kuvvetleri, 25, 27, 30, 47, 61, 69,
86, 90, 101, 111
Ermeni saldırıları, 108
Ermeni temsilcileri, 94, 136
Ermeni zulmü ve katliamı, 43, 48
Ermeniler, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 22,
23, 24, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 41, 42,
43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55,
57, 58, 60, 62, 63, 68, 71, 72, 77, 79, 81,
83, 84, 85, 86, 87, 89, 92, 94, 98, 99,
100, 102, 103, 104, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 123,
124, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
160, 164, 165, 166, 168
Ermeni-Rus ittifakı, 46
Ermenistan, 31, 32, 34, 36, 43, 55, 56, 58,
77, 78, 87, 102, 136
Ermenistan Devleti, 63
Erzincan, 14, 25
Erzincan'ın işgali, 12
Erzincan Mütarekesi, 13
Erzincan Taarruzu, 25
Erzurum, 10, 11, 14, 25, 43
Erzurum Muharebesi, 12
Erzurum Taarruzu, 25
Esad Paşa, 96, 97
Eybat, 100, 103

—F—

Falkenhayn, 5
Fav, 6
Fazlı Bey (Fahrî Albay), 156
Fazıl Bey (Yarbay), 149
Fehmi Bey (Binbaşı), 122, 129
Feldman, 96, 97
Feth Ali Han Hoyski, 31, 46, 56, 70, 128,
130
Fethi Ali Han Hoyski Kabinesi, 56
Fethiye, 8
Filistin, 3, 4, 6, 94
Filistin Cephesi, 13
Filistin-Suriye Cephesi, 141
Fioletov, 121
Fransa, 62
Fransa Cepheleri, 66, 70
Fransız kuvvetleri, 142
Fransız ordusu, 141
Fransız İhtilâli, 39
Fransızlar, 20
Friedrich Kress Von Kressenstein (Albay),
3
Fuat Bey (Binbaşı), 89

Fuat Paşa (Müşir), 40

—G—

Galiçya Cephesi, 76
Galip Kemalî Bey (Osmanlı Devleti'nin
Moskova Büyükelçisi), 52, 65
Gaspralı İsmail Bey, 39
Gazze, 3, 4, 5
Geçici İcra Komitesi, 35
Genç Türkler, 39
Gence, 31, 34, 48, 49, 55, 56, 61, 72, 78,
79, 81, 83, 84, 87, 96, 105, 106, 108,
113, 114, 123, 130, 139, 162, 166
Gence bölgesi, 48
Gence Milli Konseyi, 47
Gence Müfrezesi, 75, 80, 81
Gilan, 69
Gimri, 107
Gökçay, 57, 61, 85, 87, 90, 91, 166
Gökçay Cephesi, 86, 166
Gökçay Kasabası, 83, 84, 108
Gökçay Muharebesi, 89, 93
Gökçe Göl, 48
Gümrü, 26, 27, 28, 29, 30, 163
Gümrü Muharebesi, 34
Gümrü sınırı, 59
Gümrü-Culfa demir yolu, 26, 30, 31
Gümrü-Tiflis demir yolu, 27
Gümrü-Tiflis-Gence demir yolu, 58
Gümüşhane'nin işgali, 12
Güney Dağıstan, 51
Güney Grubu, 91, 98, 99, 101, 103, 105,
114
Güney Kafkasya, 43, 48
Güneydoğu Birleşik Hükümeti, 35
Gürcistan, 31, 32, 34, 36, 40, 43, 46, 49,
55, 56, 58, 60, 61, 68, 78, 86, 94, 126
Gürcistan Başbakanı, 86
Gürcistan Cumhuriyeti, 33
Gürcistan demir yolları, 60
Gürcistan Devleti, 63
Gürcistan Hükümeti, 163
Gürcistan-Bakü ittifakı, 86
Gürcü askeri, 48, 49
Gürcü delegeler, 26
Gürcü esirler, 122
Gürcü Hükümeti, 58, 86, 126
Gürcü kuvvetleri, 30
Gürcü papazlar, 147
Gürcü temsilcileri, 94
Gürcüler, 17, 18, 19, 20, 22, 29, 30, 36, 40,
42, 46, 47, 48, 49, 51, 54, 58, 82, 94,
164, 165

—H—

Habib Selimof (Albay), 91, 101
Haçmaz, 107, 108, 109, 143, 161
Haçmaz bölgesi, 50
Haçmaz Müfrezesi, 143
Hacı Hasan Köyü, 116
Hacıkabul İstasyonu, 99
Hacıkabul-Marazi hattı, 104
Halep, 6, 153
Halil (Adliye Nazırı), 18
Halil Bey, 40
Halil Bey Has-Muhammedov, 18
Halil Bey (Albay), 7
Halil Menteşe (Adliye Nazırı), 29, 33
Halil Menteşe Bey, 29, 30
Halil Paşa, 9, 44, 72, 82, 95, 114, 123, 125, 127, 141, 142
Halil Paşa (Altıncı Ordu Komutanı), 42
Halil Paşa (Şark Orduları Grubu Komutanı), 59, 64
Halilov, 158
Halim Pertev Bey, (Yarbay), 114
Hama, 153
Handere Köyü, 22
Hankenti, 131
Hanmehmet Kale, 149, 150
Hansaray, 135
Hasan Bey Müfrezesi, 89
Hasan Efendi, Yüzbaşı, 161
Hasanof, 102
Hatay, 153
Hatisov, 19
Haydar Bammat, 29, 36
Haydar Bey Ayaşındez, 18
Haydarov, 56
Hayfa'nın işgali, 5
Hazar Denizi, 59, 62, 68
Hazar Denizi Filosu, 146
Hemedan, 9, 109
Hms, 14
Hilendorf (Alman köyü), 80
Himmat Partisi, 46, 55, 56
Hindistan, 3, 6, 39, 55, 58
Hint Müslümanları, 58
Hint İmparatorluğu, 68
Hintli askerler, 6, 100
Hintli ordu birliği, 70
Hirhan, 135
Humus, 6
Hüseyn Rauf Bey (Albay), 18, 19

—I—

Irak, 8, 9, 55, 59, 62, 68, 95

Irak Cephesi, 1, 6, 7, 9, 13, 64, 141
Irak ve Havalisi Genel Komutanı, 6

—İ—

İbrahim Hakkı Paşa, 15
İbrahim Haydarov, 17
İhtilâlcı Sosyalist Parti, 45
İhtilâlcı Sosyalistler, 45, 69
İkinci Avcı Taburu, 27
İkinci Azerbaycan Alayı, 133
İkinci Bağdat Taarruzu, 9
İkinci Bakû Taarruzu, 114, 121, 123, 167
İkinci Dünya Savaşı, 3
İkinci Kafkas Kolordusu, 27
İkinci Kolordu, 23, 26, 28
İkinci Ordu, 11, 12, 13, 82
İkinci Ordu Cephesi, 12
İkinci Süvari Alayı, 115
İkinci Şeria Muharebesi, 5
İlhakçılar, 56
İlyas Bey (Zakatal Valisi), 128
İngiliz ajanları, 50
İngiliz askerleri, 104, 111, 112, 115, 117, 167
İngiliz birliği, 59, 95, 109
İngiliz Donanması, 59
İngiliz esirler, 122
İngiliz Hükûmeti, 4
İngiliz Irak Cephesi Komutanlığı, 108
İngiliz karargâhu, 110
İngiliz kuvvetleri, 6, 8, 100
İngiliz Kuvvetleri Komutanlığı, 167
İngiliz ordusu, 4, 7
İngiliz Otuzdokuzuncu Tümeni, 113, 167
İngiliz Intelligence Service Dairesi, 39
İngilizler, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 18, 20, 23, 26, 32, 48, 54, 64, 68, 69, 70, 71, 95, 98, 100, 102, 108, 109, 110, 111, 114, 118, 120, 121, 124, 126, 129, 140, 141, 148, 153, 159, 161, 162, 163, 164, 167, 168
İngiltere, 14, 20, 29, 55, 58, 59, 62, 68, 86, 94, 167
İran, 6, 8, 11, 41, 55, 58, 59, 68, 69, 71, 82, 95, 159, 160, 167
İran Seferi, 8
İran Konsolosu, 119, 125
İranlı işçiler, 124
İslâm Birliği, 3, 58
İslâm Devleti, 16, 57, 58, 64, 67, 165
İslâm dini, 39
İslâm Ordusu, 43, 68, 169
İslâm Ordusu Karargâhu, 72
İsmail Hakkı Bey (Kurmay Yarbay), 131, 132, 139, 142

İspir'in işgali, 12
İsrail Devleti, 4
İstanbul, 41, 42, 52, 55
İstanbul basımı, 52
İsvaç Konsolosu, 125
İsviçre, 40
İşçiler Sovyeti, 45
İtalyan birlikleri, 5
İtilâf Devletleri, 1, 67, 68, 136, 158, 159,
166
İtilâf Devletleri Temsilcileri, 156
İtilâf Grubu, 62, 70, 160
İtilâf Heyeti, 159
İtilâf kuvvetleri, 141
İtilâf orduları, 1
İtilâf temsilcileri, 136
İttifak Devletleri, 14, 53
İttifak Grubu, 15
İttihat Partisi, 56
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 40
İttihat ve Terakki Partisi, 2, 40, 153, 158
İttihatçılar, 1
İzvestia, 34
İzzet Efendi (Yüzbaşı), 93

—J—

Joffe (Berlin Sovyet Büyük Elçisi, 64, 65,
66, 67

—K—

Kadisev, A. B., 124
Kafkas Almanları, 81
Kafkas Cephe Komutanlığı, 47
Kafkas Cephesi, 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12, 13,
17, 41, 59, 64, 76, 82, 90, 141, 160, 165,
168
Kafkas demir yolları, 29
Kafkas Federasyonu, 20
Kafkas Harekâtı, 21, 42, 44, 59, 166, 168,
169
Kafkas Heyeti, 19, 20, 129
Kafkas Komitesi, 41
Kafkas Komutanı, 139
Kafkas Konfederasyonu, 30
Kafkas Merkez İcra Komitesi, 36
Kafkas Müslümanları, 43, 53
Kafkas Türkleri, 37, 41, 46, 48, 50, 54, 60,
62, 165
Kafkas İslâm Ordusu, 39, 43, 44, 50, 51,
52, 59, 60, 61, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 88, 92, 97, 99,
102, 105, 106, 108, 110, 111, 113, 114,

129, 132, 136, 139, 140, 152, 155, 160,
161, 166, 167, 168
Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı, 44, 64,
91, 95, 101, 103, 104, 114, 115, 117,
118, 122, 135, 136, 141
Kafkaslar, 16, 18, 20, 21, 31, 34, 36, 37,
39, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 53, 54, 60, 62,
63, 64, 67, 70, 71, 82, 94, 95, 139, 146,
149, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 166,
167, 168, 169
Kağızman, 21, 23
Kaledegirmeni, 144
Kaledere, 135
Kanal Harekâtı, 3
Kara Kemal Bey, 158
Karabağ, 34, 57, 123, 131, 133, 136, 167,
168
Karabağ bölgesi, 48
Karabağ Ermenileri, 167
Karabağ Harekâtı, 136, 142
Karabağ Mıntıkası Komutanlığı, 131
Karabekof (Dr. Karabey), 56
Karaçaylar, 35, 50
Karadeniz, 33, 68
Karahana (Rus Heyeti Sekreteri), 16
Karakilise, 27, 28, 30
Karakilise Muharebesi, 34
Karakurt, 22
Karamaryan, 83, 89
Karasakal İstasyonu, 89
Kars, 10, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
25, 26, 29, 43, 53, 54, 159, 163
Kars Harekâtı, 23
Kars Heyeti, 129
Kars Kalesi, 23, 25
Kars kuşatması, 28
Kars Müstahkem Mevkii, 23
Kars Tabyaları, 25
Kars Zırhlısı, 146
Kavala (Şuşa Belediye Başkanı), 134
Kayakent, 150
Kazak askerleri, 140, 143, 144, 168
Kazak zulmü, 43
Kazaklar, 35, 37, 51, 52, 151
Kazvin, 109
Kazım Bey (Albay), 8, 22, 23, 24, 25, 26,
27, 28
Kelkit, 14
Kemah, 149
Kerenskiy, 13, 14
Kerenskiy Hükümeti, 35, 46
Keresselidze, Leo (Gürcü), 40
Kerevis Köyü, 132
Kerus, 135

Keykurun, Naki, 55
Kınyaz Mogolof, 73
Kırküçüncü Dağistan Süvari Birliği, 157
Kırmızı Kışla, 117, 119
Kırım, 60, 68
Kızıl yönetim, 123
Kızılordu, 157, 158
Kızılyar, 107
Kocuh, 149
Kolçak (Amiral), 71
Komünist Merkezi Hükümeti, 63, 124
Köprüköy, 9, 14
Kornilof (General), 104
Krasnovodsk, 121
Kuba, 107, 108, 110, 143
Kuba bölgesi, 50
Kuban, 61
Kudüs, 4, 5
Kudüs Belediye Başkanı, 5
Kudüs'ün işgali, 5
Kumterkale Köyü, 157
Kumuklar, 35, 50, 139
Kurna, 6
Kuşatma Grubu, 149, 150
Kut'ül ammare, 7, 8
Kut'ül ammare Zaferi, 8
Kuzey Cephesi, 117
Kuzey Dağistan, 51
Kuzey Grubu, 91, 92, 98, 99, 100, 101, 103,
104, 105, 114, 117
Kuzey Hindistan, 41
Kuzey Kafkas Cumhuriyeti, 29, 37, 52, 139,
140, 142, 146, 147, 152, 156, 157, 158,
160, 166, 169
Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükümeti, 147,
148, 161, 168
Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Ordusu
Komutanı, 160
Kuzey Kafkas Devleti, 61
Kuzey Kafkas Harekâtı, 141
Kuzey Kafkas Heyeti, 37
Kuzey Kafkas Hükümeti, 156
Kuzey Kafkas Komutanlığı, 152
Kuzey Kafkas Milli Cemiyeti, 128
Kuzey Kafkas Ordusu, 142, 151, 160
Kuzey Kafkas Türkleri, 50, 168
Kuzey Kafkasya, 35, 36, 50, 160
Kuzey İran, 26, 30, 52, 94
Küçük Han, 109
Kümbetli, 24
Kür Irmağı, 88
Kürtemir, 83, 89, 90, 91

—L—

Lengeran, 48, 110
Lengeran Garnizonu, 47
Lengeran Limanı, 69
Lenin, 13, 14, 45, 46, 54, 61, 67, 165
Leogonov, 121
Lezgi Süvari Alayı, 120
Liman von Sanders, 5, 6, 94
Liyakat Madalyası, 157
Lloyd George, 14
Lloyd George Hükümeti, 71
Loffe, Adolf (Sovyet Rusya'nın Berlin
Büyükelçisi), 61
Ludendorf (Mareşal), 60, 61, 62, 94

—M—

Madat Nahiyesi, 132
Mahmudiye Tabyası, 22
Mahmut Kâmil Paşa, 12
Makabelli, George (Gürcü), 40
Malagankent, 120
Malazgirt, 11, 14
Mamahatun, 12
Mamalay Ali Hacı, 139
Manas Köprüsü, 151, 161
Marazi, 93
Marazi Kasabası, 98
Marne Muharebeleri, 1
Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti, 30, 54, 63
Maverâ-yi Kafkas Cumhuriyeti Temsilcisi,
29
Maverâ-yi Kafkas Heyeti, 30
Maverâ-yi Kafkas Hükümeti, 17, 18, 19,
21, 23, 34, 47
Maverâ-yi Kafkas Hükümeti Heyeti, 18
Maverâ-yi Kafkas Hükümeti Temsilcileri,
26, 27
Maverâ-yi Kafkas Komiserliği, 16
Maverâ-yi Kafkas Konfederasyonu, 30, 49,
56, 58, 165, 166
Maverâ-yi Kafkas Meclisi, 31
Maverâ-yi Kafkas temsilcileri, 29
Mehmed Han Hacmskiy, 18, 33
Mehmet Emin, Resulzade (Azerbaycan
Meclis Başkanı), 17, 31, 33, 55, 56, 75,
124, 129, 163, 166
Mehmet Fehmi Bey, Binbaşı, 153
Mehmet Karı Dibirov, 36
Mehmet V, 1, 72, 90
Mehmetli, 112
Meksika, 1
Menşevik Parti, 45
Menşevikler, 45, 88

Merkez Hazar Diktatörlüğü, 69
 Merkez İcra Komitesi, 35, 51
 Merkezî Hazar Diktatöryası, 124
 Mesutlu, 135
 Mısır, 2, 3, 6
 Mışlayevsky (General), 11
 Mikâil Arzumanof, 25
 Mikâil Halilov, 158
 Milis Tümeni, 153
 Millî Ermeni Kolordusu, 45
 Millî Ermeni Teşkilâtı, 102
 Millî Gürcü Komitesi, 40
 Millî Kolordu, 73, 74, 78
 Millî Konsey, 56
 Millî Konseyler, 46
 Millî Tümen, 151, 155
 Mir Yakub Mehdiyef, 18
 Mirza Küçük Han, 69
 Mogolof (Prens), 48
 Mondros Mütarekesi, 70, 149, 152, 153,
 158, 159, 160, 163, 164, 167
 Morel (Albay), 24, 26
 Moskova, 63, 64, 65
 Moskova Hükûmeti, 63
 Murat Vadisi, 11
 Murphy (Yarbay), 159
 Murray (General), 4
 Mustafa Kemal Paşa, 12
 Musul, 2, 41, 72
 Musul'un işgali, 8
 Musul petrol bölgesi, 8
 Muzaffer Efendi (Topçu Teğmen), 41
 Muş, 12
 Muştevi Müfrezesi, 118, 120, 122
 Murettep Alay, 154
 Mürsel Paşa, 102, 104, 110, 114, 122, 162,
 163
 Müsavat Partisi, 45, 46, 55, 56
 Müslüman Sosyalist Blok, 56
 Müslümanlar, 46, 47, 48, 49, 51
 Müstüslî-Gökçay hattı, 48
 Müstüslü, 89
 Müstüslü Cephesi, 89
 Müstüslü İstasyonu, 83
 Müstüslü Müfrezesi, 90, 91

—N—

Nablus, 141
 Nablus Muharebesi, 5
 Nahçıvan, 29, 131
 Naim Cevat Bey (Binbaşı), 42
 Nargin Adası, 119
 Nasreddin Efendi, 139
 Nasturiler, 68

Nasıriye, 7
 Nazarbekof (General), 24, 28
 Nazım Bey (Yarbay), 73, 106, 114
 Nazım Ramazanof (Binbaşı), 88
 Necmettin Molla, 51
 Nesimi Bey (Dışişleri Bakanı), 64
 Nevagi İstasyonu, 101
 Nikola (Grandük), 11, 12, 13
 Novo Selim, 22
 Nuha, 48
 Nurettin Bey (Albay), 7
 Nuri Bey, Yarbay (Tahran Merkez Heyeti
 Başkanı), 42, 43, 153
 Nuri Paşa (Kafkas İslâm Ordusu
 Komutanı), 30, 34, 44, 56, 57, 64, 65,
 67, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
 84, 85, 87, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 98,
 102, 106, 108, 109, 111, 114, 115, 122,
 123, 124, 127, 128, 130, 131, 132, 133,
 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147,
 160, 161, 162, 166, 168

—O—

Oltu, 10, 14, 40
 Onbeşinci Piyade Tümeni, 51, 76, 77, 114,
 115, 116, 117, 118, 119, 122, 140, 141,
 142, 143, 146, 147, 150, 151, 152, 153,
 155, 156, 161, 163, 168
 Onbirinci Kafkas Alayı, 22
 Onbirinci Kafkas Tümeni, 28, 106, 131
 Onbirinci Kolordu, 9
 Onikinci Piyade Tümeni, 131
 Onsekizinci Kolordu, 7, 8, 9
 Onuncu Kafkas Alayı, 28, 83, 86, 89, 91,
 92, 105
 Onuncu Kafkas Tümeni, 22
 Onüçüncü Kafkas Alayı, 87, 89, 90, 91, 92,
 105, 112, 116, 117, 119, 146, 147, 162
 Onüçüncü Kolordu, 8, 9
 Orta Asya, 53
 Orta Hazar Diktatöryası, 102
 Osetinler, 35, 50
 Osman Bey (Kürmay Yarbay), 83, 91, 92
 Osman Paşa, Özdemiroğlu, 127
 Osmanlı askerleri, 84, 107, 116
 Osmanlı birlikleri, 58, 60, 63, 65, 78, 79
 Osmanlı cepheleleri, 1
 Osmanlı Devleti, 2, 8, 13, 14, 15, 17, 18,
 19, 20, 21, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
 37, 39, 40, 41, 43, 44, 51, 52, 53, 54, 55,
 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 68,
 70, 86, 90, 94, 97, 113, 124, 125, 139,
 142, 149, 158, 159, 160, 164, 165, 166,
 168, 169

Osmanlı Garnizonu, 5
 Osmanlı Genel Karargâhı, 59, 92
 Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı, 94
 Osmanlı Genelkurmayı, 95
 Osmanlı Heyeti, 159
 Osmanlı Hükûmeti, 3, 11, 37, 40, 52, 54,
 66, 94, 113, 136
 Osmanlı kuvvetleri, 44
 Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 16
 Osmanlı Nişanı, 157
 Osmanlı ordusu, 1, 20, 42, 43, 54, 57, 63,
 64, 84
 Osmanlı subayları, 51, 52
 Osmanlı Türkleri, 130
 Osmanlılar, 55, 58
 Osmanlılık, 39
 Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878), 43
 Otuzaltıncı Kafkas Tümeni, 23, 114, 141,
 163
 Otuzdokuzuncu İngiliz Tugayı, 109, 110,
 120
 Otuzsekizinci Alay, 91, 101, 105, 112, 115,
 117, 119, 120, 122, 142, 143, 144, 145,
 146, 147, 149, 150, 153, 155, 157
 Otuzyedinci Kafkas Tümeni, 21, 22

—P—

Panislâmist hareket, 10
 Panislâmist politika, 37
 Panslâvizm, 39
 Panturanizm, 10, 34
 Parakuin (Albay), 125
 Perapalas, 129
 Perjevalski (General), 13, 14
 Petro I, 43
 Petrograd, 13, 14, 15, 41, 45, 47
 Petrovsk, 37, 52, 77, 139, 140, 142, 143,
 145, 147, 148, 151, 153, 155, 156, 157,
 161, 168
 Petrovsk (İncikale-Mahaçkale), 50
 Petrovsk Cephesi, 152, 156, 160, 161
 Petrovsk elektrik santrali, 154
 Petrovsk Garnizon Komutanlığı, 156
 Petrovsk Harekâtı, 151
 Petrovsk Muharebeleri, 152
 Petrovsk Taarruzu, 151, 153
 Pirsagat İstasyonu, 99
 Pişimaho, 158
 Poti Limanı, 32, 60
 Pravda, 34
 Prut Zaferi, 43
 Prut Antlaşması, 17
 Puta İstasyonu, 103

—R—

Reşit Paşa Vapuru, 76
 Reşt, 109
 Rize'nin işgali, 12
 Romani, 112
 Romanof Hanedanı, 13
 Romenler, 76
 Roosvelt, 1
 Rota Suyu, 6
 Rumeli, 39
 Rus askerleri, 47, 119, 143
 Rus Devleti, 54
 Rus Dördüncü Kolordusu, 11
 Rus esirler, 122
 Rus idâresi, 40, 42
 Rus işgali, 169
 Rus Kafkas Ordusu, 13
 Rus Kazakları, 50
 Rus kuvvetleri, 9, 14, 27, 69, 111, 165, 167
 Rus ordusu, 1, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 20, 23,
 41, 42, 43, 45, 47, 54, 63, 68, 134
 Rus papazlar, 147
 Rus Yedinci Kolordusu, 68
 Rus zulmü, 43
 Ruslar, 9, 11, 14, 17, 18, 26, 40, 43, 46, 48,
 50, 51, 53, 62, 63, 64, 65, 72, 99, 107,
 111, 112, 115, 117, 124, 130, 146, 158,
 169
 Rusya, 1, 12, 14, 15, 16, 20, 36, 39, 40, 41,
 42, 43, 45, 46, 51, 53, 54, 57, 61, 63, 65,
 140, 148, 165
 Rusya idâresi, 41
 Rüştü Bey (Yarbay), 119

—S—

Saaddettin Bey (Yarbay), 149
 Sabnava, 145
 Sabri Bey (Süvari Binbaşısı), 107
 Sabuncu, 111, 118
 Sait Halim Paşa, 1
 Sakian, Sako (Ermeni), 45
 Salhane Kışlaları, 117
 Salyan, 91
 Salyan Kasabası, 88
 Salyan Müfrezesi, 88
 Salyan Muharebesi, 88
 Salyanski Kışlaları, 117
 Samet Bey, 81
 Sarıhaçlı Kilise, 116
 Sarıkamış, 10, 11, 21, 22
 Sarıkamış Harekâtı, 10, 12, 23, 40, 165
 Sarıkamış mağlubiyeti, 53
 Sarıkamış Taarruzu, 25

Selahattin Efendi (Üsteğmen), 81
 Selim Bey (Fahrî Albay), 91, 92, 156
 Selim Köyü, 23
 Selim Muharebeleri, 23
 Selmanpak, 7, 9
 Selmanpak Muharebesi, 9
 Serdarabat, 26, 27
 Seym Meclisi, 17, 19, 20, 29, 30, 31, 47
 Sırp milliyetçiliği, 39
 Sînâ Cephesi, 2, 10
 Sisyan Nahiyesi, 132
 Sokolnikov, 15
 Sosyal Devrimciler, 121
 Sosyalist Bloku Partisi, 55
 Sovyet Hükûmeti,
 Sovyet Rusya, 15, 16, 18, 20, 29, 31, 37,
 51, 52, 54, 55, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65,
 66, 67, 71, 76, 82, 83, 97, 124
 Sovyet Rusya Hükûmeti, 15, 37, 63, 66, 67
 Sovyet ve Halk Komiserleri Kurulu, 69
 Sovyet yönetimi, 124
 Sovyetler, 67
 Sovyet-Rusya, 64
 Sultanof, Sultankentli, 135
 Sumgayt İstasyonu, 101
 Sürehanı, 116
 Suriye, 2, 3, 70
 Suriye Cephesi, 1, 6, 64, 141, 153
 Suriye Valiliği, 3
 Süleyman Askerî Bey (Kurnay Yarbay), 6
 Süleyman İzzet Bey (Kurnay Yarbay), 76,
 114, 117, 118, 120, 143, 146, 147, 149,
 154, 155, 156, 168
 Sürmene'nin işgali, 12
 Süveys Kanalı, 3

—Ş—

Şam, 3, 5, 153
 Şamhor Kıyımı, 47
 Şamhor İstasyonu, 47
 Şark Cephesi, 105, 106, 107
 Şark Cephesi Birlikleri, 111
 Şark Cephesi Komutanlığı, 92, 98, 102,
 103, 111, 114
 Şark Orduları Grub Komutanlığı, 44, 72,
 84, 85, 92, 93, 95, 145, 146
 Şark Orduları Grubu, 59, 73, 74, 76, 77, 82,
 85, 96, 114, 160
 Şark Orduları Grubu Komutanı, 159
 Şattülarap, 6
 Şaumyan, 31, 34, 47, 48, 50, 54, 64, 69, 83,
 102, 121, 165
 Şaumyan Hükûmeti, 100
 Şaumyan, Stephan (Ermeni), 45, 62

Şemahi, 47, 61, 83, 91, 92
 Şemahi Ermenileri, 48
 Şera Dağı, 150
 Şeria Hattı, 141
 Şevket Bey (Yarbay), 42
 Şeyh Şâmil, 50
 Şeyhülislâmzade, 56
 Şuayyibe Muharebesi, 7
 Şuayyibe Taarruzu, 7
 Şuşa, 49, 132, 133, 134, 135, 136, 167
 Şuşa Agdam-Yevlah Yolu, 49
 Şükrü Bey (Albay), 107
 Şüregel, 21

—T—

Tahrân, 42
 Tâlât Bey (Kurnay Yüzbaşı), 25, 40
 Tâlât Paşa, 1, 2, 29, 37, 55, 57, 64, 66, 67,
 158
 Tâlât Paşa Hükûmeti, 122, 136
 Tarki Dağı, 151, 152, 155, 168
 Tarki Köyü, 157
 Tarki İstasyonu, 151
 Tarki-Atlıboyun hattı, 152
 Tatariski polk-Tatar Alayı, 48
 Taşnakçı Ermeniler, 165
 Taşnaklar, 69
 Tercan, 14
 Terek Nehri, 35
 Thomson, 71
 Thomson (General), 70, 121, 161, 167
 Tiflis, 17, 19, 27, 31, 47, 59, 60, 86, 94,
 125, 165
 Tiflis yönetimi, 29
 Tiflis-Viladikafkas demir yolu, 61
 Tiller (Binbaşı), 4
 Timurhan Şûra, 50, 139, 143, 145, 152, 157
 Timurhan Şûra bölgesi, 107
 Timurhan Şûra Cephesi, 107
 Tirebolu, 14
 Tortum, 11, 14
 Tousand (General), 7
 Trablusgarp, 42
 Trabzon, 14, 17, 19, 21, 23, 51
 Trabzon'un işgali, 12
 Trabzon görtüşmeleri, 19
 Trabzon Konferansı, 20, 21, 29, 32, 36, 166
 Trotsky, 13, 15
 Turancı siyaset, 42
 Turancılık, 39, 40, 53, 54, 162
 Türk askerleri, 51
 Türk Başkomutanlığı, 6
 Türk birlikleri, 76, 82, 88, 90, 92, 93, 96,
 100, 101, 103, 104, 114

Türk Cephesi, 59
Türk dünyası, 39, 40, 58
Türk eserler, 121
Türk Heyeti, 19, 166
Türk Hükûmeti, 40, 66, 94
Türk katliamı, 79
Türk kavimleri, 39
Türk kuvvetleri, 49, 68, 106
Türk milliyetçiliği, 39
Türk ordusu, 42, 43, 53, 59, 63, 124, 125,
127, 134
Türk Sıhhi Misyonu, 41
Türkçülük, 39
Türkçülük prensipleri, 40
Türkistan, 36, 42, 95
Türkiye, 16, 32, 37, 40, 42, 49, 52, 54, 55,
58, 61, 66, 94, 160
Türkler, 39, 40, 41, 45, 46, 48, 49, 50, 51,
53, 55, 57, 61, 63, 64, 69, 83

—U—

Ukrayna, 15, 18, 60, 61, 68

—Ü—

Üçüncü Ordu, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 21,
29, 53, 73, 80, 82, 109, 165
Üçüncü Ordu Komutanlığı, 76, 97, 106
Üçüncü Ordu Komutanı, 21
Üçüncü Piyade Tümeni, 4

—V—

Vahideddin, 1, 90
Vahşi Tümen (Dikidiviziya), 47
Van, 12, 14
Van'ın işgali, 11
Vastan, 12
Vehip Paşa (Üçüncü Ordu Komutanı), 14,
17, 20, 21, 24, 26, 29, 33, 44, 56, 73, 74,
82
Vezirov, 121
Vilâdikafkas, 35, 36, 37, 51, 52, 61, 69
Volçivorata, 116
Volçivorata Dağı, 101, 103

—W—

Wilson, 14

—Y—

Yafa, 141
Yahudi hahamı, 147
Yahudiler, 5, 51

Yakup Şevki Paşa, 23, 26, 27, 28, 30, 82,
159, 160, 163
Yalama, 146
Yanardağ, 111, 112
Yanardağ Muharebesi, 112
Yekadrinodar, 35
Yeniboynak, 150
Yeniboynak Köyü, 150
Yeniboynak-Gubden hattı, 150
Yenivasilevka Köyü, 88
Yeşilköy, 43
Yıldırım Orduları Grubu, 3, 5, 141
Yirmidokuzuncu Tabur, 112
Yirminci Kolordu, 5
Yudenic (General), 11, 13
Yunan milliyetçiliği, 39
Yusuf İzzet Paşa, 142, 146, 147, 149, 150,
151, 152, 156, 157, 160, 161
Yusuf (General), 136
Yüzaltıncı Alay, 116, 163
Yüzaltıncı Kafkas Alayı, 114, 133, 136,
137, 142
Yüzsekizinci Kafkas Alayı, 22
Yüzyedinci Alay, 116, 117, 118, 119, 146,
147, 149, 150, 153, 155, 157, 163

—Z—

Zakatalı, 48
Zaruşat, 21
Zayıg Cephesi, 132
Zeki Paşa, 15
Zengezur, 49, 131
Zeydiyan, 147
Zeydiyan-Kocuh, 149
Zih Dağı, 120
Zihni Bey Müfrezesi, 91, 118, 120
Zihni Bey, (Süvari Binbaşı), 80, 91
Ziya Gökalp, 39

EKLER

Kafkas İslâm Ordusu'nun Teşkilâtı İle Vazifelerine Ait Talimatname(*)

Nuri Paşa Kafkas İslâm Ordusu teşkilâtı ile Komutanlığının vazifeleri hakkında 5 Nisan 1918 (1334) tarihli ve 12 maddeden ibaret ve Harbiyye Nâzırı Enver Paşa'nın imzasını taşıyan aşağıdaki talimatnameyi hâmil idi.

1. Kafkas Ordusu'ndan teşkil maksat, Kafkaslıların teşkil edeceği ordunun esasını vücûda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya'da yüksek İslâm menfaatlerini ve Hukûku Mukaddesei Hilâfeti ve Devlet-i Osmanîyye ile ravâbıtı siyasîye ve Askerîyeyi tesis etmektir. Bu teşkilât tedricen bütün Rusya dahilindeki İslâmlara imkânı dairesinde teşmil edilecektir.

2. Ordu Komutanı şimdilik Osmanlı Hükümeti'nin ve İslâm Halifesi'nin Kafkasya'da en büyük mümessilidir.

3. Ordu Kurmay Başkanı yalnız askerî meselelerle meşgul olacak ve hiçbir suretle bunun dışındaki işlere müdahale etmeyecektir.

4. Ordu Komutanı siyasî meseleleri Siyasî İşler Şubesi aracılığı ile re'sen tedvîr edecektir.

5. Ordu Komutanı lüzumlu gördüğü zaman Kurmay Başkanı ve Siyasî İşler Şubesi Müdürlüğü'nün mütalâalarını alarak karar verebilir.

6. Ordunun emir ve komutasına zat işlerini idare ve levazımına taalluk eden işlere aynen diğer ordular gibi Harbiye Nezareti Devâiri ve ait oldukları şubeler tarafından tedvir ettirilecek ve binâen-aleyh mezkûr işler hakkında nezarete müracaat olunacaktır.

7. İslâm meseleleri, siyasîye, iktisadiye re'sen Harbiyye Nâzırı'na arz olunacaktır.

8. Ordunun erleri mahallinden ikmâl ordu komutanlığına ait olup yalnız Osmanlı şahıslarına ait muâmelelerin ikmâli nezâretçe ifâ olunacaktır.

9. Ordunun teslîhi ve teşhîzi, ilbâs ve îâşesi vesâir masrafları şimdilik Osmanlı Harbiye Nezareti'nce tesviye edilecektir.

10. Kafkas Ordusu Mensubunun arasında cereyan edecek hukûkî muâmeleler ve ceza işleri tamamen Osmanlı Ordusu'nda cari olan kânûnlar ve kâidelere tâbi olup, ancak Ordu Komutanı âhvâli mahalliye göre yerli erler hakkında bazı husûsî kânûnların müsadese nisbetinde azaltmak veya çoğaltmakla yetkilidir.

11. Fahrî olarak üst alâmeti taşıyan subaylar Kafkasya'da buldukları müddetçe fahrî rütbelerinin yetkilerine hâizdiler.

12. Ordunun İstanbul'daki husûsî muâmeleleri ile ordu mensuplarının aileleri işlerin burada takip ve çabuklaştırma, Umûru Şarkîyye'deki husûsî şube tarafından icrâ edilecektir.

(*) ATASE Arşivi; TAR Kol., K. 1, D. 1, F. 1-120, 1-121.

Madalya ve Nişan ile Taltif Edilen Subaylar(*)*Zir'de Esâmileri Muharrer Ümerâ ve Zabitanın Nişan ve Madalya Taltifleri İcra Olunmuştur*

1.	Ordu Erkân-ı Harbiyye Reisi	Kaymakam	Nazım Bey	Altın Liyâkat Madalyası
2.	Şimâli Kafkas Kolordusu Erkân-ı Harbiyye Reisi	Kaymakam	Berkok Bey	Gümüş İmtiyaz Madalyası
3.	Ordu Sertabibi	Kaymakam	Hakkı Bey	Gümüş İmtiyaz Madalyası
4.	Hat Komiseri	İstihkâm Yüzbaşı	Hasan Bey	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
5.	Ordu Seryâveri	Yüzbaşı	Asaf Bey	Gümüş İmtiyaz Madalyası
6.	Nahçıvan Müfrezesi Kumandanı	Binbaşı	Halil Bey	Gümüş İmtiyaz Madalyası
7.	Ağdam Müfrezesi Kumandanı	Topçu Binbaşı	İhsan Bey	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
8.	2. Alay Alay Müdürü	Binbaşı	Süleyman Bey	Kılıçlı 4. Rütbeden Mecidi Nişanı
9.	Terter Mevkii Kumandanı	Yüzbaşı	Hakkı Efendi	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
10.	Cebrail Mevkii Kumandanı	Binbaşı	İsmail Fehmi Bey	Gümüş Liyâkat Madalyası
11.	Zengezor Mevkii Kumandanı	Yüzbaşı	Anut Efendi	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
12.	Kuba'da	Yüzbaşı	Fahri Efendi	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
13.	Gudvi'de	Binbaşı	Mithat Bey	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
14.	Ordu Merkezinde	Topçu Yüzbaşı	Muzaffer Bey	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
15.	Menzil Müfettişliği'nde Mülâzım-ı Evvel	Mülâzım-ı Evvel	İhsan Efendi	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
16.	Ordu Sertabip Muavini	Mülâzım-ı Evvel	Zihni Efendi	Harp Madalyası
17.	Gubne'de	Süvari Mülâzım-ı Evvel	Fettah Ali Efendi	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
18.	Sağne'de	Binbaşı	Hasan Bey	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
19.	Kazak'da	Binbaşı	Sabri Bey	Kılıçlı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı
20.	Azerbarcan Kolordusu'nda Süvari 2. Alay Makineli Tüfek Mülâzımı		Kerimof Efendi	Harp Madalyası
21.	Makineli Tüfek Mülâzımı		Timur Ali Han Efendi	Harp Madalyası

Kafkas İslâm Ordusu Kumandanı
Yaverân-ı Hazret-i Şehriyâri
Ferik Nuri

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
530 N. Dearborn St. Chicago, Ill. 60610
Tel. (312) 237-1234

1980

1981

1982

1983

1984

1985

1986

1987

1988

1989

1990

1991

1992

1993

1994

1995

1996

1997

1998

1999

2000

2001

2002

2003

2004

2005

2006

2007

2008

2009

2010

2011

2012

2013

2014

2015

2016

2017

2018

2019

2020

2021

2022

2023

2024

2025

2026

2027

2028

2029

2030

2031

2032

2033

2034

2035

2036

2037

2038

2039

2040

2041

2042

2043

2044

2045

2046

2047

2048

2049

2050

2051

2052

2053

2054

Azerbaycan Kolordusu'nda Görevli Subaylardan Madalya Nişanla Taltif Edilenler(*)

3.9.1918

Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı

Zir'de Esâmileri Muharrer Ümerâ ve Zabıtânın Nişan ve Madalya Taltifleri İcra Olunmuştur

1.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Süvari Kaymakam	Hamit Han	Harp Madalyası, 5. Kılıçlı Mecidi Nişanı
2.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Süvari Kaymakam	Nuh Bey	5. Kılıçlı Mecidi Nişanı
3.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Yüzbaşı Vekili	Sultanof	Harp Madalyası
4.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Süvari Yüzbaşı Vekili	Aliof	Harp Madalyası
5.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Mülâzım-ı Evvel	Aslan Bekof	Harp Madalyası
6.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Mülâzım-ı Sâni	Aliof	Harp Madalyası
7.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Mülâzım-ı Sâni	Zeynelof	5. Kılıçlı Mecidi Nişanı
8.	Azerbaycan Kolordusu	1. Alay	Mülâzım-ı Sâni	Gül Mehmetof	5. Kılıçlı Mecidi Nişanı
9.	Azerbaycan Kolordusu	2. Alay	Yüzbaşı Vekili	Haşimbekof	5. Kılıçlı Mecidi Nişanı
10.	Azerbaycan Kolordusu	2. Alay	Mülâzım-ı Evvel	Mihmandarof	Harp Madalyası
11.	Azerbaycan Kolordusu	2. Alay	Mülâzım-ı Evvel	Savkof	Harp Madalyası
12.	Azerbaycan Kolordusu	2. Alay	Süvari Zabıt Vekili	Karatikilinisky	Harp Madalyası
13.	Azerbaycan Kolordusu	2. Alay	Süvari Zabıt Vekili	Kavzar	Harp Madalyası
14.	Azerbaycan Kolordusu	2. Alay	Topçu Miralay	(Okunamadı)	Harp Madalyası
15.	Azerbaycan Kolordusu	2. Alay	Yüzbaşı	Sultanof	Harp Madalyası
16.	Azerbaycan Zırhlı Treni		Yüzbaşı	İsrafilof	5. Kılıçlı Mecidi Nişanı
17.	Talimgâhtan		Yüzbaşı Vekili	Nâsırbekof	Harp Madalyası
18.	Talimgâhtan		Yüzbaşı Vekili	Ahmediyof	Harp Madalyası
19.	Talimgâhtan		Miralay	Mehmetof	5. Kılıçlı Mecidi Nişanı

Kafkas İslâm Ordusu Kumandanı
Yaverân-ı Hazret-i Şehriyâri
Ferik Nuri

THE EFFECTS OF THE INTRODUCTION OF THE...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

Bakû Taarruzunda Gösterdikleri Fedakârlık ve Kahramanlıktan Dolayı Taltifleri İstenen Erbaş ve Erler. (*)

Beşinci Fırka kumandanına

Fırkanın ol bâbdaki emri mucebince 14-15/9/34 Bakû taaruzunda şecâat ve fedakârlıkları görülen efrâdın künyeleri merbûten takdîm kılındığı ma'rûzdur efendim.

10.5'luk Sahra Obüs
Bataryası Kumandanı Binbaşı

Zavotlar Mıntıkasında 14-15/9/34 Bakû tâaaruzunda merbût bulunduğu kumandanlıkla batarya irtibatını temin ve muhafazada son derece fedakârlıkları görülmüştür.

1. Bursa vilâyetinin Cebel-i Atik nahiyesinin Dağdibi karyesinden Haliloğlu Mehmed (Topçu Çavuşu).
2. Afyonkarahisar sancağının (okunamadı) kasabasından İsrail karyesinden Ahmed oğlu Yusu.f
3. Kastamonu vilâyetinin Sinop sancağının Bu-i Âbâd. kazasının Dödürge karyesinden Hasanoğlu Ali.
4. Ankara vilâyetinin Kırşehir sancağının Keskin Maden kazasının (okunamadı) karyesinden Osmanoğlu Ferhad.
5. Konya vilâyeti'nin Niğde sancağının Develi kazasının Muhili karyesinde Dereköy mahallesinden Hasanoğlu Mehmed.
6. Ankara vilâyetinin Yozgat sancağının Çallı karyesinden Hacı Kâhya oğullarından Haydaroğlu Hurşid.
7. Bolu sancağının Devrek kazasının Karabaşlı karyesinden Hüseyin oğlu Mehmed.
8. Ankara vilâyetinin Yabanâbâd kazasının Sölerler karyesinden Haliloğlu Mustafa.
9. Kütahya sancağının Gümüş nahiyesinin (okunamadı) karyesinden Biteroğullarından Mehmedoğlu Ahmed.

(*) ATASE Arşivi; İSH Kol., K.443, D.7-2, F.4 (1-6).

10. İzmir vilâyetinin Denizli sancağının Çal kazasının Gömüce karyesinden Ali Oğlu Hasan.
11. Erzurum vilâyetinin Kuruçay kazasının Kozkişla karyesinden Hasanoğlu Abdullah.
12. Bolu sancağının Devrek kazasının Mideler karyesinden Hüseyin oğlu Muharrem.
13. Afyonkarahisar sancağının Bolvadin kasabasının Çay nahiyesinin Ahir karyesinden Hasan oğlu Ali.
14. Ankara vilâyetinin Kırşehir sancağının Avanos kazasının Günbolu karyesinden Mehmed oğlu Mevlüd.
15. Konya vilâyetinin Bozkır kazasının Kayapınar karyesinden İsmail oğlu Abdullah.
16. Kastamonu vilâyetinin Hatay kazasının Ahlat karyesinden Hasanoğlu Rasim.
17. Kütahya sancağının Simav kazasının Kurslar kazasının Ali oğlu Hüseyin.
18. Ankara vilâyetinin Kayseri sancağının Yamalar karyesinden İsmet oğlu Halid.
19. Konya vilâyetinin Niğde sancağının Nevşehir kazasının Raşidbey mahallesinden Ali oğlu Hasan.
20. Konya vilâyetinin Akşehir kazasının Fırınlı karyesinden Musa oğlu Mahmud.
21. Kütahya sancağının Amed nahiyesinin Bakırköy karyesinden Ali oğlu Mehmed.
22. Isparta sancağının Eğirdir kazasının Sorgun karyesinden Hasan oğlu Bekir.
23. Konya vilâyetinin Niğde sancağının Kunderlı karyesinden Ali oğlu Hasan.
24. Ankara vilâyetinin Kayseri sancağının İsbula karyesinden Hekim oğlu Devran.
25. Adana vilâyetinin Silifke sancağının (okunamadı) kazasının Kubuhanlı karyesinden Musaoğlu Musa.
26. Ankara vilâyetinin Yozgad sancağının Fuadeli karyesinden İdris oğlu Hasan.
27. Kütahya sancağının İsalan kazasının Karahanlı nahiyesinden Hasan oğlu İbrahim.
28. Sivas vilâyetinin Tokat sancağının Kuşçu karyesinden Eminoğlu Halil.
29. Bursa vilâyetinin Bilecik sancağının Gölpazarı nahiyesinden Gövet karyesinden Mehmed oğlu Ahmed.
30. Konya vilâyetinin Niğde Sancağının Nevşehir kazasının Helke mahallesinden Mehmed oğlu Salih.
31. Manisa sancağının Muğla kazasının Göreme nahiyesinin Kömürdere karyesinden Ahmed oğlu Ali.

32. Bursa vilâyetinin Seyidgazi nahiyesinin Gömüt karyesinden Hasan oğlu Ali.
33. Sivas vilâyetinin Aziziye kazasının Tavladere karyesinden İsmail oğlu Ahmed.
34. Konya vilâyetinin Isparta sancağının Yalvac kazasının Yarlukkaya karyesinden Hacı Mevlüd oğlu Besim.
35. Eskişehir kazasının Seyidgazi nahiyesinin Hatviran karyesinden Halil oğlu Mehmed.
36. Kayseri sancağının (okunamadı) karyesinden Hüseyin Mustafa oğullarından Süleyman oğlu Mehmed.
37. Ankara vilâyetinin Çorum sancağının İskilip kazasının Karaviran karyesinden Hüseyin oğlu Osman (İkmâl Çavuşu).
38. Bursa vilâyetinin İskender kazasının Kasabalar Saflethamit karyesinden Selami oğlu Abdülhmid.
39. Edirne vilâyetinin Keşan kazasının Karlı karyesindendi Hasan oğlu Salim (İkmâl Çavuşu).
40. Amasya sancağının Vezirköprü kazasının Tuşmabük karyesinden Hasan oğlu Mehmed (İkmâl Çavuşu).
41. İzmir vilâyetinin Muğla sancağının Köyceğiz kazasının Döküşlal karyesinden Raşidoğlu Şevki (İkmâl Çavuşu).
42. Adapazarı sancağının Hendek nahiyesinin Piçeka karyesinden Rızaoğlu İlyas (İkmâl Çavuşu).
43. Erzurum vilâyetinin İspir kazasının Avrurur karyesinden Halil oğlu Mehmed (Onbaşı).
44. Amasya sancağının Gümüşhacıköy kazasının Kırca karyesinden Salih oğlu Hüseyin (Onbaşı).
45. Konya vilâyetinin Niğde sancağının Nevşehir kazasının Nar karyesinden İzzetoğlu Mustafa (Serçavuş).
46. Sivas vilâyetinin Tokat sancağının Zile kazasından Hasan oğlu Receb (Depo Çavuşu).
47. Şam vilâyetinin Musul kazasının (okunamadı) mahallesinden Mehmed oğlu Said.
48. Sivas vilâyetinin Mesudiye kazasının Bovadi karyesinden (okunamadı) oğlu Ömer.
49. Konya vilâyetinin Arsun kazasının Büyükkışla karyesinden Halil oğlu Ahmed (İşaretçi ve Telefoncu Onbaşı).
50. İzmir vilâyetinin Nifer kazasının Aşağıkızılcalar karyesinden Hacı Mehmed oğullarından Hacı Yusuf oğlu İsmail (İkmâl Çavuşu).
51. İzmir vilâyetinin Demirci kazasının Cansın karyesinden Mustafa oğlu Receb (İkmâl Çavuşu).

52. Ankara vilâyetinin Kayseri sancağının İncesu kazasının Karahisar nahiyesinden Muharremoğullarından Adil oğlu Hacı (İşaretçi ve Telefoncu Neferi).
53. Konya vilâyetinin Niğde sancağının Aksaray kazasının Yalman karyesinden Süleyman oğlu İdris (İşaretçi ve Telefoncu Neferi).
54. Ankara vilâyetinin Kengiri (Çankırı) sancağı Çerkeş kazasından Karacaviran nahiyesinden Çomardlar karyesinden Şaban oğlu Süleyman (Çavuş).
55. Sivas vilâyetinin Divrik kazasının Karayusuf mahallesinden Mehmed oğlu Ahmed (Çavuş).
56. Samsun sancağının Hacıkebir mahallesinden Seyid Veli oğullarından Aziz oğlu Mustafa (Çavuş).
57. Ankara vilâyetinin Kengiri (Çankırı) sancağının Çerkeş kazasının Karacaviran nahiyesinden Çomardlar mahallesinden (okunamadı) oğullarından İbrahim oğlu Bekir (Çavuş).
58. Aydın sancağının Çete kazasının Bozöyük nahiyesinden Yukarı mahallesinden Ali oğlu Ali (Onbaşı).
59. Bursa vilâyeti Balıkesir sancağı (okunamadı) kazasının (okunamadı) karyesinden Mustafa oğlu Recep (Muvazzaf nefer).
60. Bursa vilâyeti Balıkesir sancağı Karaoğlanlar mahallesinden Osman oğlu Ahmed (Muvazzaf nefer).
61. Balıkesir Sancağı Edremid kazasının (okunamadı) nahiyesinde Nailli karyesinden Musa oğlu Musa (Muvazzaf nefer).
62. Çanakkale sancağı Biga kazasının Latife karyesinden Mahmud oğlu Ümran (Muvazzaf nefer).
63. (Okunamadı) sancağı Bolayır karyesinden Salih oğlu Ahmed (Muvazzaf nefer).
64. Afyonkarahisar sancağı Aziziye kazasının Emrallı karyesinden Hacıoğullarından Osman oğlu Ahmed (Muvazzaf nefer).
65. (Okunamadı) sancağının (okunamadı) kazasından Sofulu karyesinden Mustafa oğlu Ali (Muvazzaf nefer).
66. Kastamonu vilâyetinin Sinop sancağının Gerze kazasının Kerim karyesinden Karaveli oğullarından Süleyman oğlu Hasan.
67. Kastamonu vilâyetinin Safranbolu kazasının Konari karyesinden Topçuoğullarından Mustafa oğlu Ahmed Hamdi.
68. Koçhisar sancağının Aziziye kazasının İcal mahallerinden (okunamadı) oğlu Nuri.
69. Ankara vilâyeti Bâlâ kazasının Bağışla karyesinden Musa oğullarından Ahmedoğlu Şevket.
70. Niğde sancağının Nevşehir kazasının Eskili mahallesinden Sabanca oğullarından Mustafa oğlu Hayri.

71. Konya vilâyetinin Niğde sancağının Aşmış karyesinden Hafifoğullarından Ahmed oğlu Ali.

72. Ankara vilâyetinin Kırşehir kazasının Karafasullar karyesinden Uzunoğullarından Hacı Halid oğlu Osman.

73. Konya vilâyetinin Sille kazasının Kızılören nahiyesinin İskece karyesinin Kara Hasan oğullarından Ali oğlu Hasan.

74. Çanakkale sancağının Biga kazasının Balıklıçeşme karyesinden İbrahim oğlu Halil.

75. Konya vilâyetinin Seydişehir kazasının Gubenim (?) karyesinden Kadiroğullarından Mehmed oğlu Ali.

76. İzmir vilâyetinin Muğla sancağının Çine kazasının Eskihisar karyesinden Karaveli oğullarından Mehmed oğlu Hayri.

77. Ankara vilâyetinin Kengiri (Çankırı) sancağının Koçhisar nahiyesinin Gaziler karyesinden Vanlıoğullarından Hüseyin oğlu Hüseyin.

78. Ankara vilâyetinin Ayaş kazasının Başağaç karyesinden Mahmud oğullarından Hüseyin oğlu Babaoğlu.

79. Bursa vilâyetinin Biga kazasının Balıklıçeşme karyesinden Süleyman oğlu Halil.

80. Ankara vilâyetinin Ayaş kazasının Güneşdere karyesinden Hasanbey oğullarından Mehmed oğlu Mehmed .

81. Dersaadet Şahsultan mahallesinden Hakkı oğlu Ziya.

82. Dersaadet Şahsultan mahallesinden Mehmed oğlu Ali.

Kuzey Kafkas Komutanı Yarbay İsmail Berkok'un Kuzey Kafkas Halkına Hitaben Yayınladığı Bildiri. (*)

21/06/1334

Kafkas İslâm Ordusu Kumandanlığı'na

Şimâlî Kafkasya'da neşredilmek üzere ihzâr edilmiş olan beyannameden bir nüshanın leffen takdîm edilmiş olduğu marûzdur.

Şimâlî Kafkas Kumandanı

Bil-umum Şimâlî Kafkasya Ahâlî-i Müslimesine

Sevgili ve muhterem Müslüman kardeşlerimiz. Sultan Mehmet Reşat Hazretleri tarafından Kafkas İslâm Ordusu Kumandanlığı'na tayin buyrulmuş olan Nuri Paşa Hazretleri beni Şimâlî Kafkas Kumandanlığı vazifesiyle buraya gönderdi. İlk vazifemiz, asırlardan beri Kur'an'ı yırtmak, İslâm dinini ortadan kaldırmak maksadını tahrip eden Heyet-i Düveliye'den Rusya Hükümeti'nin zevâl ve izmihlâlini görüyoruz. Vazifey-i Mukaddese-i Hilâfetle mahmûl ve binâen-aleyh bütün dünyada yaşayan ehl-i İslâmın hayat ve mukaddesatından mesûl olan biz millet ve Hükümet-i Osmaniyye 600 kusûr seneden beri kesintisiz tehâcümât ve tasallüfât-ı salibe karşı pençeleştik ve pençeleşiyoruz. Ve bu defaki cihân harbine de aynı maksatla girdik ve bu uğurda yüzbinlerce evlad-ı İslâmı fedâ ettik.

Bizim sizden isteğimiz: Ey asırlardan beri zulüm altında inlemiş olan Müslüman kardeşlerimiz, sizden beklediğimiz Rusların ihtimâl-i ba's ba'del mevî karşısında mevcudiyetinizi muhâfaza etmek ve tehlis-i ehl-i imân nâmına giriştiğimiz bu cidâl-i umûmîde bünyân-ı mersûs gibi yanyana bulunmak ve bu suretle kahr ile muhteli olmayacağını cihana göstermektir. Bu da bir birimize yardım etmekle mümkün olacaktır.

Şimâlî Kafkas Kumandanı

İsmail Berkok

(*) ATASE Arşivi; BDH Kol., K.3822, D.17, F.2-1.

[The text in this section is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph document, possibly a letter or a report, but the specific content cannot be discerned.]

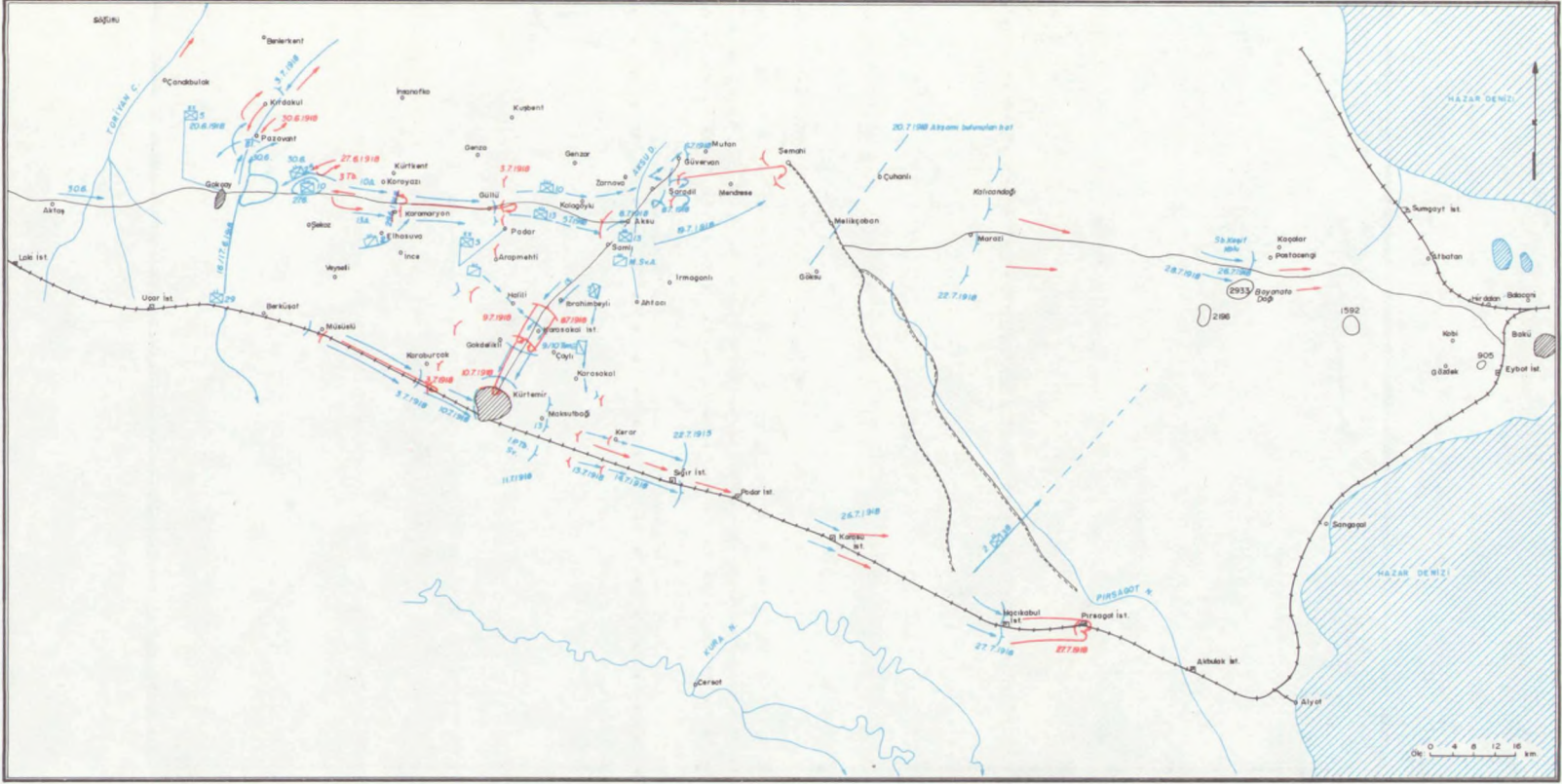
6 ncı Ordu K.İğından Şark Ordular Gr.K.İğına
Atanan Ferik Halil Paşaya Verilen Direktife
Göre Tasarılan Harekat

Gnkur.
As.T.ve Str.E.Bşk.

Kroki: 2

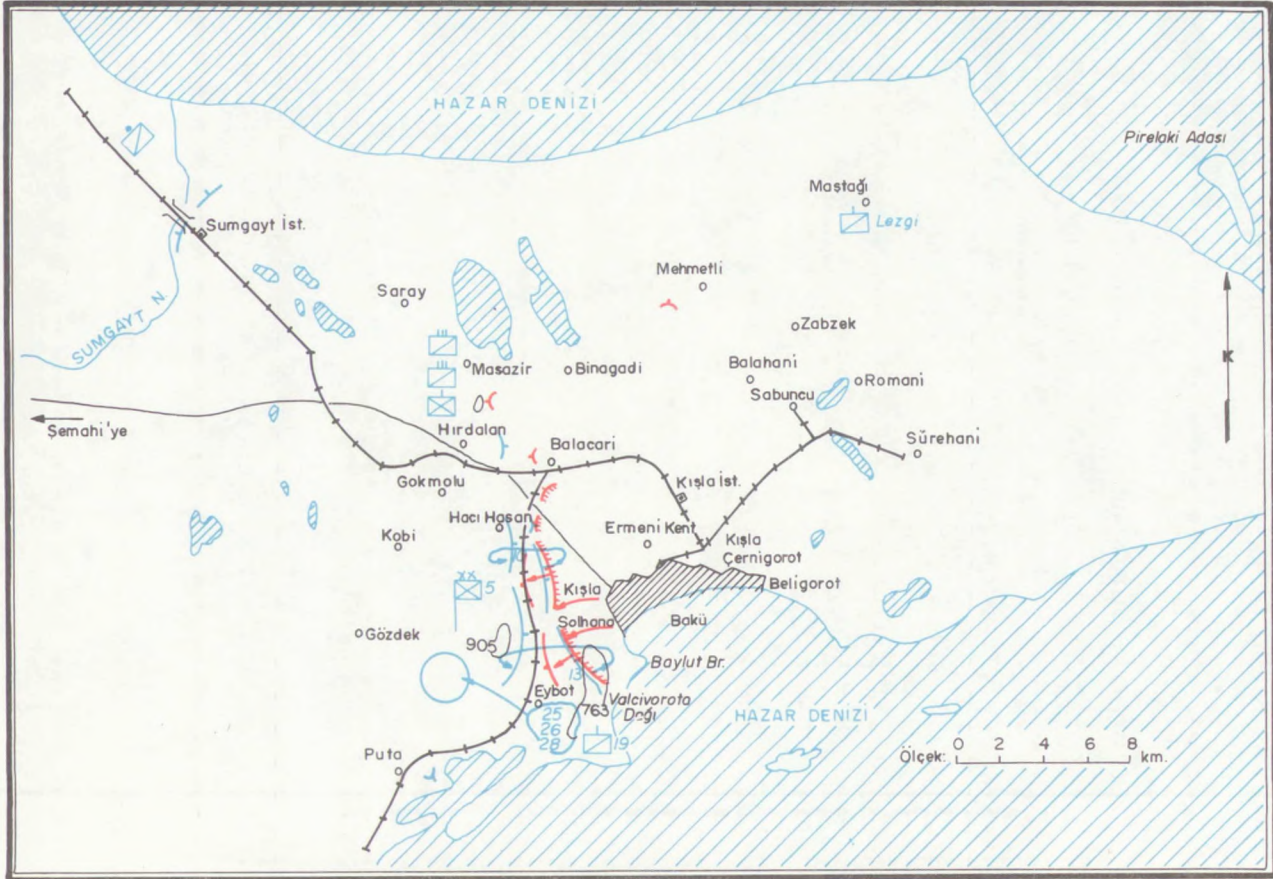
5. ncı Kafkas Tümeninin 7 Haziran 1918 - 29 Temmuz 1918 Tarihleri Arasında Azerbaycan'daki Harekâtı

5 nci Kafkas Tümeni'nin 5 Ağustos 1918 Taarruzu ve 905 Rakımlı Tepe-Hacı Hasan
Hatına Geri Çekilmesi

Gnkur.
As.T.ve Str.E.Bşk.

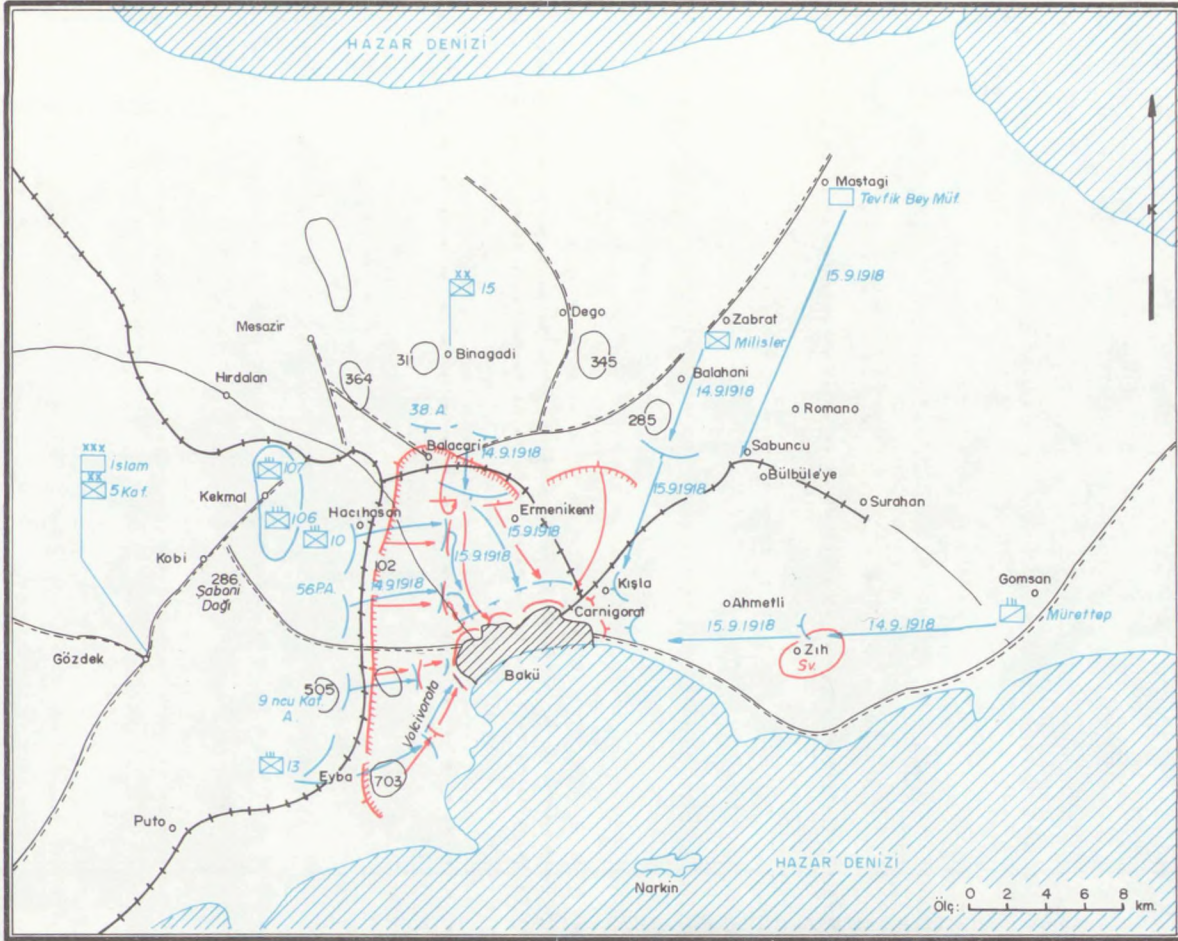
Kroki: 4

5 nci ve 15nci Tümenlerin 14/15 Eylül 1918 Bakü'ye Taarruzları

Gnkur.
As Tve Str E Bşk

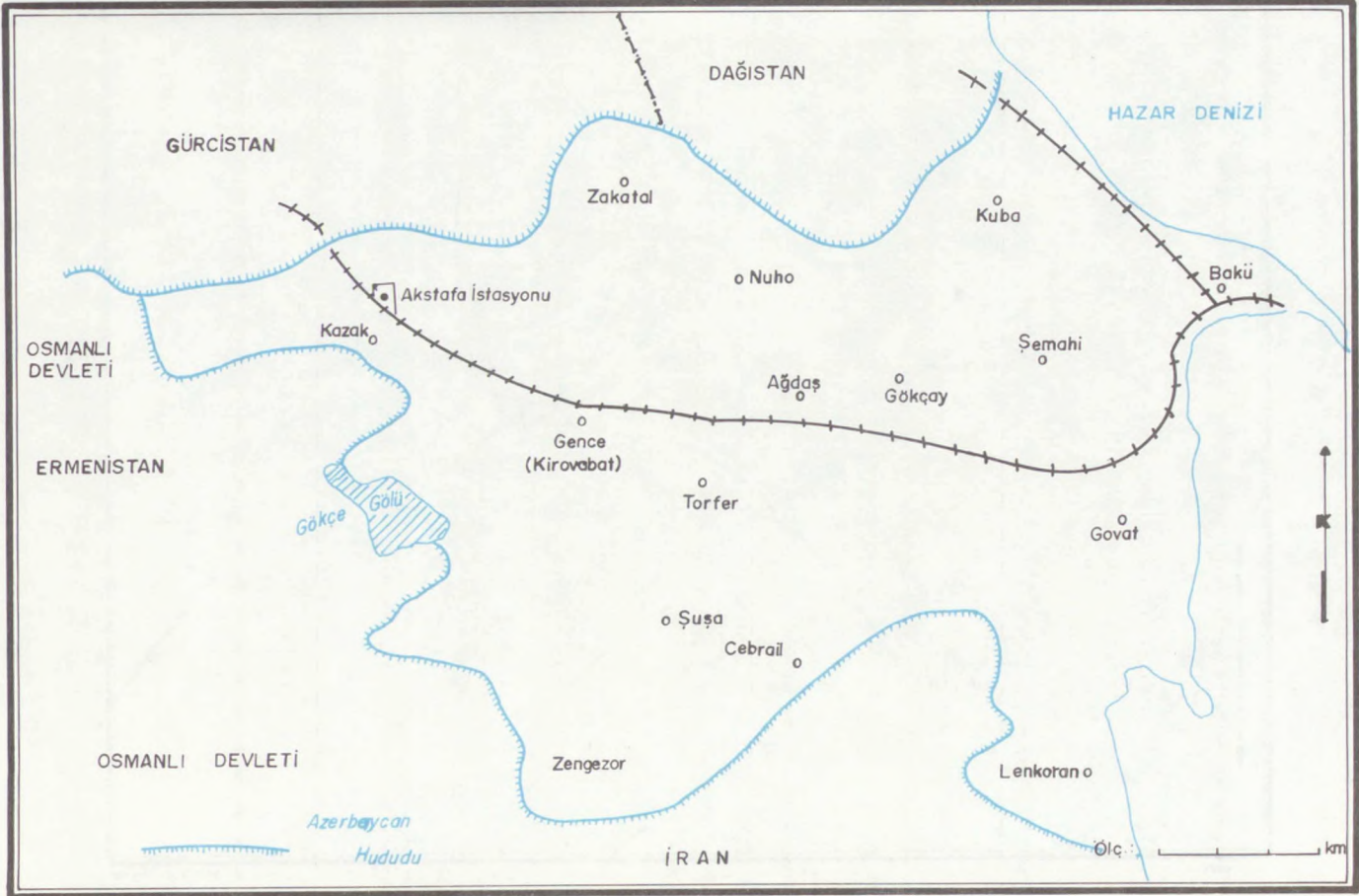
Kroki: 5

1918 Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Arazisi

Gnkur.
As. T.ve Str.E. Bşk.

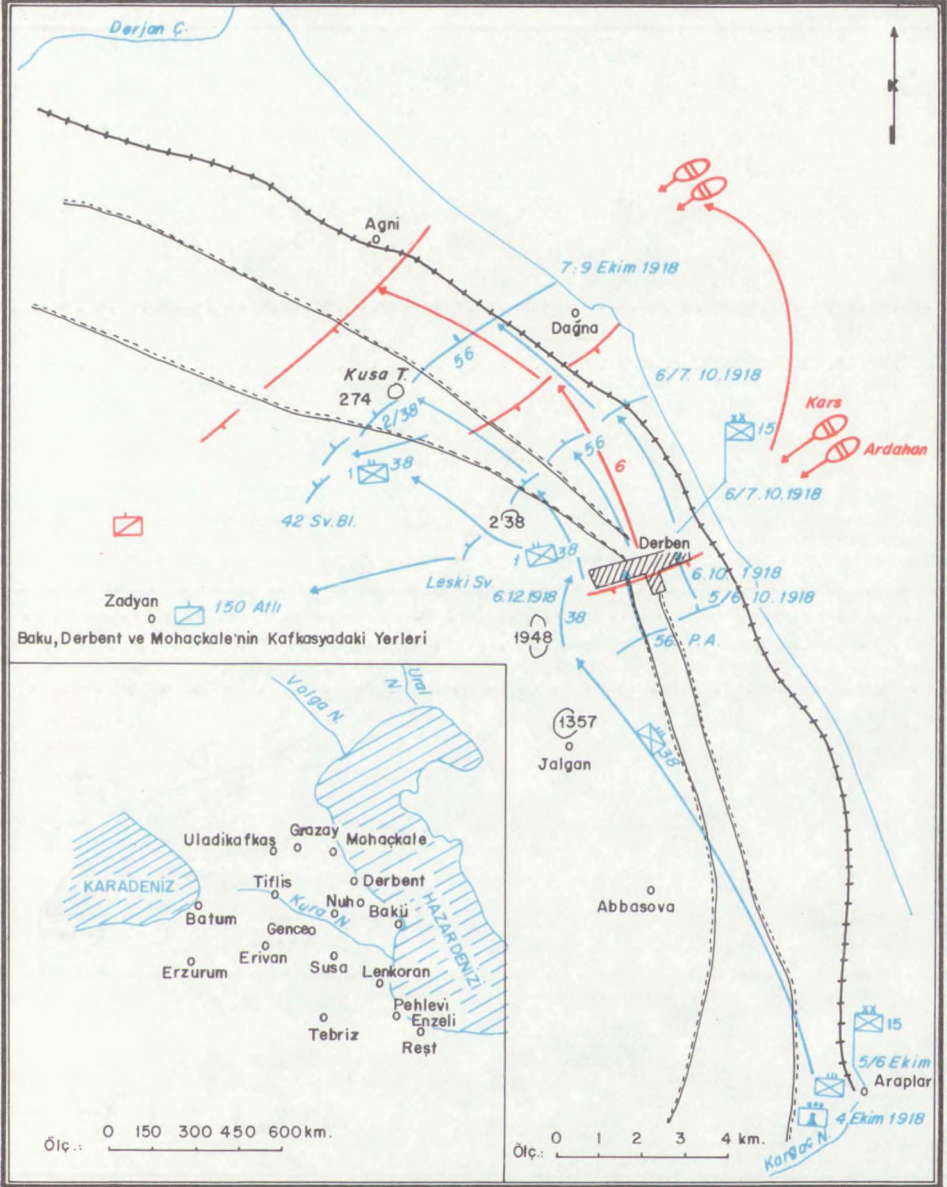
Kroki : 6

15nci P. Tüm. Derbent'e Taarruzu ve
Derbent'i Zabıt (5-7 Ekim 1918) Harekâtı

Gnkur.
As. T.ve Str. E. Bşk.

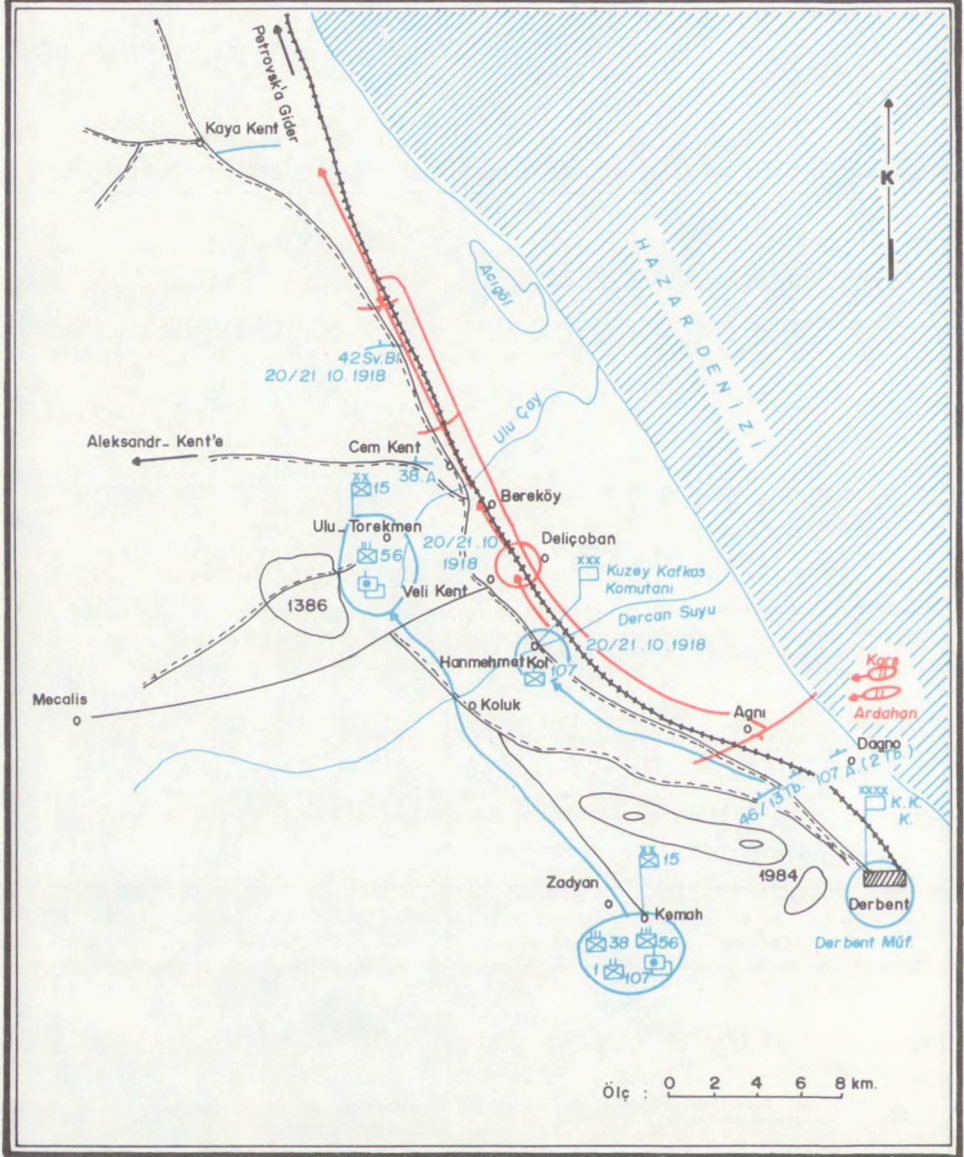
Kroki:7

Derbent'ten Petrovsk'a İlerleyen 15nci Piyade Tümeninın 20 Ekim 1918
ve 20 - 21 Ekim 1918 Durumu

Gnkur.
As.T.ve Str. E. Bşk.

Kroki : B.

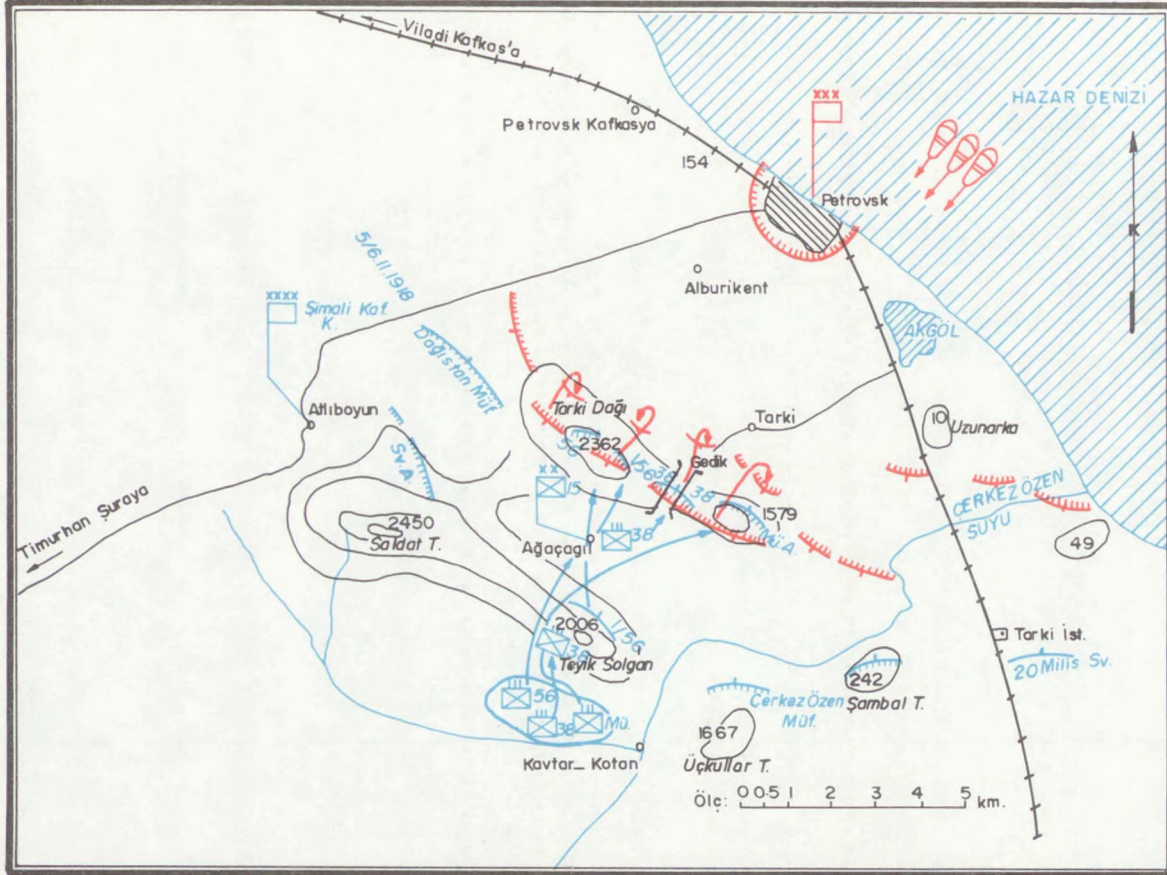

15 nci Piyade Tümeninin 5 Kasım 1918 'de Tarki Dağına Taarruzu ve 5/6 Kasım 1918

Durumu

Gnkur.
As.T.ve Str.E.Bşk.

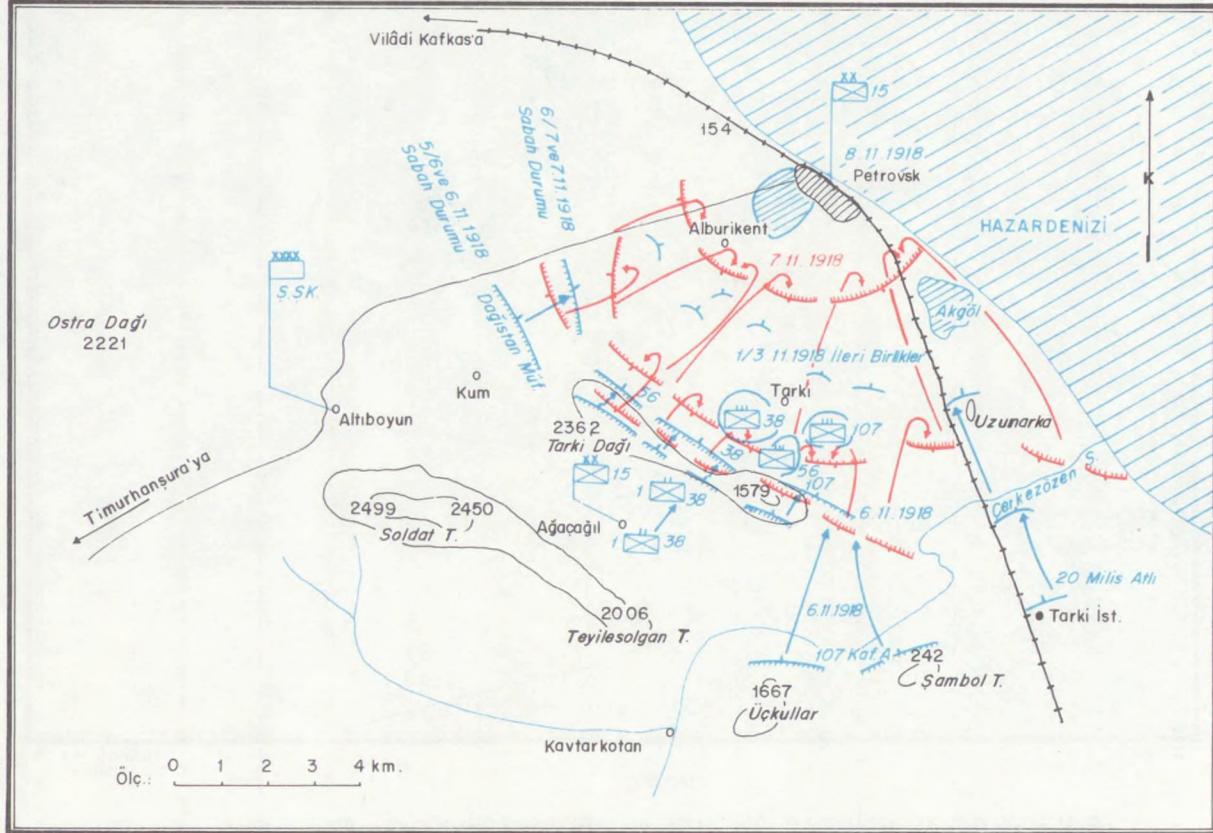
Kroki: 9

15 nci Piyade Tümenin 6 Kasım 1918 Günü Taarruzu, Düşmanın Ovaya
Dökülmesi, Tümenin 7/8 Kasım 1918'de Petrovsk Yakınında Toplanması
ve 8 Kasım 1918'de Petrovsk'a Girişi

Gnkur.
As. T. ve Str. E. Bşk.

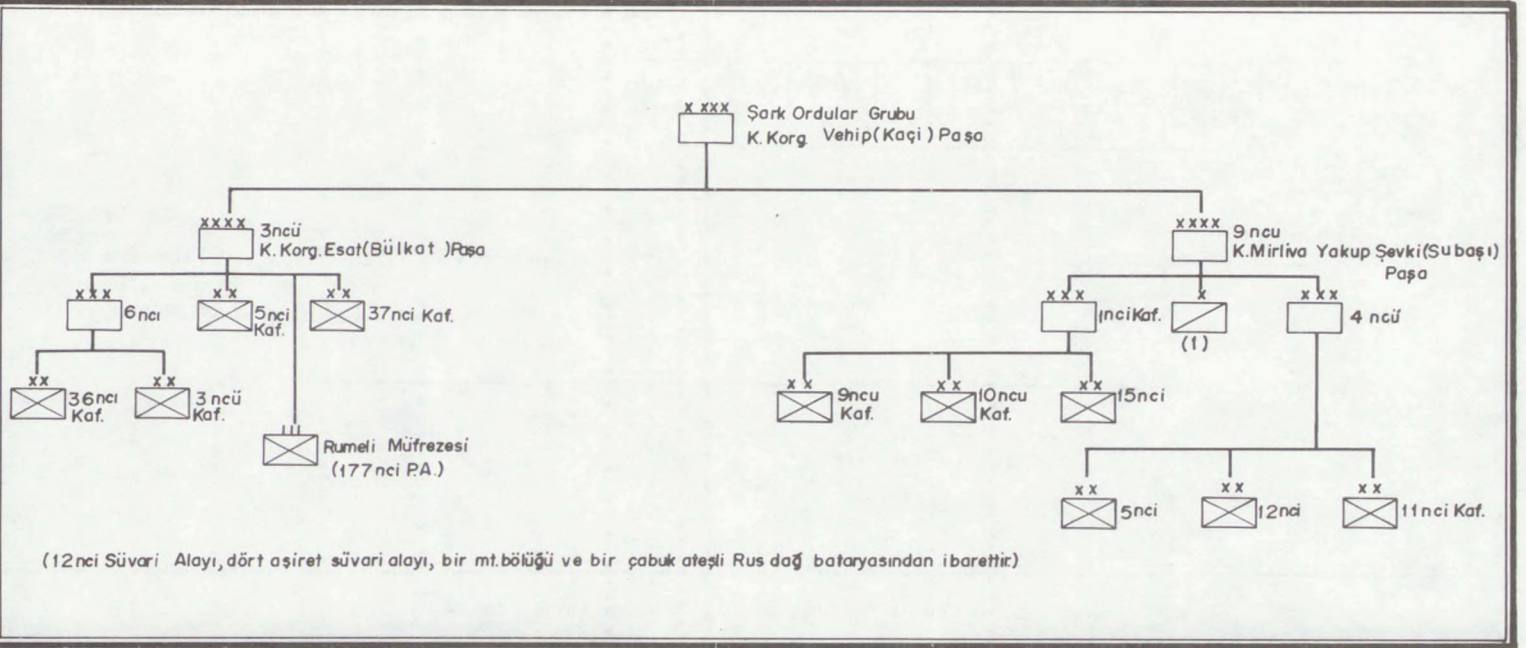
Kroki:10

9 Haziran 1918'de
Şark Ordular Grubu Kuruluşu

Gnkur.
As. Tve Str.E. Bşk.

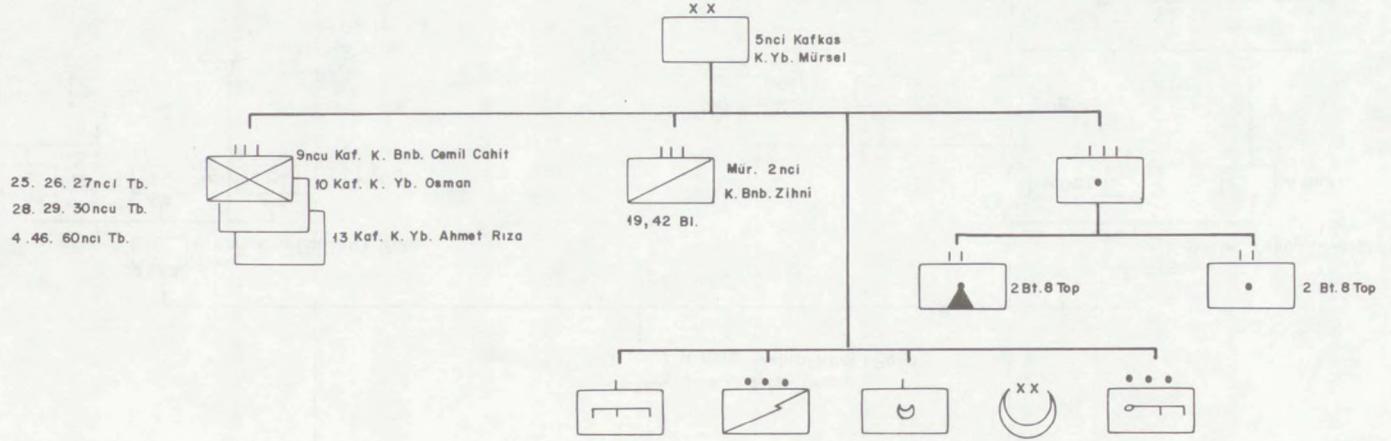
Kuruluş:1

5nci Kafkas Tümeni Kuruluşu
(Kafkas İslâm Ordusu Emrine Verildiği Haziran 1918 Başı)

Gnkr.
As. T. ve Str. E. Bşk.

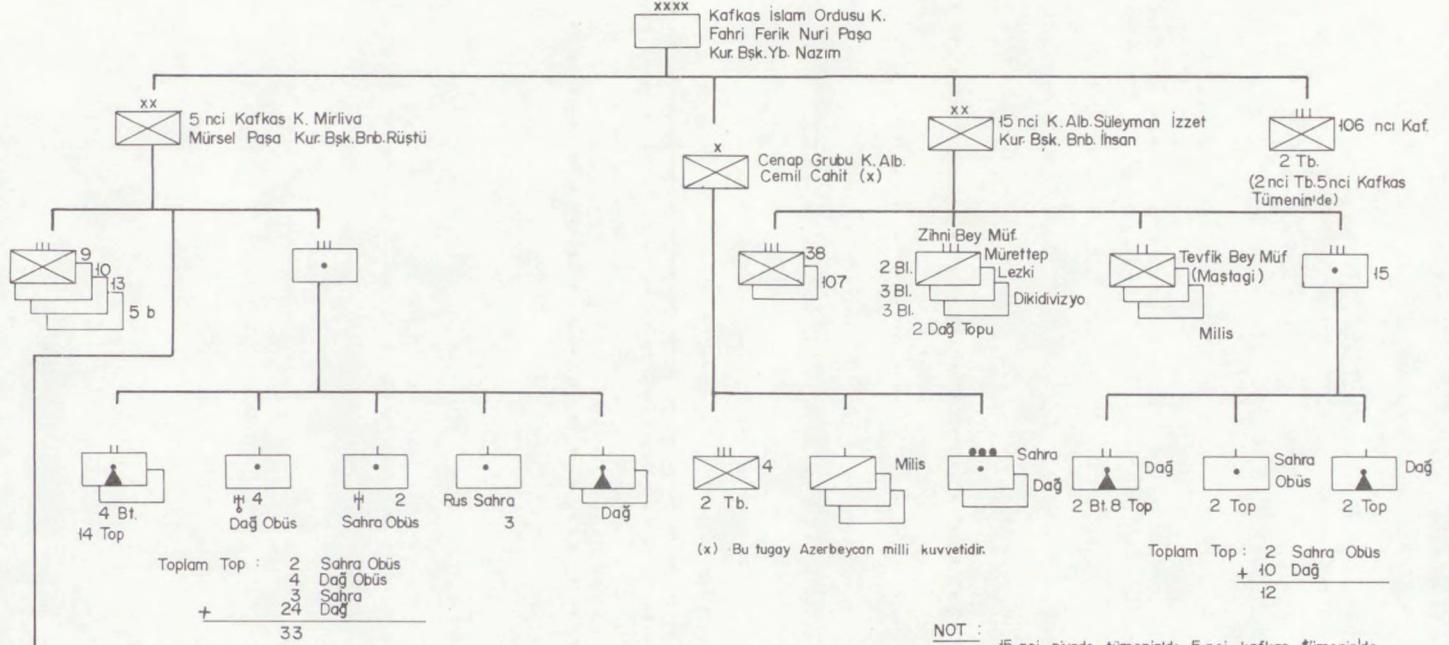
Kuruluş : 2

Kafkas İslam Ordusu'nun
10 Eylül 1918 Kuruluşu

Gnkur
As.T.ve Str.E.Bşk.

Kuruluş : 3

Tümen Bağılı Birlikleri :

Ekmeççi takımı, telsiz takımı, muhabere takımı, 24. nolu seygar hastane
5 nci sıhhiye bölüğü, 5 nci is. bölüğü, 20 ve 25 nci Hf. erzak kolları

NOT : Piyade alayları üç taburludur: piyade taburlarında ikiser, alaylarda
altısar makineli tüfek vardır.

NOT :

15 nci piyade tümenin'de 5 nci Kafkas tümenin'de
olduğu gibi, bağılı birlikleri vardır. Piyade
alaylarının durumu aynıdır.

Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa

Şark Orduları Grubu Komutanı Halil (KUT) Paşa

3 ncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa

Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri (KİLLİGİL) Paşa (İşaretli olan)

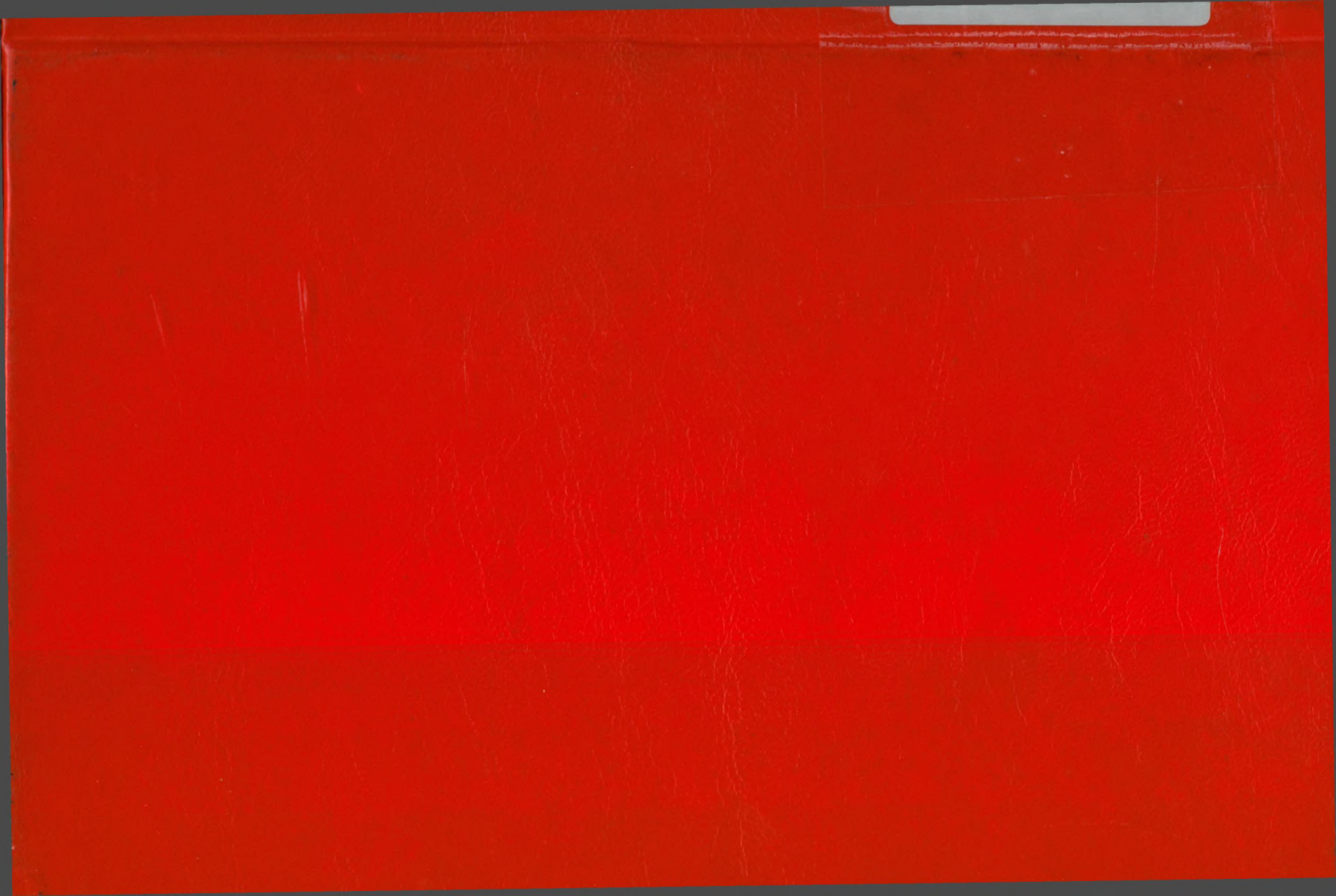

5 nci Kafkas Tümeni Komutanı Mürsel (BAKÛ) Paşa

15 nci Piyade Tümen Komutanı
Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Bey

1. D. S. Osm. Ord. | Dağıstan Hrk. |

956.1023
YUC
1996

ATASE